

V. SZAKASZ.

A kath. papság jogai, kötelességei, előléptetése, jövedelme és fegyelme

1526—1711 között.

A kath. vallás hanyatlásával a kath. papság előkelő állása is megrendült és régi jogai kisebb térre szorultak.

A főpapság hatalmának és tekintélyének hanyatlása már 1530 óta elsősorban régi bandériumaiknak és váraiknak elvesztésével következett be. Az őket főpapi kötelességeikben gátoló világi hivatalok azonban még egy századig vállaikra neheztedtek. Mind I. Ferdinánd, mind utódjai legszivesebben kath. főpapokra bízták nemcsak a kancellárságot, hanem a királyi helytartóságot és az annyira fontos, de gyűlöletes kamarai elnökséget (pénzügyminiszterséget) is. Így voltak királyi helytartók: Várday Pál esztergomi érsek, Bornemissza Pál nyitrai püspök, Radéczy István egri püspök, Kutassy János esztergomi érsek. Kamarai elnökök pedig: Pétervárady Balázs, Szuhay István váci püspökök és Mikáczy Miklós váradi püspök.

Amint a protestánsok Bocskay felkelésével erőre kaptak, mindjárt követelték a főpapok jogainak megszorítását. Nemcsak a világi hivatalokat akarták tőlük elvenni, — ami magába véve helyes is volt, — hanem

Kath.
püspökök
jogai.

számukat is kevesbíteni szerették volna. Ez azonban nem sikerült, sőt az 1608-iki országgyűlés 4. t.-cikelye a magyar kath. papságnak az országgyűlésen való részvételét törvényesen is biztosította. A püspökök, továbbá a pannonhalmi apát és a pálosok főperjele a főrendek tábláján nyertek szavazatot, ellenben a káptalanok, továbbá a süveges apátok és prépostok az alsó táblán. 1625-ben a zágrábi nagyprépost kárpótlásul a személyén esett sérelemért szintén a főrendek közé jutott.

Megkísérelték 1608-ban a főpapoktól az örökös főispánságokat is elvenni. De mivel ezek a régi magyar királyok hiteles leveleit mutatták elő, a kísérlet nem sikerült, sőt Buda visszafoglalása után a pécsi püspök Baranya, a kalocsai érsek Bács, a váradi püspök Bihar-megye főispáni hivatalát szerezte vissza.

Választott
püspökök.

A protestánsok kívánságával ellentétben az országgyűlésen helyet foglaló püspökök száma 1657 után még gyarapodott az úgynevezett «választott» (de az apostoli széktől el nem ismert, föl nem szentelt), névleges püspökökkel. Ekkor ugyanis már meggyökeresedett az a balítélet, hogy a magyar király a szent koronához csupán névleg tartozó országokban is főkegyúr és az egykor ott létező (néha nem is létező) püspökségek teljes hatalmu adományozója. 1687-ig hét ilyen névleges püspököt neveztek ki, de 1690 után már tizenhetet.²⁵⁸

Tiszteletbeli
apátok és
prépostok.

E korszakban kezdődik a tiszteletbeli apátok és prépostok kinevezése is, mert már Rudolf (1576—1611) olyan világi papokat nevezett ki apátokká vagy prépostokká, akik szerzetesekké sohasem akartak válni.

Egyébként a papságnak mind személyi, mind vagyoni kiváltságai megmaradtak e korszakban is, mert hiszen ezek a nemesi jogokkal össze voltak forrva.

Sok üldöztetés és gyalázás közt teljesítette a ^{Hiteleshelyi} kath. papság a ^{teendők.} hiteleshelyi teendőket. A török hódítás miatt számos régi hiteleshely (legalább 10) elpusztult, a megmaradtak emberei az iktatásokat és idézéseket sokszor életveszélyek közt hajtották végre. 1556-ban az esztergomi káptalannak hiteleshelyi jogát az egész országra nézve kiterjesztették. 1575-ben a megszünt zalavári és kapornaki konventek helyett a vasvári káptalant kellett nagyobb hatáskörrel felruházni. 1647-ben a zengi káptalan is hiteleshelyi jogot nyert.

A szentszékek hatáskörének fenntartása szintén nagy nehézségekbe ütközött, mert a protestánsok 1608 után, mikor csak lehetett, kivonták alóla magukat. 1647-ben a végrendeleti ügyeket kivonták a szentszékek hatásköre alól, azonkívül a mellőző parancsokkal is sok ügyet elvettek tőlük. ^{Szent-székek.}

Az esztergomi érsek jogait és kiváltságait Pázmány Péter 1629-ben összeszedette, törvényekkel és okiratokkal igazolta és így kinyomatta. Ezzel az egész magyar kath. egyháznak nagy szolgálatot tett, mert az egész főpapságot sokkal egységesebbé tette.²⁵⁹

A papság előléptetésére nézve változás e korszakban nem történt. A főpapokat a király nevezte ki s mivel a magyar király egyuttal német császár is volt, e kinevezés ellen az apostoli széknél kifogást csak ritkán, legfeljebb kényszerítő okokból emeltek.

Az egyszerű kanonokságokat az 1648-iki nemzeti zsinat szerint a püspökök maguk adományozták.

Roppant változás állott elő e korszakban a ^{A kath. pap-} magyar kath. papság ^{ság elszegé-} jövedelme tekintetében. A török ^{nyedése.} hódítás következtében hét püspök földönfutóvá lőn és megyéje területéről jövedelem fejében legfeljebb csak némi ajándékot kapott. Ezeknek fenntartásáról a megmaradt országrészen kellett gondoskodni s azért a

leleszi, jászói, szepesi, pozsonyi és csornai prépostságok majdnem állandóan ilyen szegény püspökök kezében vannak. A megmaradt püspökségek területén is a jövedelem roppantul megapadt, mert a jószágok egyrészét várőrségek és várak fenntartására kellett átengedni. Szokásban volt akkor is az elpusztult monostorok jószágait más javadalmakhoz csatolni. Így egyesítették a topuszkai apátságot 1558-ban a zágrábi püspökséggel, 1632-ben pedig a vránai perjelséget a zágrábi nagyprépostsággal. A közvetlen tizedszedés pedig kisiklott a főpapok kezéből. Először a király követelte, hogy a végvárakhoz közel eső megyék tizedeit a főpapok olcsó áron neki engedjék át. 1546-ban már a többi földesurak is kikötik, hogy a saját józágaikon levő tizedre először ők tegyenek haszonbéri ajánlatot (1546. t.-c. 55. §.). 1608-ban (5. §.) kimondták, hogy a peres tizedek ügyei nem a szentszékhez, hanem a világi bírósághoz tartoznak. 1647-ben (95. §.) végre megtiltották a tizedek haszonbérének felemelését. Ekként a főpapság meg volt fosztva minden módtól arra, hogy tizedeit kellően értékesíthesse.²⁶⁰

Az alsópapság még nagyobb nyomorban szenvedett. 1647-ben még a protestánsoktól fizetett stóladíjakat is elveszítette. Mivel a király az erre vonatkozó törvényt szentesíté, kötelezettnek érezte magát, hogy a kárt szenvedett plébánosokat kárpótolja. Megalapítá tehát a lelkészek pénztárát («Cassa parochorum»), vagyis megparancsolá, hogy az ő jövedelméből évenként 6000 forintot fizessenek az esztergomi érsek kezeihez, ez pedig arányosan ossza szét.²⁶¹

A papság
fegyelme.

A papság fegyelme e korszakban Magyarországon is egészen átalakult. A püspökök lassan-lassan kezükbe vették megyéjük kormányzását és a sűrűn tartott me-

gyei, tartományi és nemzeti zsinatok üdvösséges határozatainál fogva új, tiszta erkölcsű és buzgó papság munkálkodott a lelkek üdvösségén. Először Oláh Miklós 1557-ben igyekezett megvalósítani azt a törvényt, hogy a püspök hire, tudta és felhatalmazása nélkül senki sem viselhet egyházi hivatalt. De a nagyon meggyökeresedett bajokat sem az ő 1560-iki, sem Draskovich György győri püspöknek 1579-ben Szombat helyt tartott zsinata nem volt képes rögtön megszüntetni. Csak 1611-től kezdve lőn állandó a javulás. Ekkor tartott Forgách Ferenc esztergomi érsek Nagyszombatban nevezetes tartományi zsinatot s a magyar papság fegyelmére, magaviseletére döntő hatású törvényeket alkotott. A főespereseknek évi látogatásaikról ezentul írásban kellett jelentést tenniök, hogy így a püspök megyéje állapotát mindig szem előtt tartsa. Kimondották, hogy javadalmat elfogadni és gyóntatni püspöki felhatalmazás nélkül nem szabad; még kevésbé szabad a plébániát a püspök beleegyezése nélkül elhagyni vagy megcserélni. A fölszentelendőt a püspöknek ünnepiesen és hathatósan figyelmeztetnie kellett arra, hogy a fölszenteléssel a szűzség kötelezettségét is magára vállalja. Azonkívül a fölszentelendőknek írásban le kellett tenniök a kath. hitvallást és papi, erkölcsös magaviseletet követeltek tőlük. E nyomokon haladva az 1630-iki nemzeti zsinat elhatározza, hogy a plébánosoknak vizsgálatot kell tenniök és így megmutatniok kellő tudományukat. Kimondotta e nemzeti zsinat, hogy Magyarországon a világi kegyuraktól kijelölt papok nem foglalhatják el javadalmaikat addig, míg a püspöktől a felhatalmazást meg nem nyerték. A szerzeteseknek nem szabad prédikálniok, míg a püspököktől arra engedélyt nem kaptak. E nemzeti zsinat azonban a püspököktől is követelte,

hogy lehetőleg mindig egyházmegyénkben tartózkodjanak, legfeljebb három hónapig lehetnek távol és évenként zsinatokat tartsanak. Az 1633-iki nemzeti zsinat gondoskodott arról, hogy az 1611-iki és 1630-iki zsinatok törvényei a török hódoltságban lakóknak is tudomására jussanak. A főesperesi látogatásokról szóló jegyzőkönyvek benyújtását javadalomvesztés terhe alatt követte. A javadalom hir nélkül való elhagyását pedig a képesítés megvonásával büntette. Az 1638-iki zsinat a kath. hitvallás letételét megkövetelte nemcsak a plébánosoktól, hanem a kanonokoktól s az összes tanítóktól is. Már az 1633-iki zsinat lépéseket tett, hogy a király az egyházi javadalmakat azoknak a megyebeli papoknak adja, amelynek területén az illető javadalom fekszik; továbbá óhajtotta, hogy az elaggott s elgyengült papokról gondoskodás történjék. De ez utóbbi csak a zágrábi megyében, ott is csak 1669 után kezdett megvalósulni.²⁶²

VI. SZAKASZ.

Az istentisztelet és egyházi fegyelem

1526-tól 1711-ig.

Mivel a protestánsok a katolikus vallásnak a jó- Uj ünnepek.
cselekedetre vonatkozó részét s ezzel együtt az isten-
tiszteleti szertartásokat és ünnepeket megtámadták,
a katolikusok másrésről nemcsak védelmezték, ha-
nem még szebbekké, hatásosabbakká és érdemszerzőb-
bekké is igyekeztek tenni. Az ünnepeket az 1611-iki
zsínat újra pontosan kijelölte. Ezek voltak az 1092-ben
meghatározott ünnepek, továbbá az azután elrendelt
ünnepek u. m. Szent László napja (juniús 27.), Sarlós-
Boldogasszony (július 2.), Urunk szineváltzásának
ünnepe (augusztus 6.), Szent Imre napja (november
5.), Szent Erzsébet napja (november 19.), Szent Kata-
lin napja (november 25.) és a Szeplőtelen Fogantatás
ünnepe (december 8.).

A böjtök megtartását szigoruan követelték s a Böjtök.
böjti napokat nem törölték el, de másrésről tekintettel
voltak a magyar nép megváltozott ételmezésére s
1611-től kezdve a magyar püspöki kar állandóan en-
gedélyt kért az apostoli széktől, hogy a magyar kato-
likusok nagyböjtben tejjel és tojással is élhessenek.

Az engedélyt azonban sokan nem használták és a nagyobbjében csak halat és olajos étket ettek.

Római
szertartás.

Sokkal egységesebbé lett az istentisztelet 1632 óta. 1630-ban határozta el a nemzeti zsinat, hogy a szentmise és zsolozsma mondásakor minden egyházmegyében csak a római misekönyvet és zsolozsmás-könyvet (breviáriumot) kell használni, de a magyar szentek miséinek és zsolozsmáinak hozzáadásával. E határozat tényleg 1632-ben husvétkor lépett életbe. E határozatnak azonban sokáig vonakodott magát alávetni a zágrábi egyházmegye püspöke és papsága. Hiába volt VIII. Orbán pápának 1635. szept. 28-án kelt parancsolata, hiába az 1638-iki zsinat sürgetése, tényleg csak 1690-ben Mikulics zágrábi püspök felszólítására kezdték használni a római misekönyvet. De a zágrábi székesegyházban még azontúl is sokáig zágrábi misekönyvet használtak. Ugyancsak a zágrábi egyházmegyében e korszak elején itt-ott a glagolita szertartás honosult meg, mert a régi Horvátországból hűveivel együtt sok olyan pap menekült Szlavóniába, aki sem latinul, sem latin szertartást nem tudott.²⁶³

Szertartás-
könyvek.

A szentségek kiszolgáltatásánál mindegyik egyházmegye megtarthatta az ő külön szertartásait, de tényleg az esztergomi egyházmegye szertartókönyve (rituale, agendarium) nagy hódítást tett. Ezt Telegdi Miklós 1583-ban kibővítve és az új követelményekhez átalakítva kiadta. 1596-ban újra lenyomtatták, Pázmány Péter pedig 1625-ben a római szertartókönyv szerint, a magyar viszonyokat is szem előtt tartva, átalakította. 1635-ben ezt az egri egyházmegye is elfogadta.

Énekes-
könyvek.

A török hódítás és a protestantizmus együttesen szörnyű paphiányt idéztek elő. Hogy a papokat némileg mégis pótolják, a magyar püspökök kénytelenek

voltak túrni a «licentiatu»-ok alkalmazását. Ezek, mint említők, keresztelekre, temetésre felhatalmazott világi emberek voltak, de latinul nem tudtak. Mikor tehát a pap nélkül levő falvak népe összegyűlt a templomban, az ilyen licentiatuok nem énekelhettek latinul (misét meg épen nem mondhattak), pótolták tehát a misét magyar egyházi énekek eléneklésével. A már 1526. előtt használatban levő magyar énekekhez gyorsan készítettek másokat s könnyebbség okáért egy könyvbe összeszedve ki is nyomtatták azokat. A legrégibb, ilyen ráncmaradt katolikus énekeskönyvet 1651-ben nyomtatták. Ezt követték 1674-ben a Kassán, 1675-ben a Nagyszombatban kinyomtatott énekeskönyvek s végül Nárai Györgynek «Lira coelestis» nevű, 1695-ben megjelent énekeskönyve. Az erdélyrészi katolikusok számára Kájoni János 1676-ban nyomtatta ki Csiksomlyón a náluk szokásos énekeket. Sőt nemcsak a török hódoltságban, hanem a királyi ország-részben is mindenütt elterjedtek a magyar egyházi énekek, mert az iskolamesterek ebben az időszakban már nem tudtak latinul és így a régi latin miseénekeket sem adhatták elő.²⁶⁴

Uj alkatrésze lőn a kath. istentiszteletnek a vasárnap délutáni keresztény tanítás. Az 1611-iki zsinat megparancsolta, hogy vasárnap délután össze kell gyűjteni a gyermekeket a templomba és ott a papnak a katekizmusra kellett tanítani őket. A főesperes köteles volt ellenőrizni e keresztény tanítások megtartását. A szentségek kiszolgáltatásánál újítás nem történt, csak javítás. A javítás abban állott, hogy a hiveket előbb mindig oktatni kellett a szentségek hatására.

A becsuszott visszaélések meggátlására az 1611-iki nagyszombati zsinat a csoportos gyóntatást és fel-

oldozást a papoknak kiközösítés és javadalomvesztés terhe alatt megtiltotta. A két szín alatt való áldozást határozottan eltiltotta. Házasságok megkötése előtt a háromszori kihirdetést szigorúan követelte. Az 1638-iki zsinat eltiltotta azt a rossz szokást, hogy búcsúk alkalmával a cintermekben bort árultak és sütöttek-főztek.

Imádságos
könyvek.

A könyvnyomtatást a katolikus egyház is felhasználta a hitélet fellendítésére. A ritka és drága írott könyvek helyett olcsó, nyomtatott imádságoskönyveket és elmélkedéseket adott hivei kezébe. Ekként az olvasni tudók sokkal jobban résztvehettek az istentiszteletben, mint eddig. Leghíresebb és már e korokban kilencszer kinyomtatott imádságos könyv volt Pázmány Péteré (I. kiadása 1606.). A másik ilyen imádságos könyvet Kopcsányi Márton († 1638-ban) készítette, aki az esztergomi kanonokságot odahagyva, Szent Ferenc szegény fiai közé állott (I. kiadása 1616.). Hajnal Mátyás jezsuita († 1644-ben) a keresztények legbensőbb érzelmeit érintő imádságos könyvet írt «A Jézus szívet szerető sziveknek ájtatosságára» (I. kiadása 1629.). Az épületes könyvek közt hazánkban is nagyon kedvelt lett Kempis Tamásnak «Krisztus követéséről» írt, keresztény bölcsességgel teli könyve. Ezt is először Pázmány adta a magyar közönség kezébe (1604.). Azután számosan irtak épületes műveket a vigasztalás és felüdülés után sóvárgó lelkeknek. Ilyenek voltak többek közt Lépes Bálint nyitrai püspök († 1623.), Tarnóczy István jezsuita († 1690) és különösen Illyés András, a sokat szenvedett, Erdélyből kétszer is kiűzött erdélyi püspök († 1712), aki megírta a «Szentek Élet»-ét és lefordította Rodriguez Alfonznak a «Keresztény Tökéletesség»-ről szóló művét. Előmozdították a keresztény hit szeretetét és a

jó erkölcsök gyakorlását a vallásos szindarabok is. Számosan nagy kedvvel irtak vagy fordítottak ilyen darabokat, a tanuló ifjuság lelkesedéssel játszotta, a közönség pedig épüléssel hallgatta azokat.²⁶⁵

A mohácsi vész után elenyészett jámbor társulatok új és jobb alakban támadtak fel a XVII-ik században, sőt már a XVI. század végén is feltűnedeztek. Legnagyobb hatású volt közülök a Mária-társulat, «Congregatio Mariana». Ez különösen a közép- és főiskolákra járó fiatalságot ragadta körébe és önmegtagadó, erkölcsös, keresztény életre szoktatta. A magyar kath. lakosság művelt osztálya ennek segítségével lett újra buzgó kath. kereszténnyé, mert azok, akik iskoláik végzése közben e társulatban jól megedzették magukat, később az életben is sokat tudtak tūrni és sokat tudtak nagy lélekkel véghezvinni. Ennek legjelesebb példái: gróf Eszterházy Pál, a későbbi nádor és gróf Koháry István, a későbbi országbíró, akik fiatalságukban mindketten buzgó kongregációsok voltak. Rómában 1564-ben alakult meg az első Congregatio Mariana, hazánkban először 1585-ben Kolozsvárt, majd 1602-ben Vágsellyén honosították meg a jezsuiták, de mindenik helyen rövid életű volt. Csak az 1617-ben alapított nagyszombati Congregatio Mariana, Mária-társulat gyökeresedett meg annyira, hogy azután e korszak végéig, sőt azon túl is virágzott. 1612-ben a zágrábi, 1615-ben a homonnai, 1631-ben a győri, 1642-ben a szatmári, 1656-ban a trencsényi, 1698-ban az egri közép- vagy főiskolák ifjusága lépett be e Mária-társulatokba.

Jámbor
társulatok.

«Krisztus halálának társulata» (Agonia Christi) is több helyen meghonosult, hogy az embereket a boldog kimúlásra előkészítse.²⁶⁶

Az istentisztelet helyeit e korszakban borzasztó

A kath.
templomok
romlása.

sors érte. A katolikusok legszebb templomai a törököknek, vagy a protestánsoknak kezeibe kerültek. A törököké lettek a székesfehérvári bazilika, az esztergomi, pécsi, kalocsai, bácsi, váci, egri székesegyházak s azoknak a kisebb városoknak főtemplomai is, ahol állandóan törökök laktak. A törökök azután e templomokat részben mecsetekké, részben tárházakká alakították át, de nem gondozták, sok helyütt veszni hagyták, sőt felirataikban a keresztényeket még ki is gúnyolták. Az egri székesegyházra pl. ezt írták: «Bolondok voltak a keresztények, hogy olyan nagy munkával és költséggel ebben a kis faluban ilyen nagy templomot építettek, melyet mi most elrontottunk és belőle kis lakokat építettünk.»

A protestánsok kezére jutott templomok közül még azok jártak legszerencsésebben, amelyeket az evangélikusok vettek el, mert ezek legalább a főoltárt és Krisztus képeit megkimélték. De már a reformátusok és unitáriusok kezébe jutott és nagyobb részt náluk is maradt több ezer templom belső disze mind megsemmisült, bármilyen művészi értékű volt is az. Lerombolták az oltárokat, összetörték a szobrokat, bemeszelték a festményeket és így hazánk művészetének pótolhatatlan kárt okoztak.

A roppant nyomorúságban, midőn még a régi templomokat is alig tudták fenntartani, gondolni is alig lehetett arra, hogy újakat építsenek. Azért e korszakban az egész ország területén alig 3—4 templom épült. A legnevezetesebb ezek közül a nagyszombati jezsuiták temploma, amelyet 1630 táján gróf Eszterházy Miklós nádor épített 80.000 forint költséggel, de már barokk építésmódon.

A török-
hódolt-
ságban.

A török-hódoltság területén éppen nem lehetett arra gondolni, hogy új templomokat építsenek, mert

hiszen a török hatóságok a keresztények kezén visszamaradt templomok kijavítását, vagy befedését is alig-alig engedték meg. Csak sok kérésre és ajándéknyújtásra történt meg a hivatalos vizsgálat és csak ezután adták ki a javítást engedélyező, de még akkor is keresztényeket gyalázó okiratot. Pl. felemlítjük a jászberényi, 1623 október 16-iki eként szóló okiratot: «Ennek az igaz beszédü iratnak oka: hogy a hatvani kerületbe bekebelezett Jászberényben lakó gaz keresztények és alávaló istentelenek (átkozza őket Allah, a sujtó király, egész az állapotás napjáig szüntelen) az igazságos törvényszék és a törvényes vallásgyűlés előtt (áldja Allah szerzőjét) megjelenvén, előadták: hogy hiábavaló szokásuk és balgatag véleményeik szerinti gaz imádásuk helyének, «Nagyboldogasszony» nevű szerencsétlen egyháznak haszontalan fedele és falrészei romlásnak indulván, engedelmet kérnek megújítására és erősítésére az egyenes törvénytől. A mozlim igaz- és egy Istent hívők elküldetvén s a fennirt egyházat jól megtekintvén, a nevezett keresztényeknek (száradjon rájuk a tűz- és vashüntetés) gaz feletét beszédökhöz illőnek és csúf megszólításukat előbb mondott szavaikhoz megfelelőnek találták. Végre e tudósítást adván, fennirt egyháznak megújítása a keresztényeknek törvényszékileg megengedettetett.»

Nem hatásvadászó szólam, hanem szomorú valóság, hogy e korszak végén fedetlen, dűledező templomok ezrei gyászolták a török uralom és belviszályok átkát.²⁶⁷

Bár a protestánsok kiléptek a katolikus egyházból, magukkal vitték szertartásait, imádságait, énekeit és csak lassan-lassan kezdték azokat a maguk vallási felfogásához alkalmazni. Majd egészen újakat is irtak. Az ág. evangélikusok részére először Heltai Gáspár

Protestáns
szertartás-
könyvek.

(akkor még ág. ev. kolozsvári pap) adott ki szertartásos könyvet, mint ők nevezték: «Agenda»-t, 1550-ben. A dunántuli ág. evangélikusok részére Beythe István 1582-ben készített egyházi tanítókat irányító könyvecskét, rendes agendát pedig 1598-ban, 1612-ben nyomattak ki számukra. A reformátusok részére Milotai Nyilas István 1621-ben adott ki később újra nyomtatott ágendát. Az erdélyrészi református egyház 1679-ben az egyöntetőség kedvéért hivatalos agendát nyomtatott.²⁶⁸

Prot.
énekes-
könyvek.

Mivel az istentisztelet javarésze a protestánsoknál a beszéden kívül főleg énekből állott, e korszakban nagyon sok énekes könyvet készítettek számukra. Ezek közül a nevezetesebbek: Szegedi Gergely énekeskönyve (I. kiadása 1562-ben jelent meg). Azután Gönczi Kovács György (1590) és az «Öreg Graduál.» Ez utolsót Keserői Dajka János és Geleji Katona István szerkesztették, kiadta pedig I. Rákóczy György fejedelem 1636-ban. A protestánsoktól annyira kedvelt zsoltárok fordításához sokan hozzáfogtak, de legnevezetesebb lett Szenczi Molnár Albert fordítása, amelyet először 1607-ben Herbornban nyomtatott ki. E zsoltárkönyvben Molnár a francia, református Goudimel hangjegyeit vette át és így a régi magyar egyházi ének zenéjétől teljesen eltért.²⁶⁹

Gör. keleti
szer-
tartások-

A görög-keletiéknél az istentisztelet nyelve e korszakban még mindig az ó-szláv maradt. Az erdélyi ev. századok és utóbb az erdélyi ref. fejedelmek tettek ugyan kísérleteket, hogy ezt megváltoztassák, de e kísérletek tulajdonképpen a szentmise eltörlését idézték volna elő és azért nem sikerültek. 1580-ban az ev. századok lefordították az evangéliumi szakaszokat román nyelvre. A XVII. században az erdélyi fejedelmek minduntalan sürgették és az új püspök kinevezésénél

pl. 1643-ban is, feltételül kötötték ki, hogy a román lakosoknak a papok románul prédikáljanak. I. Rákóczy György az «Ujszövetség»-et lefordította román nyelvre és 1648-ban kinyomatta. Utóbb 1689-ben Vinczi János pap ó-szláv nyelvből egy «Molitevnik»-nek hívott imádságos könyvet fordított le számukra.²⁷⁰

VII. SZAKASZ.

A görög és örmény szertartású katolikusok

1526-tól 1711-ig.

A) A szerb görög-katolikusok.

Szerb. gör.
katoliku-
sok.

A török rettenetes nyomása és öldöklése elől a XVI. században is tömérdek gör. kel. szerb (bosnyák) menekült a magyar királyság területére. Ezeket uszókoknak, azaz szökevényeknek, majd pedig előbbi életmódjukról és eredetükről valahoknak, azaz pásztoroknak hívták. A katonai kormány egy részüket felhasználta határőröknek és Károlyváros, Ivanics, meg Körös vidékén telepítette le őket. Az Ivanics vidékén letelepültek legnagyobbbrészt a zágrábi püspök jószágain laktak. Ezek közé vándorolt be 1608-ban egy Vratanja Simon nevű gör. kel. püspök egy csomó bazilita szerzetessel együtt. Az akkori zágrábi püspök, Domitrovics Péter eredetileg gör. kel. szerb (vagy bosnyák) volt. Ez tehát szívesen fogadta Vratanját szerzeteseivel együtt és rábirta őket, hogy a kath. egyházzal egyesüljenek szertartásaik, szokásaik épségben tartásával. Nekik adta az Ivanics mellett eső Marcsa falut, hogy ott Szent Mihály tiszteletére monostort építhessenek. Megerősítette ezt az intézkedést

1611-ben V. Pál pápa és így megalakult Magyarországon (illetőleg annak társországában, Tótországban) a szerb gör. kath. egyház. Püspökeit előbb vratanjainak, utóbb szvidnicinek nevezték ki a magyar királyok. Később a károlyvárosi kerületben lakók számára építették az Ogulintól északkeletre eső gomirjei és 1636-ban a Körös vidékén lakók számára (a Körös és Kapronca közt fekvő) lepavinai monastorokat. A nép és papság követte a nagy tekintélyű bazilitákat s így a szerb gör. kath. egyház szép számú hivekkel virágzott 1663-ig.

Az 1611-iki egyesüléskor nem szabályozták pontosan a Marcsán lakó gör. szert. püspök és a zágrábi püspök viszonyát. A zágrábi püspök a IV. lateráni zsinatnak akkor még érvényben levő törvénye alapján az ő gör. szert. helytartójának tekintette a Marcsán lakó püspököt, ellenben ezek önállóknak vitatták magukat. Ebből és egyéb okokból nagy viszály támadt a zágrábi püspök és a népet vezérlő baziliták közt s ez veszélyt hozott a szerb gör. kath. egyházra. Az 1630-ban kinevezett Predojevics Makszim már az ipeki patriarkával szenteltette fel magát. 1663-ban Miakits Gábort nevezték ki a gör. kath. szerbek püspökévé. Ez is gör. keleti püspököktől vette fel a püspöki rendet és a monastorokból a gör. kath. könyveket kihányatta s helyükbe gör. keletieket hozatott. Gör. kel. papokat is alkalmazott. Éppen azért, mert elszakadni vágyott, belekeveredett a Zrinyi-féle összeesküvésbe. Ennek következtében a katonai kormány 1670-ben elfogatta, elhurcoltatta Tótországból s Sziléziában elcsukatta.

Hogy többé ily esetek elő ne fordulhassanak, a zágrábi püspök és a királyi udvar szorosabban akarta a gör. kath. szerbeket a kath. egyházhoz csatolni, a tudatlan és éppen azért könnyen félrevezethető pap-

Szerb gör.
kath.
püspök.

A zágrábi
püspök
helytartója.

ság helyett pedig tanult papokat akart alkalmazni, a bazilitákat pedig csupán monostoraikba szorítani. Zorzich Pálnak, Miakits utódjának meg kellett ígérnie, hogy nem tekinti magát másnak, mint a zágrábi püspök gör. szert. helytartójának s mivel az apostoli szentszék lajstromában a szvidnici püspökség nem fordult elő, nem szentelték őt fel szvidnici püspöknek, hanem az elpusztult plataei püspökség nevére. 1678-tól kezdve a gör. kath. szerb ifjakat a zágrábi papnevelőben nevelték és 1682-ben éppen ezért javadalmazták a gör. szert. helytartóságot (a Zágráb-megyében Jaskától nyugatra eső) Pribics faluval, hogy hat növendékért a zágrábi papnevelőnek tartásdíjat fizessen. 1686-ban kísérletet tettek arra, hogy olyat nevezzenek ki gör. szert. püspökké, aki nem volt bazilita szerzetes. Ez azonban az akkori szokásjoggal ellenkezett, a bazilitákat egészen felháborította s lassan-lassan előkészítette a tótországi (szlavóniai) szerb gör. katolikusok egyesülésének csaknem teljes bukását.

A duna-
drávamenti
szerbek
egyesülése.

A tótországi szerbeken kívül a szoros értelemben vett Magyarország területén lakó szerbeket is felszólították egyes buzgó kath. férfiak a kath. egyházzal való egyesülésre. E szerbek nem voltak katonák, hanem csak földművesek és pásztorok. Gyakrabban érintkeztek katolikusokkal s az egyesülés első pillanatra nagyon sikeresnek ígérkezett. Amint Székesfehérvár, Pécs, Szigetvár, szóval az egész Dunántúl a keresztények kezére került, (1687-ben) s az ott lakó szerbek a töröktől való félelemtől megszabadultak, örömmel fogadták el a kath. hitet. A hajdan pécsi egyházmegyéhez tartozó Dráva—Száva-közén lakó szerbek is már 1688-ban egyesültek a kath. egyházzal. 1690 elején mind a Dráván innen, mind a Dráván túl lakó szerbek ünnepélyes okiratban elfogadták a kath. egyházzal való

egyesülést. A Szekszárdtól délre eső grabóci, a Drávától délre eső orahovikai monostorok fejei, a székesfehérvári, simontornyai, ozorai, döbröközi, dombai, pécsi papok és 19 jobbmódu, világi ember irták alá az okiratot.

A Dráva—Száva-közén lakó gör. katolikusok első püspöke Raics Longinus lett és az opovai monostorban lakott. Mivel akkor a Dráva—Száva-közét a szerémi püspök a maga egyházmegyéjének tartotta, egyházi jogi szempontból Raics az ő gör. szert. helytartója vala. 1690-ben testvére, Raics Jób, volt orahovikai hegumen lőn utódja, négy év múlva pedig Lyubibratics Péter, másként Petronius. Azonban nem sokára, amint a Csernojevics Arzén vezetése alatt beköltözött, fegyveres szerbek meggyőződtek róla, hogy régi hazájukba vissza nem mehetnek, féktelen izgatást kezdtek a gör. katolikusok ellen s mivel a fegyveres hatalom kezükben volt, kényszerítették Lyubibraticst, hogy Pozsega-megyébe, Pakrácra vonuljon. Ott is halt meg 1705-ben s vele a mai Szerém-, Verőce és Pozsega-megyéék területén keletkezett gör. kath. püspökség elenyészett.

B) *Az orosz görög-katolikusok.*

Tiszta, önzetlen okokból származott az északi Kárpátok alján lakó oroszok (kisoroszkok, rutének, rusznyákok) megtérése. Erre első lökést Homonnay-Drugeth György adott azzal, hogy 1615-ben megalapította Homonnán a Jézustársaságbeli-atyák kollégiumát. De befolyással volt rá a lengyelországi, illetőleg vörös-oroszországi (galíciai) oroszok példája is. A homonnai kollégium 1620-ban megszűnt, de 10 év múlva György fia, Homonnay-Drugeth János helyre-

Az
egyesülés
kezdeté.

A munkácsi
püspök
megtérése.

Az ungvári
hitvallás.

állította s 1640-ben Ungvárra áttelepítette. A jezsuiták érintkeztek a szegény, jobbágysorsban synylődő, batykóknak csúfolt orosz papokkal és búzditották őket a kath. hit elfogadására. Mivel a munkácsi uradalom I. Rákóczy György, erdélyi fejedelem birtokában volt s Drugeth nem akarta, hogy a munkácsi püspök, mint eretnek fejedelem alattvalója, az ő uradalmában joghatóságot gyakoroljon, a zempléni és ungmegyei oroszszágot a przemisli gör. kath. püspök alá rendelte. Nemsokára történt, hogy I. Rákóczy György munkácsi tiszttartója Traszovics Bazil munkácsi püspököt némi tized s egyéb jövedelem elfoglalása miatt elfogatta és börtönbe vetette. Drugeth János közbenjárt érte s így kiszabadulván Taraszovics Drugethez, majd III. Ferdinánd királyhoz fordult, hogy püspökségét s különösen a munkácsi monostort újra visszakaphassa. Ez alkalommal a kath. egyházzal is egyesült. Bár Taraszovics később újra elpártolt, talán éppen azért, mert mint katolikust Rákóczi teljességgel nem akarta visszafogadni, mégis a már egyszer megindult mozgalmat nem lehetett többé elfojtani. Párthén Péter és Kossovics Gábor baziliták lelkesedve járták végig az orosz falvakat és 1646. ápr. 23-án a magyar király hatalma alatt levő oroszok esperesei, papjai, szerzetesei közül 63-an az ungvári templomban Jakusith György egri püspök kezébe ünnepiesen letették a kath. hitvallást. Később 1646-tól 52-ig ezekhez a többi szepes-, sáros-, zemplén- és ung-megyei papok is csatlakoztak. A munkácsi uradalomban és Máramaros-megyében lakó oroszok továbbra is gör. keletiek maradtak és gör. keleti püspökök, mint pl. Zékány Joanica, szentelt számukra papokat, templomokat. A gör. katolikusok püspöke 1651-től kezdve a buzgó Párthén Péter volt.

1660-ban II. Rákóczi György és nemsokára az ő édesanyja, Lórántffy Zsuzsánna is meghalt. Így a munkácsi uradalom az egyetlen örökösre, I. Rákóczi Ferencre, illetőleg édesanyjára és gyámjára, Báthory Zsófiára szállott. Ennek, Kiss Imre jezsuitának és másoknak buzdítására a munkácsi uradalomban levő oroszok is gör. katolikusokká lettek, úgy, hogy e század végén csak a még Erdélyhez tartozó Máramaros-megye oroszai voltak gör. keletiek. 1687-től kezdve a munkácsi uradalmat Kollonics Lipót, mint a kiskorú II. Rákóczi Ferenc gyámja igazgatta. Ez azt akarta, hogy a még sok tekintetben tanulatlan orosz papságnak legyen végre olyan püspöke, aki gyermekkorától fogva tanult és a kath. egyház törvényeiben teljesen jártas. E végből kieszközölte, hogy az apostoli szentszék a kárpátaljai oroszok számára apostoli helytartóul kinevezte Cameli Józsefet s neki adta a munkácsi monostort. Ez görög származásu bazilita szerzetes volt és Rómában a vatikáni könyvtár görög kéziratának őre volt. Magyarországra jöven, a hozzáfűzött reményeket beváltotta. Az orosz egyházak rendezésén, az orosz papok helyzetének javításán, törvényeik megtartásán buzgón fáradozott.²⁷¹

A bereg-
megyei
oroszok
megtérése.

C) *A román (oláh) görög-katolikusok.*

A Magyarország keleti részén lakó románoknak (oláhoknak) megtérése, a kath. egyházzal való egyesülése is ez időszak végén indult meg. 1687-ben Erdély meghódolt I. Lipót magyar királynak. Ennek következtében 12 várat a király seregei szállottak meg s e csapatokkal együtt jöttek a kath. tábori lelkészek, nagyobbrészt jezsuiták is. Az Erdélyt akkor igazgató református főurak 1691-ben kieszközölték a királyi

Erdély
meg-
hódolása.

udvartól egy biztosító okiratot, az u. n. Diploma Leopoldinumot s abba a többek közt bevették azt is, hogy Erdélyben csak három nemzet (tulajdonképpen birtokos osztály); magyar, székely és szász, továbbá négy bevett vallás; katolikus, ág. evangélikus, református és unitárius lehet. E biztosító okirat még nagyobb erősséget nyert 1694-ben, mert akkor felállították Bécsben az erdélyi kancelláriát s az örködött e diploma megtartásán.

A román
papok
egyesülése
a kath.
egyházzal.

A jezsuiták Erdélyben is megsajnálják a szegény, tudatlan, de az ő szemükben mégis érvényesen felszentelt román papokat s mind Nagyszebenben, mind Gyulafehérvárott érintkeztek velük. Különösen nagy hatással volt rájuk Baranyi László jezsuita és egyzersmind gyulafehérvári plébános, mert ez Szerémi Theofil nevű püspökükkel és a hozzájövő esperesekkel is beszélhetett. Így történt, hogy alig mondott le Apafy II. Mihály a fejedelemségről és alig lett I. Lipót közvetlen fejedelme Erdélynek, Szerémi Theofil mindjárt hajlandónak mutatkozott a kath. egyházhoz való csatlakozásra. De természetesen előbb biztosítékot akart szerezni arra nézve, hogy papjai súlyos helyzetükből felszabadulnak. Evégből az 1697 márc. 21-én tartott zsinaton Theofil és papjai kijelentették, hogy hajlandók egyesülni a kath. egyházzal, de csak oly feltétel alatt, ha a román papok is megkapják a kath. papok kiváltságait, ha külön plébánialakot nyernek és felettük a világiak nem ítélik meg, hanem csak a püspöktől függenek. Jún. 10-én a főesperesek aláírásukkal és pecsétükkel is hitelesítik e nyilatkozatot s fölkérték Baranyi Lászlót, hogy számukra a királyi udvartól a szükséges kiváltságokat és biztosítókat megnyerje.

Az erdélyi román püspöknek érseke akkoriban a

bukaresti érsek vala. Ez valahogy neszét vette Szerémi Theofil szándékának s igyekezett megakadályozni. Nemsokára Theofil hirtelen meghalt s már most mind a bukaresti érsek, mind az erdélyi kormány református főurai arra törekedtek, hogy az egyesüléstől idegenkedő személyt válasszanak gyulafehérvári gör. keleti püspökké. Erre legalkalmasabbnak találták az aránylag még fiatal Anghel Athanázt. Ezt a ref. kormány ajánlatára a bukaresti érsek fel is szentelte.

De a kath. egyházzal való egyesülést nem lehetett elfojtani. A Diploma Leopoldinum értelmében a román papok csak úgy menekülhettek nyomasztó helyzetükből, ha a négy bevett vallás valamelyikéhez csatlakoznak. Már pedig nagyon természetes volt, hogy a három protestáns felekezethez nem csatlakozhattak, mert azoktól őket a roppant hitágazati különbségeken kívül pl.: a böjti fegyelem is elválasztotta. Így tehát nem maradt más hátra, mint a kath. egyházzal való egyesülés.

Időközben a román papoknak nagy pártfogójuk támadt Bécsben, a király oldalánál, Kollonics Lipót esztergomi érsek személyében. Ez kieszközölte, hogy a király az orosz papoknak adott 1692-iki kiváltságokat az erdélyi nagyfejedelemségre is kiterjesztette. De másrésről a királynak 1698. ápr. 14-én kelt levele akként volt fogalmazva, hogy a románok bármelyik valláshoz csatlakoznak, papjaik ama vallás papjainak jogaiban részesülnek.

Midőn 1698. év nyarán Baranyi László a királyi leveleket és Kollonicsnak magyarázó nyilatkozatát Anghel Athanáznak bemutatta, ez nem tudott ellenállni a közóhajtásnak, hanem a bukaresti érseknek és pártfogóinak várakozása ellenére 1698. okt. 7-ére nagy zsinatot hívott össze. Ezen Athanáz és 2270 román

Az 1698-iki
nagy zsinat.

pap nevében az esperesek ünnepiesen letették a kath. hitvallást és természetesen szertartásaiknak, egyházi jogi intézményeiknek épségbentartásával a kath. egyház tagjaivá lettek. Jelen volt a zsinaton Hevenesi Gábor jezsuita is és ő vitte az Athanáztól, meg a 38 esperestől (protopópától) aláírt hitvallást a királyi udvarhoz. A királyi udvar pedig teljesíté ígérte, s 1699. febr. 16-án kiadta rendeletét (diplomát), amely szerint a román papokat a kath. papok kiváltságaiban kell részesíteni.

Az egyesülés ellenségei.

Az így megalakult erdélyi, román gör. kath. egyháznak mindjárt kezdetben sok nehézséggel kellett megküzdenie. Ellenségei voltak a protestánsok, pedig akkor Erdély közigazgatása jóformán egyedül az ő kezükben volt. Maguk közt a román papok közt is akadtak nyugtalan, lázító vagy félrevezetett emberek. Mikor a királyi udvar Athanázt gyulafehérvári gör. kath. püspökké nevezte ki és 1701. jún. 25-én Apor István által beiktattatá, a reformátusok Nagyszegi Gábor román papot felbujtották ellene. Megkísérleték azt is, hogy egyes román községek és papok ne a kath. egyházhoz, hanem valamelyik (ág. ev., ref., unitárius) protestáns felekezethez csatlakozzanak. De az nem sikerült. Paget angol követ is közbenjárt a királyi udvarnál, hogy a kath. egyházzal való egyesülést meggyorsítsa. Hogy a bukaresti érsek Anghel Athanázt kiközösítette, az természetes. A Rákóczi-felkelés idejében nagy ellenfele támadt Athanáznak Circa Jób személyében. Ez 1706-ban a kurucok pártfogásával Athanázt Gyulafehérvárról Nagyszébenbe futamította és a románok egyrészét a szakadásba visszavezette, 1710-ben azonban menekülnie kellett s Athanáz hatalmát visszanyerte.²⁷²

D) *Örmény szert. katolikusok.*

A Krim-félszigetről Moldvába húzódtott és ott kereskedést űző örmények 1672-ben átköltöztek Erdélybe, különösen Gyergyószentmiklósról és Csíkszépvizre. Innen aztán mint kereskedők, Erdélynek majd minden részét bejárták és később Apafy Mihály engedélyével a görgényi uradalomban, továbbá nagyobb csoportban Ebesfalván, a későbbi Erzsébetvárosban telepedtek le. Hoztak magukkal papokat is, akiknek püspöke a Besztercén lakó Minász (Mennász) vala. Erdély akkor a római hitterjesztő-bizottság (congregatio de propaganda fide) fennhatósága alá tartozott. Ez tehát 1684-ben elküldé a római örmény collegium egyik növendékét, Verziresku Oxendiust erdélyi atyafiainak megtérítésére. Ennek hosszú fáradozás után sikerült először a gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi örményeket megnyernie, annál is inkább, mert ezek már előzőleg is érintkeztek katolikus papokkal. Nagy hatással lőn rájuk az is, hogy a Lengyelországba, különösen Lemberg városába költözött örmények már jóval előbb 1630 táján egyesültek a kath. egyházzal s volt az apostoli széktől kinevezett érsekük Lembergben. 1686-ban Minász tehát Verzireskuval együtt Lembergbe Hunanián Vertán örmény kath. érsekhez utazott s annak biztatására a kath. hitvallást letette. Visszatérvén az összes erdélyi örmények elfogadták a kath. egyházzal való egyesülést, természetesen szertartásaik, szokásaik fenntartásával. Minasz még 1686-ban meghalt s helyette Verziresku lett az örmény szert. katolikusok közt először püspöki helytartó, 1690-től kezdve pedig apostoli helytartó. 1691-ben az aladiai (Irország) püspökség nevére fölszentelték s így kormányozta az örmény szert. katolikusokat

Örmények-
bevándor-
lása.

Egyesülés.

1715-ig. 1700-ban számukra Szamosújvárt külön várost (telepet) alapított s Besztercéről maga is odaköltözött. Mivel az erdélyi püspök a politikai zavarok miatt székhelyét el nem foglalhatta, Verziresku a lat. szert. katolikusok közt is végzett püspöki ranghoz kötött teendőket.²⁷³

VIII. FEJEZET.

A nem katolikus vallásfelekezetek nevezetesebb belső eseményei

1526-tól 1711-ig.

Az ág. ev.
egyház-
kerületek
meg-
alakulása.

Az ág. evangélikusok közül először a százszek alakítottak egyházközségeket összetartó kapcsot a medgyesi zsinaton s választottak maguknak 1553-ban külön püspököt vagy szuperintendenst. Azután 1554-ben Óváriban, a felső Tisza mentén és Szatmár környékén lakó magyar ág. evangélikusok alakítottak külön egyházkerületet, de ez a református vallás terjedésével megszűnt. 1557-ben az erdélyi magyar evangélikusok Dávid Ferenc, kolozsvári papot választották szuperintendensükül. A felsődunamelléki ág. evangélikus egyházkerület 1574-ben, a dunántuli 1577-ben, a gömöri pedig 1704-ben alakult meg. Mivel a felsődunamelléki kerület 1589 után megszűnt, Magyarország északnyugati részét 1610-ben a zsolnai zsinat három szuperintendensi kerületre osztotta. Az elsőbe Trencsén, Árva, Liptó, a másodikba Zólyom, Nógrád, Hont és Turóc, a harmadikba Pozsony, Nyitra és Bars megyéket sorozta. 1614-ben az északkeleti részen lakó evangélikusok két szuperintendensi kerületet alakítottak. Az egyik az öt szabadkirályi városból állott, a másik Szepes- és Sáros-megyék kis városaiból és falvaiból. 1707-ben a rózsahegy zsinaton az ág. evangéli-

kusok újra beosztották egyházközségeiket négy szuperintendensi kerületbe, de e felosztást nyolc év múlva az 1715-iki XXXI. tc. érvénytelennek nyilvánította, noha titkon tovább is fenntartották.²⁷⁴

Magyarországon is nagy viszályt idézett elő 1580 után a «Liber Concordiae» vagy másként «Formula Concordiae» nevű hitvallás. A magyarországi ág. evangélikusok eperjesi gyűlésükön (1583.) e «Liber Concordiae»-t elvették. Lám Sebestyén késmárki lelkész, a «Liber Concordiae» tételeinek ellensége éveken át vitatkozott Gradeczi Horváth Gergely ág. ev. főúrral, aki a «Liber Concordiae»-t el akarta fogadtatni. Vallási értekezleteket is tartottak, hogy e tekintetben meg-egyezhessenek. Különösen hevesek voltak az 1591-iki csepregi és 1593-iki eperjesi vallási viták, de azért sikertelenek maradtak. Először 1596-ban fogadták el a «Liber Concordiae»-be foglalt hittételeket a dunántúli esperesek (szeniorok), azután 1610-ben és végre 1614-ben a Thurzóknak sikerült rábírní az északmagyarországi ág. evangélikusokat is, hogy a «Liber Concordiae»-hez alkalmazkodjanak.

Belviszá-
lyaik.

A XVIII. század elején új viszályokat támasztott az ág. evangélikusok közt a «pietizmus», vagyis az az állítás, hogy félre kell tenni a hittételeket és csak jámbor érzelmekkel kell az embereket jóra vezetni. — Az 1707-iki rózsahegyi zsinaton az ág. evangélikusok e véleményt kárhoztatták és a pietizmus kitalálójának, Spenernek katekizmusát a besztebányai ev. egyházból kitiltották.

Hogy az ág. ev. vallásfelekezet e korszakban teljesen a németországi ág. ev. egyháztól függött, természetes. Nemcsak első papjaik jöttek onnan, hanem később is gyakran hívtak ev. papokat Németországból (pl. Grawer Albertet). Azonkívül a papi felavatásokat

még a magyarországi származásuak is Németországban nyerték, pl. Zsibóti Demeter 1576-ban Wittenbergben, Lám Sebestyén 1580-ban Brieg-ben.²⁷⁵

A református egyház-kerületek megalkakulása.

A *reformátusok* először a Tiszántul 1561-ben, sőt hihetőleg már 1559 végén szervezkedtek külön szuperintendensi kerületté. E kerülethez utóbb, pl. 1650-ben 13 szenioratus, vagy másként tractus tartozott. Ezután alakult meg az erdélyi kerület 1564-ben. Harmadik lett a baranyai szuperintendensi kerület a török hódoltságban, amely végleg 1576-ban szervezkedett. 1562-től kezdve megvolt a dunamelléki kerület is hol egy, hol két szuperintendenssel. A tiszáninnen lakó reformátusok 1568-ban váltak el az ág. evangélikusoktól, de itt külön szuperintendenst nem választottak, hanem csak négy (borsodi, abauji, zempléni, ungi) szenioratust alkottak. A dunáninneri és dunántuli reformátusok sokáig nem mertek külön kerületté alakulni, hanem az ág. evangélikusokkal éltek, nehogy külön kerületté válván, mint sacramentariusok üldöztesse nek. De Bocskay győzelmes felkelése után itt is két kerület alakult, az egyik a dunáninneri, vagy másként mátyusföldi, a másik a dunántuli; a török hódoltságban pedig 1607-ben a rácke vi vagy másként dunamelléki kerület állandósult.²⁷⁶

Belviszár-lyalk.

A reformátusok szuperintendensei vagy más néven püspökei, ahol egy hatalmas főúr, vagy a fejedelem támogatta őket, csakhamar nagy hatalomhoz jutottak. A dunántuli szuperintendens például Pápa urának, enyingi Török Istvánnak segítségével az egyik vétkes papot bilincsbe verette és kalodába tétette (1618.). Ezért már 1608-ban Szilvásujfalvi Imre, nagyváradi református pap követelte a szuperintendensi (püspöki) hivatal eltörlését, habár ő még nem volt independens.

De a ref. püspökök legyőzték és Báthory Gábor erdélyi fejedelem támogatásával börtönbe csukták.

Ugyancsak Tiszántul és Erdélyben a ref. püspökök és papok a nemességre és városi tanácsokra, mint pártfogókra támaszkodva az összes egyházi hatalmat kezükben tartották és abban a köznépet nem részesítették, vagyis nem alakították meg a presbitériumokat (egyháztanácsokat), noha Dunántul, kivált a véghelyeken már voltak ilyenek.

Külföldön, különösen Hollandiában tanuló ifjak azonban észrevették e hibát és visszatérvén Magyarországra, mozgalmat indítottak arra, hogy a ref. egyházat a köznép bevonásával választott független egyházközségekkel kormányozzák, a püspöki és szeniori hatalmat pedig eltöröljék. Legnevezetesebb volt az ifjak közül Tolnai Dali János, előbb sárospataki tanár, később miskolci, majd tokaji pap. De ellenfelei a maguk részére vonták I. Rákóczi György erdélyi fejedelmet és ennek pártfogásával 1646-ban Szatmárnémetiben nagy zsinatot tartottak. Jelen voltak ezen az összes, Rákóczi György fejedelemségéhez tartozó ref. tractusok (egyházmegyék) küldöttei. Itt aztán Tolnait elnémították, kimondották, hogy a szuperintendensi hivatal szükséges, sőt a tiszáninneni egyházmegyéket (tractusokat) is utasították, hogy maguknak szuperintendenseket válasszanak. Másrészről azonban ígérte a zsinat, hogy ha az akadályok, u. m. a népek szolgai állapota és alkalmatlan volta megszűnnek, fel fogja állítani a presbitériumokat. Szigorú törvényeket alkotott e zsinat minden újítás ellen. Megparancsolta az előleges könyvvizsgálást, kötelezvényt vétetett a külföldi főiskolákra menő ifjaktól, hogy más hittételeket, mint amelyek a helvét-hitvallásban és a heidelbergi katekizmusban vannak, el nem fogadnak és nem taní-

A puritanizmus.

tanak. Utasította Geleji Katona Istvánt ref. egyházi törvénykönyv szerkesztésére. Ez össze is szedte és 100 fejezetre osztva kibocsátotta a szigorú egyházi törvényeket. Ez által kemény fegyelem alá vonta mind a ref. papságot, mind a ref. népet. Az egyházi kiközösítés és az egyházkövetés voltak e fegyelemnek leg-erősebb eszközei. A cenzurát, vagyis előzetes könyvvizsgálást különben már 1642-ben behozta Erdélybe I. Rákóczi György.

I. Rákóczi György halála után újra többen próbálták az egyházi kormányzatot megváltoztatni és szelidebbé tenni, de ebben az ügyben legjobban harcoló váradi ref. papokat 1656-ban hivataluktól megfosztották, börtönbe vetették és csak 3 hét múlva bocsátották őket szabadon, de előbb kötelezvényt kellett előbbi meggyőződésük változásáról aláírniok. 1655-ben Apáczai Cseri János gyulafehérvári tanárt is eltávolították.

A coccej-
nizmus.

Az erdélyi fejedelemségben 1670 táján új viszály támadt azért, mert némelyek Coccejus leydeni tanár szentírás-magyarázatát védték. Coccejus azt állította, hogy az ószövetségi szentírás is csupán Jézust, az ő országát s a keresztény országok későbbi történetét adja elő jelképekben és elvetett minden más egyházi, hittudósi és bölcséleti magyarázatot, továbbá a feltétlen kiválasztást (praedestinatiót) is enyhíteni igyekezett. De 1673-ban ezek ellen is zsinatot tartottak Radnóton, Apafy fejedelem egyik birtokán és Dézsi Márton nagyenyedi teológiai, Pataky István kolozsvári teológiai, és Csernátoni Pál nagyenyedi bölcséleti tanárokat Coccejus tételeinek hirdetése miatt elítélték. De pártfogó főuraik megmentették őket mind tételeik nyilvános visszavonásától, mind állásaik elvesztésétől,

csupán a ref. püspök szoros felügyelete alá rendelték őket.²⁷⁸

A reformátusoknál a papavatás rendszeren zsinatokon történt és a felavatók elsősorban a szuperintendensek voltak. Ott, ahol szuperintendenseket nem választottak, mint a tiszáninneri részekén, ott a szeniorok avatták fel a jelentkezőket két más pap segítségével. Épp emiatt ők nagyon sűrűn tartottak zsinatot és a bíráskodást is nagyobbbrészt zsinatokon végezték.

Az *unitáriusok* szervezete a reformátusokéhoz hasonlólt. Első szuperintendensük Dávid Ferenc lett s erdélyi kerületük 1576-ban törvényes elismerést nyert. Eleinte a magyar alföldön is volt szuperintendensük (1586), de később semmi nyoma, bár egyházaik voltak. 1660-ban a lengyel unitáriusok Erdélybe menekültek és Kolozsvárt meg Bethlenben külön egyházközségeket alkottak, de utóbb a magyarokkal egyesültek.

Unitáriusok.

A *görög-keletieknek* Erdélyt kivéve rendes egyházi kormányzatuk, püspökeiknek állandó, megszabott egyházmegyéjük nem volt. Különben is püspökeik kormányzói hatalma csekély volt: a papok, templomok, oltárok felszentelésére szorítkozott. Mivel jövedelmük nagyon csekély volt, vagy éppen semmi, e szentelésekért pénzt szedtek.

Gör. kel. püspökségek.

A hazánk északkeleti részén lakó gör. szert. oroszok e korszak elején újra gör. keleti vallásúak lettek, mert földesuraik: Petrovics, a Homonnayak, Perényiek, ecsedi Báthoryak 1551-től kezdve csupa protestánsok voltak. Ezek pedig nem tűrtek olyan gör. szert. püspököt, aki a pápa felsőségét elismeri.

A munkácsi urodalomban lakó oroszok 1646 után is, — mint említők — gör. keletiek maradtak, sőt a Máramaros-megyeiek 1664 után is. Püspökük az 1664

—87. években a miszticei (Bilke mellett, Bereg-m.), 1687-től kezdve pedig az uglyai (Técsőtől északra, Máramaros-m.) monostorokban laktak.

Az erdélyi fejedelemségben lakó görög-keletiek számára 1566-ig a Réven (románul: Vádon) és Felgyógyon lakó püspökök szenteltek papokat. 1566-ban János Zsigmond és az erdélyi országgyűlés elűzte a görög-keleti püspököket és protestáns román püspököket erőszakolt rájuk. De 1571-ben a katolikus Báthory István újra megengedte a gör. keleti valláshoz ragaszkodóknak, hogy gör. szertartású püspökeik legyenek. Ugyanő legalább némileg szabályozta e gör. keleti püspökök hatáskörét. A révi monostorban lakó püspököknek alárendelte a Torda, Kolozs, Doboka, Kraszna, Belső- és Közép-Szolnok-megyékben levő egyházakat. A többieket pedig (a gör. kel. egyházakat) a Hunyad-megyében felsőszilvási, másként priszlopi monostorban lakó gör. keleti püspökhöz csatolta. 1559-ben Báthory Zsigmond, mint erdélyi fejedelem is beleegyezett abba, hogy e püspökök a havaselyi (tergovisti) érsek joghatósága alá jussanak. 1599-ben Mihály havaselyi vajda a gyulafehérvári várban a régi katolikus székesegyháztól nem messzire új gör. keleti monostort épített. Ekkor a szilvási püspök ide költözött s ettől kezdve ő és utódai gyulafehérvári vagy románul belgrádi metropolitáknak nevezték magukat, bár a metropolita nevet jogtalanul használták, mert a gyulafehérvári gör. keleti püspökségnek sohasem volt alávetve másik püspökség. 1605-ben Bocskay István erdélyi fejedelem újra kivette az erdélyi gör. keleti püspököket a havaselyi érsek joghatósága alól és a révi püspököt rendelte az összes erdélyi egyházak főfelügyelőjévé, tehát mintegy metropolitájává. Azonban 4 év múlva a kocka megfordult, a révi püspök-

séget megszüntették és területét a gyulafehérvári püspök alá rendelték. Ettől kezdve a gyulafehérvári püspökök nemcsak belgrádi, hanem vádi püspöknek is nevezték magukat. 1640-től fogva a gyulafehérvári (belgrádi) gör. keleti püspökök mindig az erdélyi ref. püspökök felügyelete alatt állottak s mindent el kellett követniök, hogy lassan-lassan az egész román népet a ref. vallásra vezessék. 1655. végén II. Rákóczi György fejedelem egy szerb papot, Brankovics Szávát nevezett ki (belgrádi) gyulafehérvári gör. keleti püspökké, de ezzel a románok nagyon elégedetlenek voltak. Azért már 1662-ben kivítették, hogy Fogaras megyét és a többi oltvidéki gör. keleti egyházakat kivették joghatósága alól és oda külön püspököt rendeltek, 1680-ban pedig nagygyűlést (szobort) tartottak elene és megfosztották őt hivatalától. Ötödik utóda, Szerémi Theofil, megkezdette aztán a lépéseket a kath. egyházzal való egyesülésre. E görög-keleti püspököknek fő jövedelemforrását képezte az az egy forint adó, amit számukra mindenik gör. keleti pap köteles volt évenként fizetni.²⁷⁹

A gyulafehérvári gör. keleti püspökség.

A török hódoltságban lakó gör. keletiek hol itt, hol ott építettek egy-egy kisebb monostort s hoztak oda Szerbiából püspököket. Így például 1595-ben Orahovica mellett, Verőce megyében a Remete nevű monostorban lakott egy gör. keleti szerb püspök. Az 1595-ben Lippán megtelepedett szerb katonák oda is hoztak egy gör. keleti püspököt. 1660-ban Nagyvárad elfoglalása után a konstantinápolyi pátriárka a török szultán engedelmével elárasztotta Magyarország hódolt részeit gör. keleti, szerb püspökökkel, vagy mint akkor hívták: «vladikákkal». Ezek aztán itt a török basákkal megegyeztek, maguk közt a hódoltságot felosztották és az összes keresztény lakosságot, még a

Gör. keleti püspökök a török hódoltságban.

katholikusokat és protestánsokat is hatalmuk alá akarták hajtani és nagy adókat vetettek ki rájuk. Szlavóniára pedig az ipeki (pétyi) gör. keleti pátriárka vetette rá a szemét. A szultántól hatalmat nyert az összes itt lakó keresztények felett, de olyan hallatlan zsarolásokat követett el, hogy a feldühösített nép 1667-ben Pozsega mellett megölte.²⁸⁰

Merőben és hirtelen megváltozott a hazánk déli részén lakó gör. keletiek egyházi szervezete Buda visszafoglalása s méginkább Eszék, Pétervárad elfoglalása (1687.) után. Egy váratlan esemény idézte ezt elő.

A szerb
pátriárka
bevándor-
lása.

Mind a magyar nemzetre, mind a kath. egyházra nézve nagy veszedelem lőn az 1690. év nyarán Ó-Szerbiából a törökök bosszúja elől idemenekülő szerbek letelepülése. Ezek az új szerbek mind fellépésükre, mind foglalkozásukra nézve egészen különböztek az azelőtt Magyarországra költözött és az itt előbb lakott népekkel békésen megférő szerbektől. Ezeket az új szerbeket 1689-ben a császári vezérek biztatták fel, hogy rázzák le magukról a török igát, fegyvert adtak kezükbe, roppant reményeket keltettek fel bennük s 1690-ben is csak úgy menekültek át a Száván, hogy rövid idő múlva visszavezérlik őket régi hazájukba.

A visszavezérlés nem sikerült. A császári hadvezérek, részint mert némi kárpótlással tartoztak e hazájukat vesztett szerbeknek, részint mert az 1691—97. években fegyveres segédcsapatokul alkalmazták őket, kivitték, hogy ők itt Magyarország déli részén külön jogokkal, a többi népektől elválasztva letelepedhettek. Különösen pedig egészen rájuk bízták a Száva, Tisza és Maros mentén felállított s 1702-ben végleg szervezett határőrségeket. A nemsokára bekö-

vetkezett Rákóczy-felkelésben a császári hadvezérek e katonailag szervezett szerbeket a magyarok ellen használták fel. Midőn a magyarok a szerbek dúlásait megboszlúzták, a szerbek szívébe a magyarok ellen még nagyobb idegenség, még nagyobb gyűlölség költözött. De másrésről e háború kiváltságos különállásukat még jobban megerősítette. Így keletkezett Magyarországon külön, fegyveres szerb néposztály, mondhatni külön nemzet. E nemzetnek külön egyházi feje is volt s régi székhelyéről ipeki (pétyi) pátriárka nevet viselte. E pátriárka, Csernojevics Arzen mindenüvé, ahol csak nagyobb csoport szerb katonaság telepedett le, minden kérdezősködés és engedély nélkül mindjárt püspököt rendelt s Kollonics Lipót hiába magyarázta neki, hogy Magyarországon más, mint a király, püspököt nem nevezhet ki. Így már 1695-ben hat püspökük volt a görög-keleti szerbeknek. Ezek közül az elsőt (bár nem lakott Temesvárott) temesvári, a másodikat verseci, a harmadikat szegedi, a negyediket váradi és egri, az ötödiket budai és fehérvári, a hatodikat károlyvárosi és zrinopoli püspököknek hívták. Maga Csernojevics egyideig Buda mellett, Sósikuton lakott, 1698-ban pedig a pozsega-megyei Szirács városát kapta. Utóda Diakovics Izsaiás 1708-ban a krusedoli monostort tette a pátriárkák székhelyévé.²⁸¹

1541-ben Buda elfoglalásakor kezdetét vette Magyarországon a mohamedán vallás gyakorlata. Mindazokban a várakban és városokban, ahol török őrség volt, egyuttal mohamedán istentisztelet is kezdődött. Istentiszteleti helyekül, — mint említők — lefoglalták és átalakították a keresztény templomokat és csak ahol nem találtak ilyeneket, építettek újakat. Kétféle templomaik voltak. Ahol a szultánért és birodalomért

A mohamedán vallás szervezete.

mondott nagy imádságot, az úgynevezett «kutba»-t végezték, azokat «dzsámik»-nak hívták. Ilyenek voltak: Budán, Esztergomban, Temesvártt, Fejérvárott, Szegeden, szóval ahol ezrekre menő őrség és azzal együtt iparos és kereskedő mohamedán népség lakott. Kisebb helyeken levő templomaikat «meszdsid»-eknek, magyarosan mecseteknek hívták. A dzsámiknál szolgáló első papot «khátib»-nak, a «meszdsid»-eknél «imám»-nak nevezték. Alsóbbrangú egyházi szolga volt a «müezzin». A templomokkal kapcsolatosak voltak iskoláik is. Minden kis helyen voltak népiskoláik s ezeket «mekteb»-nek hívták. De ezenkívül voltak «medresze»-knek nevezett felső iskoláik s akik papokká akartak lenni, itt végezték tanulmányaikat. Budán hét ilyen «medresze» volt és az itt működő tanítók **Kon-**stantinápolyból jöttek. A dzsámik és mecsetek száma a népesebb helyeken nagy volt, de ahol maguk építették s nem keresztény templomokból alakították át, sokszor igen kicsinyek voltak, csak 10—20 ember fért el bennük. Az összes papok és tanítók fizetésüket az államtól kapták napi zsold alakjában.

A jelentékenyebb helyeken a derviseknek, azaz mohamedán szerzeteseknek is voltak kolostoraik, pl. Budán volt hét, Temesvártt négy, Lippán három, Esztergomban kettő. Ezek alapítványokból és alamizsnából tartották fenn magukat. Leghíresebb volt e kolostorok közül a «bektasi» vagy másként táncoló dervisek budai kolostora, amelyet akkor is, most is Gül-Baba kolostorának hívtak. Ezt Gházi Mikhálzáde nevű török építette; nevét pedig onnan vette, hogy egy Gül-Baba nevű dervist temettek el először benne.²⁸²

Magyarország visszahódításakor a mohamedán vallásuak mind kiköltöztek, az egy-két, véletlenül itt

maradt török kereszténnyé lett és így a mohamedán vallás gyakorlásának megengedésére nem volt szükség.

A zsidók száma e korszakban Magyarországon a királytól bírt részeken nagyon megfogyott. 1529-ben a gróf Szentgyörgyiek vérvád következtében Bazinban 29-et ölettek meg közülük. Ez eseményt fölhasználva Pozsonyból, majd 1539-ben Nagyszombatból is kiűzték őket. Ettől fogva csak egyes főurak birtokain maradhattak meg s vallásuk gyakorlata is az ő tetszésüktől függött. Erdélybe Bethlen Gábor 1623-ban Törökországból hozott zsidókat telepített meg és nekik vallásszabadságot engedett.²⁸³

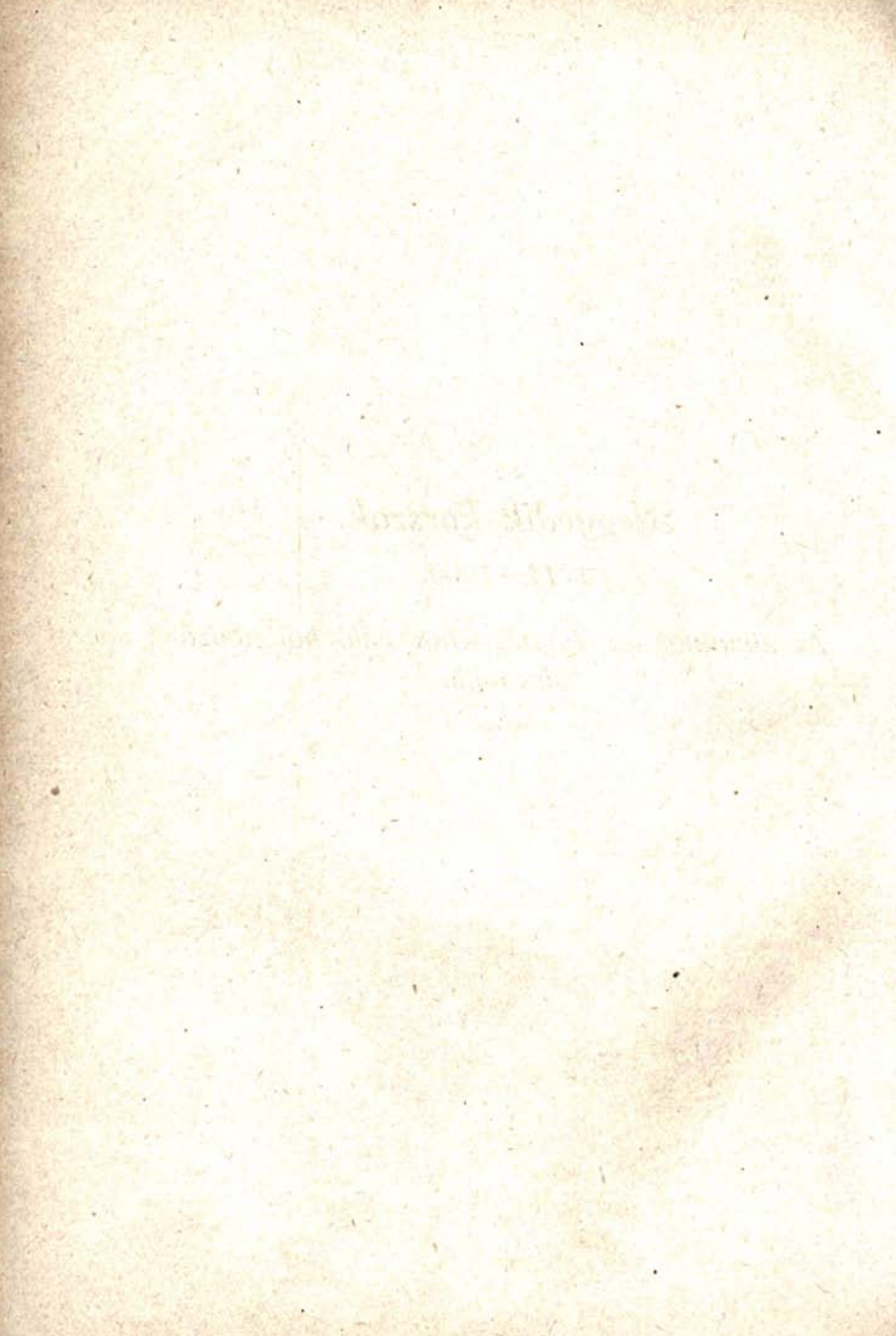
Zsidók.

A hódoltsági részeken számosan laktak, mert a törökök túrték őket. 1663-ban Budán két zsinagógájuk is volt.²⁸⁴

Negyedik korszak.

1711—1900.

*Az államnak az egyházakhoz való különböző
viszonya.*

I. SZAKASZ.

Országos vallásügyi állapotok

1711-től 1900-ig.

E korszakban a megerősödött, gyakran korlátlan hatalmu állam olyan erővel nyúlt bele a különböző vallások ügyeinek rendezésébe, hogy az egyházak mindegyike többé-kevésbé az állam intézkedése szerint rendezkedett, vagy annak beavatkozása ellen védekezett. Ezért e korszak legkiválóbb vallási eseményei az egyházaknak az államhoz való viszonya körül forognak.

I. FEJEZET.

Országos vallásügyi állapotok

1711-től 1780-ig.

Magyarországon 1711-ben a hosszú, áldásos, belső béke évei kezdődtek. Csakhogy e hét évtized elején Magyarország nagy része néptelen sivatag volt. Különösen rengeteg terület állott üresen az 1716-ban visszahódított Temesközön, azaz a Maros, Tisza és Duna közt elterülő gazdag vidéken. A kormány, egyházi és világi földesurak egyaránt telepítéshez láttak tehát, mert különben semmi jövedelmük sem volt a lakatlan földekből. E telepítés nagyon csekély mér-

A benépesítés.

tékben történhetett magyarokból, részint mivel kevesen voltak, részint mivel a jobbágyi kötelék miatt volt lakóhelyükről nem mozdulhattak. Ennek következtében külföldről hozattak települőket és pedig első sorban katolikus németeket. Különösen nagy arányú volt a németek telepítése Buda környékén, Tolna, Banya, Bács-Bodrog vármegyékben és a Temesközön. E telepítéseket túlnyomó részben a királyi kincstár (más néven kamara), Temesközön pedig a temesvári kormányzóság intézte. Magán-földesurak telepítései közül nagyon jelentékeny volt gróf Károlyi Sándor telepítése Nagykároly körül Szatmár megyében. Tettek kísérleteket még spanyolokkal is Nagybecskerekén, de ezek ott a mocsaras éghajlatot nem bírták ki. Szenthubert, Seultour és Charleville falvakba franciákat hoztak. Tolna- és Szabolcs-megyékben ágostai evangélikus németek is telepedtek le. Az erdélyi nagyon megritkult szászokat az osztrák tartományokból áttelepített ágostai evangélikus németekkel erősítették. Tolna- és Szabolcs-megyékben három községet református vallású németek ültek meg.²⁸⁵

1738-ban kénytelenek voltak bevándorolni az egykoron Chiprovác bolgár város és környékén lakó katolikus bolgárok. Ezeket a kormány Vinga temesmegyei és Óbesenyő torontálmegyei falvakban telepítette le. Hasonlóképp 1738-ban a császári hadsereg ügyetlensége és balszerencséje miatt voltak kénytelenek beköltözni a klement-albánok is. Ezek is katolikusok voltak és a Száva mentén Nikince környékén helyezték el őket.²⁸⁶

Áttelepítések.

E bevándorlások által túlnyomó részben a kath. vallás nyert, úgyhogy ez időszak végén a katolikusok száma kétszeresen felülhaladta a két protestáns felekezet híveinek számát (1805-ben 1.983,366 pro-

testánssal szemben 5.105,381 róm. kath. vallású volt!). A bevándorláson kívül az ország lakosaiból kitelt áttelepítések által változott egyes vallások földrajzi elhelyezkedése. Békés megyében a kincstár kezdte, Harruckern János új földesúr pedig folytatta az ág. ev. felvidéki tótok telepítését. Ezek azután innen más megyékbe is elterjedtek úgy, hogy az ág. evangélikusoknak Tiszántul keletkeztek legnépesebb egyházközségeik, pedig a XVII. században itt egyetlen községük sem volt. Telepített közülük a kincstár Bács-Bodrog vármegyébe is. A ref. vallásuak elhelyezkedése keveset változott, mindössze egypár községük keletkezett Bács-Bodrog vármegyében és egy Torontál megyében, ahol azelőtt ismeretlenek voltak.²⁸⁷

Hazánk északkeleti részén telepítés útján nagyban előhaladtak az oroszok, hazánk keleti részén pedig régi lakásaiktól tiz, husz mérföldnyire áttelepítettek román (oláh) községeket. Mind az oroszok, mind a románok a hegyvidéken kevésbé voltak kitéve az elenség és a döghalál pusztításainak s ennél fogva a harc elülte után bőven akadt köztük áttelepíthető is.²⁸⁸

Az 1690 előtt már itt lakó, továbbá az 1690-ben és még későbbben ide menekülő szerbek elhelyezkedése is ebben az időszakban állapodott meg. Főként a Száva mentén Károlyvárostól kezdve, továbbá a Temesköz déli részén telepítették le őket. Legrégibb községeik pedig a Dunamentén egészen fel Szentendréig terültek el. Nagyon sokan és hatalmasok voltak 1702-től 1748-ig a Maros és a Tisza jobb partján is, mint a maros-tiszai határőrség katonái. De mivel e határőrségnek 1716 után már semmi értelme sem volt, 1746-ban végre feloszlatták s lakosait adózó polgárokká tették. Emiatt azonban e szerbek jórésze kívándorolt Oroszországba.²⁸⁹

Szerbek
elhelyez-
kedése.

Bács-Bodrog vármegyében helyezték el az 1688 táján hazánkba menekült kath. szerbeket, másként bunyevácokat is. Ide telepítettek, továbbá a Dráva-Száva közéről Baranya megyébe, továbbá Boszniából másfajta, sokácoknak hívott kath. délszlávokat is.

Szerencséje volt a kath. magyarságnak, hogy a Jászság, továbbá Szeged városa a török háborúk és a Rákóczy-féle felkelés idején is fennmaradtak. A Kiskunság, továbbá Bács-Bodrog és Torontál megyék kath. magyar községei mind a Jászság és Szeged rajai.²⁹⁰

A kath. vallásnak ebben az időszakban az államhoz való viszonyát az érteti meg, hogy ekkor a kath. vallás következetesen támogatott államvallás volt. Ennélfogva a kormány nemcsak támogatta, hanem úgyszólván maga intézte a kath. püspökségek, plébániák rendezését.

A kath. püspökök három kivételével régi székhelyüket foglalták el. Az esztergomi érsek Nagyszombatban maradt, a csanádi püspök 1711—38 között Szegeden lakott, végre 1738-ban Temesvárt nyert állandó székhelyet. Ide követte őt 1740-ben káptalana is. A szerémi püspök 1723-tól 1771-ig Péterváradon lakott.

Új püspök-
ségek
alapítása.

Mária Terézia életének utolsó évtizedében keresztülvitte az apostoli szentszéknél az új püspökségek alapítását és rendezését is. 1771-ben alapították a munkácsi püspökséget, de székhelyül 1776-ban Ungvárt adták neki. 1773-ban egyesítették a szerémi és diákóvári püspökséget s az új szerém—diákóvári egyháznak székhelye Diákóvár lőn. 1775-ben alapították a nagyváradai gör. szert. kath. püspökséget, javadalmazására pedig kiszakították a nagyváradai lat.

szert. püspökség birtokaiból a belényesi uradalmat. 1777-ben alapították a körösi gör. kath. püspökséget.

1776-ban végre bekövetkezett az esztergomi egyházmegyének olyan régen óhajtott rendezése is. Kiszakították belőle a szepesi, rozsnyói és besztercebányai püspökségeket. A Nyitra-mentén 13 plébániát átkapcsoltak belőle a nyitrai egyházmegyéhez, hogy így a nyitrai püspök székhelye és az eddig is joghatósága alá tartozó Trencsén-megye között összefüggő terület legyen. Az országban szétszórt s az esztergomi érsek joghatósága alá rendelt ugynevezett kivett plébániákat, aminők voltak pl. Pápa, Sárospatak, Nagyszöllős stb. megszüntették s az illető püspök joghatósága alá rendelték, mert a középkori kivételes helyzet most már károssá vált. A következő évben felállították a szombathelyi és székesfehérvári püspökséget is. A szombathelyi főként a győri megyéből alakult, de azonkívül hozzácsatolták a veszprémi püspökségből Zalaegerszeg környékét, továbbá a zágrábi püspökségnek azt a részét, amely a Mura balpartján (Lendva, Becsehely körül) esett. A fehérvárit csupán a veszprémi egyházmegyéből szakították ki, de ezért kárpótlást nyert az azelőtt Győr megyéhez tartozó pápai főesperességben.²⁹¹

Ebbe az időszakba esnek a székesegyházak helyreállítása, vagy új székesegyházak építése, papnevelőházak felállítása, a plébániák rendezése. Ekkor kezdték meg a püspökök nemcsak fő- vagy alespereiseik által, hanem személyesen is meglátogatni egyházközségeiket és így a kath. vallás hiveit új buzgóságra serkentették.

A kormánynak, mint a kath. vallás támogatójának befolyása a kath. püspökök kinevezésére az első évtizedekben káros volt mind a magyar nemzetre, mind

Időgen
származású
püspökök.

a kath. egyházra. Megrettenve Telekessy István példájától, 1711 után a kormány, hacsak lehetett, mindig külföldi nagy urakat nevezett ki a magyar püspöki székekre. Már 1707 óta Keresztély Ágost szász herceg és kardinális ült Esztergom érseki székén. 1710-ben Volkra Ottót veszprémi, 1717-ben Althan Mihályt váci, 1718-ban Falkenstein Albertet csanádi, 1726-ban Zinzendorf Fülöpöt győri, 1733-ban Groll Adolfot ugyancsak győri, 1735-ben Cienfuegos Alvár spanyol származású kardinálist pécsi, 1737-ben Harrach Jánost nyitrai püspökké nevezték ki. Ezek pedig, bármilyen lángbuzgalmúak voltak is, a magyar viszonyokat nem ismerték, sokszor távol laktak, akkori szokás szerint inkább nagyszerű épületeket szerettek emelni, mint amire égetőbb szükség lett volna: falusi plébániákat alapítani. A magyarok közül csak a feltétlenül udvari párti gróf Erdődy, Csáky, Eszterházy családok tagjai nyerhettek püspökségeket és még gróf Berényi Zsigmond, az 1739-ben kinevezett pécsi püspök. Telekessy István egri püspöknek és a többi Rákóczyhoz csatlakozott kath. papoknak meg kellett szenvedniök meggyőződésükért. A jobb apátságok is nagyjából idegenek kezére kerültek.

Magyar
püspökök.

Innen van, hogy a magyar rendek 1741-ben újra sürgették az 1498-iki törvény megtartását, hogy t. i. a magyar főpapi javadalmakat a király csak magyarhonos, érdemes egyházi férfiaknak adja. Mivel akkor a magyarok segítségére okvetlenül szükség volt, Mária Terézia királyné az 1741. tc. 15-ik cikkelyében megígérte ezt és ígéretét becsületesen be is váltá. Így azután az ő korában egymásután jutottak a főpapi székekre a magyar főúri családok papi pályára lépett kiváló tagjai és egyes érdemes, tudós magyar papok. Így nevezte ki 1747-ben gróf Forgách Pált váradi,

1748-ban gróf Zichy Ferencet győri, 1750-ben báró Barkóczy Ferencet egri püspökké. Esztergomi érsekké lettek 1751-ben gróf Csáky Miklós, 1761-ben br. Barkóczy Ferenc. Az Eszterházyak közül gróf Eszterházy Károly 1762-ben egri püspökké, gróf Eszterházy Pál 1780-ban pécsi püspökké lőn. Báró Patachich Ádám 1759-ben a váradi püspökséget, 1776-ban a kalocsai érsekséget nyerte el. A nemesség tagjai közül Klobusiczky Ferenc 1748-ban a zágrábi püspökségre, 1751-ben a kalocsai érsekségre, Biró Márton 1744-ben a veszprémi püspökségre emelkedett. Tudományos érdemeiért Klimó György 1751-ben pécsi, Gusztinyi János 1764-ben nyitrai püspökké lett.²⁹²

Növelte a kormány hatalmát az, hogy Mária Terézia királyné 1770-től kezdve a kanonokok kinevezését is fenntartotta magának. Mélyen beleavatkozott a kormány a kath. egyház vagyonkezelésébe is. Először is — bár kerülő úton — 1716-tól kezdve megadóztatta a nagy javadalmasokat. A király ugyanis 1717-ben felszólította a püspököket, hogy a várak megerősítésére jövedelmük tizedét ajánlják fel. Mivel ezt a király folyamodására tíz évre a pápa is engedte, a püspökök az adót fizették is. A pápai engedélyt azután minden évtized végén megújították egészen 1765-ig. Ettől kezdve azonban Mária Terézia nem kért engedélyt a megadóztatásra, hanem saját királyi hatalmából kivetette az adót, sőt ezt az adót 1768-ban kiterjesztette a káptalanokra és monostorokra is. 1775-től kezdve azonban a káptalanok ezt az adót, — mint a magyar nemesség jogaival ellenkezőt és míg pápai engedély nincs, egyházi jogba ütközőt — megtagadták. Széküresedés esetén a kormány csaknem tetszése szerint rendelkezett az időközi jövedelmekkel. A főpapi székeket sokáig nem töltötte be, így

A kormány
hatalmának
kiterjesz-
tése.

pl. az esztergomi érsekség 1766-tól 1776-ig üresedésben állott. Számadásra vonták a főpapokat, felállították az u. n. szabályozott püspökségek pénztárát s e végből megszabták, hogy az egyes főpap mennyit fordíthat háztartására, mennyit köteles fizetni egyes jótekhely intézeteknek s bizonyos meghatározott összeget, mint fölösleget, a szabályozott püspökségek pénztárába kellett befizetnie. 1733-ban felállították az u. n. lelkészi pénztárt (cassa parochorum) s ebbe fizetett ugyan a király is, de 1768-tól kezdve tiz százalékos adót vetettek ki a püspökökre is a lelkészi pénztár gyarapítása végett.²⁹³

A tanul-
mányi
alap.

1773-ban eltöröltetvén a jezsuita rend, ennek vagyonát tanulmányi alap néven a kormány egyesítette s ez által az egyházi vagyon kezelésére még nagyobb befolyást nyert.²⁹⁴

Az egyházi ügyekben hozott határozatok végrehajtását, különösen pedig az egyházi alapítványok felügyeletét 1724 óta a királyi helytartótanács intézte.

A protes-
tánsok
helyzetének
szabá-
lyozása.

Az államnak a protestánsokhoz való viszonyát és a protestánsok helyzetét is abból a szempontból szabályozták, hogy a kath. vallás államvallás, azt tehát védelmezni kell, egyéb vallásfelekezetek terjedését pedig meg kell akadályozni.

Mindjárt az 1712-iki országgyűlésen világosan dönteni kellett volna, vajjon a protestánsok vallásgyakorlatát az 1647-iki, vagy pedig az 1681-iki törvények szabályozzák-e? De az országgyűlés a döghalál miatt hamarabb szétszlott, hogysem e dologban dönthetett volna. Az 1714—15-iki országgyűlésen a rendek többsége a protestánsok ellen fordult. Számosan azt kívánták, hogy nemcsak az 1608-iki és 1647-iki törvényeket kell eltörölni, hanem egészen meg kell tőlük vonni a szabad vallásgyakorlatot, mert állítólag

az 1707-iki rózsahegyi zsinat egészen más vallást alkotott, mint aminőt a régi törvények engedélyeztek. A protestáns követek természetesen az 1608. és 1647-iki törvények helyreállítását kérték. A kormány a protestánsok kérései és a katolikusok követelései közt a középutat választotta és így az 1681. t. 25., 26. és az 1687. t. 21. cikkelyeit érvényeseknek jelenté ki. A rózsahegyi zsinatot megsemmisítették. Vallási sérelmeket ezentúl a protestánsok mint külön rend, nem terjeszthettek elő az országgyűléshez, hanem csak mint magános személyek folyamodhattak Öfel-ségéhez, a királyhoz.

Egyik fontos intézkedése volt az 1715-iki országgyűlésnek, hogy az egyes vallási sérelmek orvoslására külön bizottságot küldött ki. Ennek Pesten kellett egybegyűlnie és az egyes eseteket megvizsgálnia. A bizottság végre nagy nehezen 1721-ben összegyűlt, de mivel a protestánsok az 1608-iki és 1647-iki törvények érvényességét vitatták, a katolikusok pedig tagadták, ez alkalommal semmit sem végezhettek. 1722-ben Pozsonyban gyűlt újra össze e vallásügyi bizottság és ekkor mind a kath., mind a protestáns fél kívánataiból és véleményéből kivonatot készített, hogy a királynak módja legyen a protestánsok ügyeinek rendezésére. E kivonatok egyikéből sem lett országgyűlési törvény, hanem csak jóval később királyi rendelet. Az 1723-iki országgyűlésen szerencsésen kikerülték a vallási vitákat, de az 1728-in nagyon hevesen fellobbant. Egyes prot. követek ugyanis nem akarták letenni az országos törvénykönyvbe felvett, a Boldogságos Szűzet és a szenteket is említő esküt, a katolikusok pedig annál hevesebben követelték. A király rendeletekkel szólt közbe, a vallási vitát megszüntette és így a vallási ügy rendezése méginkább a

kormány kezébe került. Ezt a protestánsok maguk is elismerték, sőt bizonyos tekintetben óhajtották is. Végre egy bécsi, csupa idegenekből álló miniszteri tanácskozás után létrejött a sokáig ígért királyi döntvény: a «Carolina resolutio» s ez szabályozta a protestánsok helyzetét félszázadon át.

A Carolina
resolutio.

E szerint csak az 1681. és 1687-iki törvények voltak érvényesek. A protestánsok nyilvános vallásgyakorlata hazánk nyugati részén csak az 1681. t. 36. cikkelyébe fölvelt helyeken engedtetett meg. A magános vallásgyakorlat mindenütt szabad volt. A prot. lelkészek a becikkelyezett helyekről máshova nem mehettek, de hiveik őket ott felkereshették. A döntvény megengedte a prot. szuperintendensek alkalmazását, de azok joghatóságát csak a hitbeli és erkölcsi ügyekre szorította. Keresztség kiszolgáltatása tekintetében a prot. lelkészeket a kath. főesperesek felügyelete alá helyezte. A házassági pereket a kath. szentszékekhez utalta. A vegyes házasságok kötését csak a kath. plébános előtt engedte meg. Az esküre nézve különbséget tett a tisztviselők és a felek közt. A tisztviselőknek, mint az ország hivatalnokainak az országos törvénykönyvbe felvett esküt kellett letenniük, a magánfelek attól felmentettek.²⁹⁵

Annak ki-
egészítése.

Kiegészítette e döntvényt még több, utólag kibocsátott királyi rendelet. 1734-ben megengedte a király, hogy mind az ág. evangélikusok, mind a reformátusok négy-négy szuperintendenst választhassanak. Új meg új királyi rendeletek magyarázták meg a lakosoknak, hogy a kath. vallást, mint államvallást elhagyni az állam ellen elkövetett vétek és azért az állam segítséget nyújt a kath. egyháznak, hogy a hitehagyót a protestánsoktól visszakövetelje és vallási oktatásban részesítse. A vegyes házasságokból származó gyerme-

keknek a kath. vallást, mint államvallást kellett követniök, s hogy ez intézkedés biztosan végrehajtható legyen, az 1749. jan. 17-iki és az 1756. aug. 30-iki királyi rendeletek megparancsolták, hogy a protestánsok ezt írásban ígérjék meg, vagyis térítvényt adjanak. Vegyes házasságot kötni térítvény nélkül az 1768-iki rendelet szerint nem volt szabad.

Természetesen a protestánsok az ilyen, szűk körre szorított vallásgyakorlattal nem voltak megelégedve, s bár egyes esetekben, külön folyamodásra mindig enyhítettek a szigorú szabályokon, elégedetlenségük több helyütt mégis sajnálatos erőszakoskodásokban tört ki. Így 1729-ben Miaván Nyitra vármegye tisztviselői királyi parancsolatra egy elpártolt katolikust akartak elfogni s vallásbeli oktatás végett valamelyik kolostorba vinni, de Krmann Dániel szuperintendens bűjtogatására az ág. ev. lakosság megtámadta és súlyosan megverte a tisztviselőket, az elpártolt katolikust pedig kiszabadította. Krmann mint lázítót perbefogták, elítélték és várfogságban halt meg. 1751-ben a sopronmegyei Vadosfa faluban a katolikusok egy kis, Szent István tiszteletére készült kápolnáért akartak felszentelni, de Vadosfa becikkelyezett hely lévén, a felizgatott protestánsok azt hitték, hogy meg akarják fosztani falujokat a nyilvános vallásgyakorlattól s rárohantak az egybegyűlt katolikusokra, egyet közülök megöltek és számosat súlyosan megsebesítettek. Ezek és más hasonló esetek helyzetüket csak súlyosabbá tették. Nem segítettek állapotukon azzal sem, hogy minduntalan külföldi fejedelmek közbenjárásért folyamodtak, mert mint Mária Terézia királynő 1751-ben az előtte megjelent prot. főuraknak kijelentette, a főhivatalok az ilyen közbenjárást az ország belügyeibe való beavatkozásnak tekintették és

A protes-
tánsok
elégedet-
lensége.

annál inkább vissza kellett utasítaniok, mert akkor a gör. keletiek érdekében az orosz cár is beleszólhatott volna Magyarország ügyeibe.²⁹⁶

Azokon a részekén, amelyek 1681-ben nem voltak a magyar király kezén, tulajdonképen a protestánsoknak nyilvános vallásgyakorlatuk nem volt, de tényleg ott sokkal kedvezőbb volt a helyzetük, mert ott minden községben tarthattak papot, építhettek templomot, csakhogy torony nélkül.

A protestánsoknak az a csekély töredéke, melyet anabaptistának neveztek, megszűnt, mert az 1760—65. években a jezsuiták u. n. missiókat (népies szentgyakorlatokat) tartottak náluk és addig oktattgatták őket, míg tévedéseiket elhagyva, a kath. vallást elfogadták. Hogy tévedéseikbe vissza ne essenek, Szobotist, Morvaszentjános és Lévárd falvakban külön lelkész gondviselésére bizattak.²⁹⁷

A gör. keletiek vallás-szabadsága.

A nagyszámú gör. keletiek vallása törvénycikkelyesen rendezve nem volt, de a szerbeknek adott királyi levelek és nagy jogok értelmében teljes vallásszabadsággal bírtak. 1717—35 közt pátriárkájuk Belgrádban lakott, az 1737—39-iki szerencsétlen háború miatt Karlócára költözött s attól kezdve állandóan itt maradt. A pátriárka és a szerbek főbbjei eleinte tesszésszerint alapítottak püspökségeket, mert hiszen a püspök nem volt egyéb, mint egy-egy félreeső monasztir főelőjárója, de aztán főleg 1750. körül a gör. kel. püspökök is beköltöztek a jelentékenyebb városokba (a verseci pl. 1750-ben költözött át a meszici monasztirból), s így alakultak meg a károlyvárosi, pakráci, verseci, temesvári, újvidéki és budai püspökségek. A szeverini (a Kulpa mentén, Károlyvárostól nyugatra állott) püspökséget 1750-ben egyesítették a kosztajnicaival, majd utóbb 1770-ben e kosztajnicai

püspökséget felosztották a károlyvárosi és pakráci püspökségek között.²⁹⁸

Erdélyben a legnevezetesebb vallásügyi változás volt a róm. kath. püspökség helyreállítása. Lehetetlenség volt tovább tűrni, hogy az erdélyi nagyfejedelem-ségben épen a róm. kath. nagyfejedelem vallásán levőknek ne legyen rendes előljárójuk. Azért III. Károly 1715-ben visszaadta az erdélyi püspöknek a róla Károlyfehérvárnak nevezett Gyulafehérvár felét, átadta neki a régi székesegyházat, majd 1718-ban kinevezte őt az erdélyi kormány (gubernium) tagjának. A fogarasi püspökség alapításával rendezte a gör. katolikusok ügyét is.²⁹⁹

Az erdélyi
püspökség
helyre-
állítása.

Mivel az erdélyiek törvénykönyvébe az úgynevezett «*Approbatae constitutiones*»-be számos, a katolikusokra sérelmes törvény volt felvéve, a katolikusok 1731-ben azt kérték, hogy a király ezt helyezze hatálya kívül és Erdélyben is a magyar törvényeket alkalmazza. Ezáltal a kath. vallás Erdélyben is uralkodó vallás lett volna. Ezt a többségben levő prot. rendek miatt nem lehetett keresztülvinni, de az 1743–44-iki országgyűlésen a 7-ik törvénycikkben a katolikusokra nézve sérelmes, előbbi törvényeket mind eltörölték, a fogarasi püspökséget elismerték, a gyulafehérvári káptalani és kolozsmonostori konventi levéltárakat s velük a hiteleshelyi teendőket az erdélyi káptalannak visszaadták. 1751-ben Mária Terézia végleg intézkedett az erdélyi püspök és káptalan javadalmazásáról s evégre átadta neki a gyulafehérvári és alvinci uradalmat. 1770. körül Bajtay Antal püspök sürgetésére kivitte, hogy az apostoli szék a nagyszebeni és brassói dékánságot elválasztotta az esztergomi érsekségtől és az erdélyi egyházmegyéhez csatolta. Mivel a románok egyrésze 1744 után a gör. keleti vallásra tért s más-

ként őket nem lehetett lecsendesíteni, 1758-ban a gör. kel. vallást túrt vallásnak nyilatkoztatta ki a kormány. 1761-ben pedig a gör. keletiek számára külön, önálló püspökséget szervezett s annak székhelyéül egyelőre Brassót jelölte ki.³⁰⁰

Az anabaptisták felekezete Erdélyben is megszűnt, mert az 1760—63. években Delpini Theophil, Jézustársasági atya a kath. hitre vitte át őket.³⁰¹

A vallás-
ügyek
rendezése
a Horvát és
Szlavóniai
részekén.

Szlavóniában és Horvátországban a vallásügyi állapotok nem változtak. Az 1715. 30., 1723. 80. és 1741. 46. törvénycikkek megerősítik Szlavóniának azt az állapotát, hogy ott más, mint kath. vallású birtokot nem szerezhet. Az 1741. t.-cikk azt is kimondja, hogy jószágkormányzók, gazdatisztek sem lehetnek a nem-katholikusok.

1747-ben végre hosszú könyörgés után Mária Terézia helyreállította Verőce-, Pozsega- és Szerémvármegyéket, de nem csatolta őket vissza közvetlenül Magyarországhoz, hanem a horvát-szlavón bán joghatósága alá rendelte. Ettől fogva kezdték e három vármegyét Szlavóniának nevezni, ellenben a régi Szlavónia lassan-lassan Horvátország nevét vette fel. E helytelen elnevezés utóbb vallási tekintetben is sok viszálynak és változásnak lőn oka. A szerémi és diákóvári püspökök így jutottak érintkezésbe a zágrábi püspökökkel, mert ugyanahhoz a politikai joghatósághoz tartoztak

A régi horvátországi püspökségekből a tinnini területe a velencei köztársasághoz tartozott ugyan, de püspöke egyideig a zágrábi egyházmegyében és a kalocsai érsekségben levő topuszkai apátságot bírván, a kalocsai érsek joghatóságát kezdé elismerni. Így történt aztán, hogy e püspökség nevére rendesen kalocsai kanonokot kezdtek kinevezni s ez egyuttal a kalocsai érseknek segédpüspöke lőn.³⁰²

II. FEJEZET.

Országos vallásügyi állapotok

1780-tól 1790-ig.

Ha a kath. egyházat egy hatalmas fához hasonlítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy II. József uralkodása pusztító orkán volt e fára nézve, megrázta, megtépdeste s épen csakhogya le nem döntötte.

II. József
egyház-
politikája.

A korlátlan fejedelmi önkény mindenütt káros ugyan a kath. egyházra nézve, de az olyan, mint aminő II. Józsefé volt, amely nemcsak beleavatkozik a kath. egyház ügyeibe, hanem feltétlen rendelkezést is követel magának az összes lelki ügyekben, teljességgel összeegyeztethetlen a kath. egyházzal, valamint az emberi természettel is.

II. József pedig ily korlátlan kényur volt. Születése, neveltetése, hajlamai különösen a kath. egyház felett való önkényeskedésre bátoríták őt. Makacs és önfejű volt, akit félre lehetett vezetni, de felvilágosítani, más, okosabb elhatározásra bírni nem.

Csupán három év alatt 270 rendeletet gyártott kath. egyházi ügyekre nézve. S ha a pusztító orkánról vett hasonlatot tovább folytatjuk, azt kell mondanuk, hogy e királyi rendeletek orkánja megrázta, megtépdeste a magyar kath. egyház fájának gyökereit, törzsökét, ágait, virágait és leveleit.

Megrázta a magyar kath. egyház fájának gyökereit, mert megszakította összeköttetését az apostoli szentszékkal. (L. alább a II. szakaszt.)

Megrázta törzsökét, mert a püspöki joghatóságot meggyöngítette. Ő alapított plébániákat, helyi káplán-ságokat, az egyházmegyei papnevelőket megszüntette, helyette egyetemes, mondhatni állami papnevelőket létesített Pozsonyban, Egerben és Zágrábban, utóbb

A püspöki
joghatóság
megnyír-
balása.

1786-tól kezdve csak Pozsonyban és Pesten, ahol a növendékeket a püspökök közvetlen felügyelete alól kivonva nevelték. A helytartótanácsban 1782. szept. 10-én külön egyházi bizottságot: «ecclesiastica commissio»-t létesített s minden egyházi igazgatási ügyben ahhoz kellett fordulni. Az egyházi vagyon kezelésének szabadságát még jobban megszorította, az egyház büntetőjogát megsemmisítette, mert minden ítéletet jóváhagyás végett előbb hozzá kellett felterjeszteni.

Letépte a magyar kath. egyház fájának virágait, mert nagyon kevés, tanítással vagy lelkipásztorkodással foglalkozó szerzetesen kívül eltörölte az összes szerzetes rendeket, némákká tette a magános kolostorokat, hivatalnokaival pedig elvesztegetett temérdek munkincset, kegyeletes tárgyat, ereklyét.

Letörte és letépte a magyar kath. egyháznak sok ágát és levelét, mert megszüntette a hívek körében az ájtatos társulatokat, lélekemelő búcsújárásokat, megváltoztatta jámbor alapítványait.

A püspöki
kar védeke-
zése.

S minő makaességgel ragaszkodott rendeleteinek végrehajtásához! A magyar püspöki kar kétszer is tartott tanácskozást s mivel e püspöki kar gyermekkorától kezdve mindig alázatos hódolatot tanult és hirdetett a felsőség iránt, most is nyomós okokkal, de alázatos tisztelettel kérte a császárt rendeleteinek visszavonására, de mind hiába! Az lőn válaszuk, hogy aki nincs megelégedve, lemondhat hivataláról és kivándorolhat!

Különös kedvtelését lelte abban, hogy a magyar kath. egyház élére lehetőleg volt szerzeteseket és tábori papokat állítson. Így tette 1787-ben Fengler József volt piaristát győri, Kalotay Ferenc volt jezsuitát és volt tábori papot váradi, 1790-ben Milassin Miklós

előbb ferencrendi tábori papot székesfehérvári püspökké.

Ekként egyrészt II. József a kath. egyházat rendeleteivel egészen lenyűgözte, másrésztől 1781. okt. 25-én kiadott *tűrelmi rendeletével* az 1731-iki «Carolina resolutio»-t megsemmisíté és a protestánsoknak új, kedvezőbb helyzetet teremtett. Mindenütt, ahol 100 protestáns család volt, szabad vallásgyakorlatot adott nekik. Templomot szabad volt nekik építeniök, csak hogy torony nélkül. Lelkészeik bárhová kimehettek. A főurak kápolnáikat látogathatták. A kath. eskü, a kath. ünnepek külső megtartása, a kath. főesperesek felügyelete alól felmentette őket, házassági pereiket a szentszékektől elvette és világi törvényszékek elé utalta. A vegyes házasságokból származó gyermekek nevelésére nézve úgy intézkedett, hogy ha az apa katolikus, akkor minden gyermek a kath. vallásban nevelendő, ellenben, ha az apa nemkatolikus (ág. ev., ref., vagy gör. keleti), csak a leányok legyenek katolikusok.

A tűrelmi
rendelet.

A protestánsok körében II. József rendelete természetesen nagy örömet keltett, annyira, hogy iránta való hálából sok helyütt templomaikra is feltették a kétféjű sást. Most már megnyíltak előttük nemcsak a megyei, hanem az országos főhivatalok is és maga II. József többeket közülük főispánokul is alkalmazott.

A tűrelmi rendeletet sokan még félre is magyarázták, úgy, hogy II. Józsefnek új rendeletekkel kellett útját állnia a keletkezett visszaéléseknek. Kinyilatkoztatta tehát, hogy a tűrelmi rendelet visszaható erővel nem bír és így az 1781. okt. 1-ig adott térítvények érvényesek. Kinyilatkoztatá továbbá, hogy a kath. vallás elhagyása nincs megengedve, de mégis rést ütött a régi szigorú tilalmon, mert ha valaki

hat heti vallásoktatás után is megmaradt hitehagyó szándéka mellett, áttérhetett az elismert, nemkatholikus vallások egyikére.

II. József türelmi rendeletével a gör. keleti vallás is új jogi helyzetbe jutott, mert addig csak tűrt vallás volt, ettől kezdve pedig elismert vallássá lett.³⁰³

A hitet-
lenség
terjedése.

II. József uralkodásának legszomorubb eredménye Magyarországon a hitetlenség terjedése lőn. II. József támadásai a kath. egyház ellen a főurak, katonatisztek, tisztviselők, sőt itt-ott a papság körében is minden vallás megvetését idézték elő. Titkos társulatok, u. m. rózsza-keresztesek, szabadkőművesek, illuminatusok vagy aufkläristák gyülekezetei alakulgattak a nagyobb városokban s mindinkább többeket eltántorítottak, mert sem Isten, sem ember törvényeinek nem akartak engedelmessé válni, hanem saját maguknak akartak törvényszerzőik lenni. Olyan emberek, mint gróf Fekete János, Szalkay Antal, Szacs vay Sándor, akik maguk is sikkasztásban, adósságcsinálásban és egyéb bűnök-leledzettek, részint nyomtatásban, részint, ami még rosszabb volt, írásban, kézzől-kézre adott és lemásolt versekben, gúnyirtokban támadták a papságot, erkölcs-telenséggel, képmutatással vádolták, hogy így annál kevésbbé kelljen a vallás törvényeinek hódolniok.³⁰⁴

Horvát-Szlavonországban II. József a püspök-ségek tekintetében azt a változtatást tette, hogy a zeng-modrusi püspökséget 1785-ben az Istriában levő pedenai (Bideny) püspökséggel egyesítette és a kalocsai érsek joghatósága alól kivéve, a görzi érsek alá helyezte. 1787-ben Fiume városát a pólai egyház-megyétől a zeng-pedenaihoz csatoltatta át. 1790-ben azonban a szlavon-horvát rendek kérelmére a zeng-modrusi püspökség újra szétválasztatott a pedenaitól és a kalocsai érsekséghez csatoltatott vissza.³⁰⁵

III. FEJEZET.

Országos vallásügyi állapotok

1790—1848. között.

II. József pár nappal 1790. február 28-án be- A katolikusok sérelmeinek orvoslása.
következett halála előtt a türelmi és a jobbágyok sor-
sát javító rendeletén kívül visszavonta összes rende-
leteit. Magyarország alkotmánya helyreállott. Az ön-
kényuralom megszűnt és így újra lehetett rendezni
az országgyűlésen a vallásügyi állapotokat. 1790.
június 6-ára II. József utóda, II. Lipót országgyűlést
hivott össze Budára, majd utóbb okt. 13-án áttette
azt Pozsonyba. E nevezetes 1790—91-iki országgyű-
lésen Magyarország törvényszerzői vallásügyi tekin-
tetben is sok nevezetes törvényt alkottak.

A katolikusok helyzete ezen az országgyűlésen
kivált kezdetben, elég kedvező volt. Ők szenvedtek
legtöbbet II. József önkénykedése miatt, ők fejtették
ki ellene a legnagyobb ellenállást és így a nemzeti
visszahatás idején egybegyűlt országgyűlésen szó sem
lehetett olyan törvényről, amely a kath. vallást meg-
szorította, jogi helyzetét csorbította volna. A kath.
vallás legalább látszólag megmaradt az állam ural-
kodó vallásának. Főpapjai a főrendiházban, a káptala-
nok követői az alsóházban kiváló helyet foglaltak el.

A protestánsokkal szemben azonban a kath. ren-
dek oly helyzetet találtak, hogy azt megváltoztatni,
az uralkodó vallás rendszerét rájuk alkalmazni nem
lehetett. Kénytelenek voltak tehát belenyugodni abba,
hogy a nemkatolikus vallások mind nagy szabadsá-
got, a kath. egyháztól való teljes függetlenséget,
u. n. önkormányzatot nyertek. Maga a protestánsok
egyik fő embere is elismerte, hogy ezt a kath. orszá-
gos rendeknek köszönhatték.

A francia
háborúk
okozta
károk.

II. József rendeleteinek visszavonása után a kath. püspökök megyéjük kormányzatában némileg visszanyerték jogos hatalmukat. Feloszlatták tehát az egyetemes papnevelőket, helyreállították az egyházmegyei papnevelőházakat és egyéb nevelő intézeteket.

Nemsokára azonban egyházmegyéjük fejlesztésében nagyban akadályozta őket a bekövetkezett francia háború. Lehetetlen volt a király és királyi kincstár felszólításait visszautasítani s emiatt a főpapok és káptalanok jövedelmeiket mind felajánlották hadi célokra. Pl. gróf Batthyány József esztergomi érsek 1796-ban egyszerre 50.000 forintot, 50.000 mérő zabot adott és még ezenkívül 1000 katonát szerelt fel. Továbbá a királyi kincstár szorult helyzetében újra üresedésben tartotta a jobb javadalmakat és azok időközi jövedelmét hadi célokra fordította. Így az esztergomi érsekség tizenhét évig (1800—1807, 1808—1818), az egri püspökség nyolc (1796—1804), a váradi püspökség tizenkét (1809—1821) évig állottak üresen s jövedelmeit kamarai tisztviselők szedték. Mindezek és az 1811-iki pénzügyi válság (devalváció) elszegényítették a magyar kath. egyházat, úgy hogy jótékony célokra nem jutott. E tekintetben csak 1820 után kezdettek javulni az állapotok.³⁰⁶

A kormány
beleszólása
a kath.
egyházi
ügyekbe.

Maga a kormány is, ámbár a kath. vallást, mint államvallást támogatnia kellett volna, csak nagyon lassan és nagyon keveset tett a II. Józseftől okozott sebek meggyógyítására. A helytartótanácsban továbbra is megmaradt az egyházi bizottság. Ez továbbra is jelentést kívánt mindenről és engedelmisséget követelt még szorosan hitbeli ügyekben is. Andrássy Antal rozsnyói püspök 1794-ben nem ismerte el a világi törvényszéknek engesztelhetetlen gyűlölség alapján ki mondott, házasságbontó ítéletét és egyházi téren annak

érvényességét. E miatt a helytartótanács a püspököt két éven át folytonosan zaklatta, a király elé idézte, a király megrovásban részesítette és utoljára javadalmát lefoglalta. Andrássy kénytelen volt a püspöki lakból kiköltözni és a ferencrendiek kolostorából igazgatta egyházmegyéjét 1799-ben bekövetkezett haláláig. Pedig a dolog érdemére nézve mind az egyházi, mind a magyar jog szempontjából igaza volt.³⁰⁷

A helytartótanács kezelte továbbra is a vallás- és tanulmányi alapokat. 1813-tól kezdve a kormány újra követelte a tiz százalékos adót a várak erősítésére a főpapoktól és káptalanoktól s ez alól csak azokat a kanonokokat mentette föl, akiknek 1500 frtnál kevesebb jövedelmük volt. Vigasztaló volt mégis, hogy 1802-ben megengedé a benedekrendiek, ciszterciek és premonstreiek helyreállítását, 1804-ben helyreállítá a hajdan Nagyszombatban levő országos papnevelő intézetet «pesti középponti papnevelő» néven. Ugyancsak 1804-ben megtörtént az egri megyének szétosztása is. Kiszakították belőle a kassai és szatmári püspökségeket. Az egri püspököt a pápa érseki rangra emelé és a szepesi, rozsnyói, kassai és szatmári püspököket az ő érseki tartományához csatolá. 1816-ban a nagyterjedelmű munkácsi egyházmegyéből kiszakították az eperjesi orosz, gör. szert. kath. egyházmegyéjét, de annak első püspöke tényleg csak 1820-ban foglalta el székét.³⁰⁸

Az egri
érsekség.

Batthyány József bíboros esztergomi érsek 1799-ben, épen amidőn pápaválasztásra akart indulni, meghalt. Helyére 1807-ben a királyi házból származó Károly Ambrus főherceget nevezték ki, de e beteges ifju már egy év múlva meghalt. 1818-ban a nagyra-
törő, hatalmas munkaerejű Rudnay Sándort helyezték

Nemzeti
zsinat.

át Erdélyből Esztergom érseki székére. Vele körülbelül egyidőben számos jeles püspök ült Magyarországon püspöki székeiben s ezekkel egyetértőleg Rudnay 1822-ben nevezetes nemzeti zsinatot tartott. Ezen az összes, a magyar korona hatósága alá tartozó terület kath. püspökei vagy megbízottai megjelentek, tehát Erdély és Horvát-Szlavonországek püspökei is. A zsinat a hitélet emelésére, az iskolák javítására, a papok erkölcsi nevelésére nagyon sok üdvösséges határozatot hozott és eléggé sajnálatos, hogy az 1814 után újból feltámadt önkényuralom nem engedte meg e határozatok kihirdetését és életbeléptetését. Mutatja ez, hogy mennyire terjedt a kormánynak a kath. ügyekre való befolyása.³⁰⁹

Ennek következménye volt azután, hogy a világi katolikusok buzgósa lassan-lassan lehült és az 1834—44. években már nem támogatták eléggé a püspöki kart a kath. egyház jogainak védelmében, sőt számosan akadtak közülük, akik a protestánsok érdekeit dédelgették s még a megyegyűléseken is ellenségesen viselkedtek a kath. papsággal szemben.

A vár-
megyei
tisztviselők
beleszólása
egyházi
ügyekbe.

Különösen káros volt a kath. egyházra nézve az a félszeg intézkedés, hogy a protestánsoknak csak ígérték a szentszékeket, de tényleg nem állították fel, hanem a tisztán protestáns házasságok ügyeiben II. József császár rendelete szerint a világi törvényszékek ítélkeztek és házassági felmentéseket a megyei alispánok adtak. Ez által a megyei alispánok, táblabírák és más tisztviselők belevonattak az egyházi ügyek intézésébe. Ítéleteik érvényére, mint Andrásy püspök esetéből látjuk, nagyon féltékenyek voltak, a protestánsok ügyeivel, panaszaival kelletlenül többet foglalkoztak és így lassan-lassan egyházat igazgató politikusokká váltak. Ez készítette azután elő a talajt

arra, hogy a kath. egyház régi, megérdemelt jogi helyzete 1848-ban úgyszólván ellentmondás nélkül megsemmisüljön.

A protestánsok az 1790—91-iki országgyűlésen teljesen szabad kezet nyertek. Eltörölték a régi rendeleteket, helyreállították az 1608. és 1647-iki törvényeket, mindenütt nyilvános vallásgyakorlatot nyertek, templomokat építhettek toronnyal, iskoláikat, alapítványaikat maguk kezelték, zsinatokat tarthattak, a kath. esküforma felolvasásakor a boldogságos Szűz és a szentek nevét kimondani nem voltak kötelesek. A kath. ünnepeket csak nyilvánosan kellett megtartaniok, otthon dolgozhattak stb.

A protes-
tánsok
önkor-
mányzata.

Mindjárt 1791. szept. havában zsinatokat is tartottak Pesten mind az ág. evangélikusok, mind a reformátusok.

Mindamellett, hogy az új jogi helyzet a protestánsokra nézve nagyon kedvező volt és 1711—80-iki állapotjukhoz mérve roppant volt a haladás, a protestánsok két dolog miatt elégedetlenek maradtak, pedig az a helytartótanáctól követett s törvényesen el nem törölt uralkodó vallás rendszerével természet-szerűleg együtt járt. Az egyik volt a prot. vallásra való áttérés, a másik a vegyes házasságok megkötése és a belőlük származó gyermekek vallásának megállapítása.

Az áttérés a kath. vallásról, mint uralkodó vallásról a prot. vallásra rendesen tilos volt. Az 1791-iki XXVI. t.-c. 13. §-a szerint ez csak királyi engedéllyel volt lehetséges. A királyi engedélyt pedig csak akkor lehetett megnyerni, ha az áttérni akaró személy 18 éves elmúlt és előzőleg hat heti kath. vallási oktatásban részesült. Természetesen így a kath. hit elhagyása nagyon nehéz volt, kivált abban az esetben,

Az áttérés
szabályai.

ha valaki nem meggyőződésből, hanem csak azért akart elpártolni, hogy második házasságra léphessen.

Mindamellet, hogy ekként az áttérés megengedése vagy megakadályozása nem a katolikus egyháztól függött, mégis 1834-ben az országgyűlésen Beöthy Ödön, bihari követ egy érdekelt fél panaszától félrevezetve, megtámadta a kath. egyházat és anynyira tűzbe hozta az országgyűlési rendeket és a hallgatóságot, hogy midőn Tágen János, a váradi káptalan követe, az eset valódiságát tagadta, Tágen mentelmi jogát megsértették s őt az országgyűlésből kivezetették. Hasonló hevességgel követelték az országgyűlési követek az áttérés megengedését az 1839—40-iki országgyűlésen is és ki is vitték, hogy 1844-ben a 3-ik törvénycikkben a protestáns vallásra való áttéréshez szükséges hatheti oktatást és királyi engedélyt eltörölték. E helyett az áttérni szándékozónak négyheti időközben és két tanú jelenlétében kétszer kellett jelentkeznie a kath. plébános előtt és hitehagyó szándékát nyilvánítania. Ha a plébános a jelentkezésről bizonyítványt nem adott, a tanúk adhattak.³¹⁰

A vegyesházasságok ügye.

A vegyesházasságok miatt támadt elkeseredést az 1790—91-iki XXVI. t.-c. 15. §-a okozta. Ez így szólt: «A vegyesházasságok mindig a kath. plébánosok előtt kötendők, de ezeknek semmiféle ürügy alatt sem szabad azok elé valami akadályt gördíteni. Az ily házasságból származott vagy származandó gyermekek, ha az atya katolikus, mind az atya vallását kövessék, ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiuk követhetik atyjuk vallását.»

Mint látjuk, e törvény az uralkodó vallás és kath. egyházjog szempontjából félszeg és helytelen, mert e szempontból nem lehetett volna engedélyt adni a nem-katolikus apának, hogy fiait a katolikus vallásban ne-

veltethesse. De a protestánsokra nézve sem volt e törvény kedvező, mert az engedély csak feltételes volt. Neveltethette fiait a protestáns a maga vallásában, de nem volt arra köteles. Nagyon természetes tehát, hogy egy-egy buzgó kath. nő javára arról le is mondhatott, az összes gyermekek kath. neveléséről térítvényt adhatott és így a kormány az 1791. nov. 17-iki, 1792. szept. 22-iki és 1807. okt. 12-iki királyi rendeletekkel az ilyen, önként adott térítvények érvényességét ki-mondotta és fenntartotta. Azok a vármegyék, ahol a protestánsok többségben voltak, már 1793-ban tiltakoztak az 1790—91-iki XXVI. t.-c. 15. §-ának ilyenmő értelmezése ellen. Az 1832—36-iki országgyűlésen ismét nagyon számosan sürgették a térítvények eltör-lését, de célt nem értek.

A kath. papság egészen ez országgyűlés idejéig nagyon betűszerint teljesítette az 1790—91-iki or-szággyűlés ama parancsát, hogy a vegyes házasságokat mindig a kath. plébánosok előtt kell kötni. Nem tett különbséget tehát a vegyes vallású párok között s a vegyes párokat nemcsak megeskette, hanem a temp-lomban meg is áldotta, akár volt biztosítva a gyer-mekek katolikus nevelése, akár nem. Azonban épen a térítvények megtámadása és a külföldön is ezidőtájt a vegyesházasságok miatt folyt heves vita következté-ben mind a magyar püspöki kar, mind a kath. papság jobbjézéső része tudatára jött annak, hogy nem illik és nem szabad egyforma bánásmódban részesíteni azt, aki a kath. egyház kívánatait teljesíti és azt, aki nem. Először tehát Lajcsák Ferenc, nagyváradi püspök 1839. március 15-iki pásztorlevelében és április 22-iki utasí-tásában úgy rendezkedett, hogy csak azokat a vegyes házasságokat kell megáldani, amelyeknél a gyer-mekek katolikus nevelése biztosítva van. Ahol pedig

nincs, ott a vegyes párokat csak a plébánialakban, hallgatólagos jelenléttel (*passiva assistentia*) kell összeadni és megesketni.

Az 1839—40-iki országgyűlésen a protestánsok újra követelték a térítvények eltörlését, sőt követelték azt is, hogy ezentúl a vegyes házasságok a protestáns lelkipásztor előtt is köthetők legyenek és a gyermekek mind az apa vallását kövessék. A nagy vitában a magyar püspöki kar nemesen és bölcsen viselte magát, de egyszersmind meggyőződött arról, hogy a vegyes házasságok tekintetében a kath. egyház jogot szigorúan érvényesíteni kell. Evégből 1840. júl. 2-iki körlevelében és utasításában az egész országra nézve kötelezővé tette a hallgatólagos jelenlétet (*passiva assistentiát*) abban az esetben, ha a vegyes párok a kath. egyház kívánatait nem teljesítik.

Mindamellet, hogy ebből az utasításból a protestánsokra sérelem nem hárult, mert a hallgatólagos jelenléttel kötött házasság is egészen érvényes házasság volt, a templomban adott áldáshoz pedig a protestánsnak úgy sem volt joga, egyes vármegyék politizáló rendjei mégis nagyon megtámadták emiatt az utasítás és körlevél miatt a kath. egyházat. Ők a hallgatólagos jelenlét elrendelését arra magyarázták, hogy ezzel az 1790—91-iki törvényt a papság megsérti, mert akadályt gördít a vegyes házasság elé. Ennélfogva először Pest megye, azután még több megye azt határozta, hogy 600 forint birsággal sujtja azt a kath. papot, aki hallgatólagos jelenléttel (*passiva assistentiával*) esket. Itt-ott a megyék csakugyan ki is szabták e birságot, de annak behajtását a kormány megakadályozta.

Látván a püspöki kar a vegyes házasságok miatt támadt zavart és félreértést, részint, hogy magát iga-

zolja, részint, hogy abban az esetben, ha az országgyűlés a vegyes házasságok kötését protestáns lelkészek előtt megengedi, az ágyasságokat megakadályozza, Lonovics József csanádi püspököt Rómába küldötte, hogy ebben az ügyben utasítást és egyházi jogi szempontból orvoslást kérjen. Lonovics hosszas tárgyalás után célt ért és az apostoli szék nemcsak jóváhagyta a püspöki karnak a hallgatólajos jelenlét (passiva assistentia) ügyében elfoglalt álláspontját, hanem a vegyes házasságokat a trienti forma kötelezettsége alól is felmentette. Vagyis a vegyes házasságokat tilosaknak mondotta ugyan, de mégis érvényeseknek jelentette ki abban az esetben is, ha nem az illetékes kath. plébános és két tanu előtt köttenek.

Igy elkészülve bátran jelent meg a magyar püspöki kar az 1843—44-iki országgyűlésen és ott bármilyen hevesen támadta meg a kath. álláspontot az alsóház, mégis számos főrendi, világi katolikus segítségével megvédte a kath. nőnek azt a jogát, hogy férje beleegyezésével gyermekeit mind a katolikus vallásban nevelhesse. Másrésztől azonban a protestánsoknak azt a kívánságát, hogy a vegyes házasságok az ő lelkészeik előtt is köthetők legyenek, az országgyűlés 1844. III. t.-c. 2-ik §-ával teljesítette.³¹¹

Ezzel a magyar országgyűlés és kormány még jobban eltávozott az uralkodó vallás rendszerétől és a prot. vallás hatalmas lépést tett előre, hogy a kath. vallással egyenrangú legyen.

A gör. keletiek közül a szerbek 1790-ben még olyan fellezgő reményeket tápláltak, hogy a császári kormány majd kiszakít számukra országuinkból egy részt, kiköltöztet onnan minden másvallásut és nemzetiségűt és azt nekik önálló fejedelemségül átadja. Azonban ennek lehetetlenségét közülük a józanabbak

A gör.
keletiek
egyházi
ügyei.

maguk is átlátták. Az 1790—91-iki országgyűlés, hogy őket ilyen veszélyes ábrándoktól visszatartsa és az ország polgáraival való barátságra ösztönözze, vallásukat bevett vallásnak nyilatkoztatta. 1792-ben az országgyűlés főpapjaiknak a főrendiházban helyet és szavazatot adott.

Mivel a szerb főpapság joghatóságát a Magyarországon lakó gör. keleti románokra is kiterjesztette, 1791-től kezdve a gör. keleti románok is a bevett vallásfelekezethez tartoztak.³¹²

Erdélyi
vallási
ügyek.

Erdélyben a vallásügyi állapotok nem változtak. Az 1790—91-iki erdélyi országgyűlés továbbra is csak a négy (kath., ág. ev., ref. és unitárius) bevett vallás mellett maradt. A gör. keletit ellenben türt vallásnak nyilatkoztatta ki. A protestánsok szentszékeiket megtartották és házassági ügyeikben ők ítéltek. A vegyes házasságból származó gyermekekre a legszerecséltlenebb intézkedést tette, mert azt határozta, hogy a gyermekek nem szerint kövessék szüleik vallását. A kath. püspökök közül Szepesy Ignác 1822. április hónapban nevezetes zsinatot tartott s az erdélyi kath. püspöki megyének a magyar kath. egyházhoz való tartozását azzal is kinyilatkoztatta, hogy résztvett az 1822-iki nemzeti zsinaton.³¹³

A hitetlenség
korlátozása.

A II. József idejében elharapódzott hitetlenség és vallástalanság 1790 után egy időre megszűnt. A francia rémuralom itt nálunk Magyarországon is megdöbrentő és visszariasztó hatást gyakorolt mind a kormányférfiakra, mind a művelt és el nem csábított osztályokra. Az államot és társadalmat felforgatni szándékozó Martinovics Ignácot és társait 1794-ben kivégezték, a titkos társulatokat eltiltották, a rossz könyveket szigorú vizsgálat alá vetették s olyanok ki nyomtatását vagy behordását nem engedték meg. A

háború és nyomor sok bajában csak a vallás nyújtott vigasztalást, felemelő érzést.³¹⁴

De 1830 táján és ezután újra bekövetkezett a vallási élet ellanyhulása. A kath. papság kezét megkötötték a sok rendelettel, az iskolák nem adtak igazi buzgó, vallásos nevelést. A vegyes házasságok sokszor elárulták az erős vallási meggyőződés hiányát. A politikai túlzások is elhidegülést, majd haragot idéztek elő, kivált a kath. vallás iránt, mert ez és szolgálai az ilyen túlzásokat mindig helytelenítették.

IV. FEJEZET.

Országos vallásügyi állapotok

1848—1867. között.

Magyarország régi közjoga és társadalmi rendje 1848-ban gyökeresen átalakult. Vele együtt változott a kath. vallás helyzete is. Lázás izgatottság és újtás-vágy fogta el a lelkeket 1848. márc. 15.—ápr. 11. napjaiban és minden gondolkodás nélkül fogadták el az alsóházban azt a (tiszántúli ref. kerület kérelmére készült) javaslatot, hogy az országban a bevett vallásokra nézve tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg. Az egyházi és iskolai szükségek állami költségek által lettek volna fedezendőek, de az erre vonatkozó törvényjavaslatot a felekezetek meghallgatásával kellett volna elkészíteni. Hiába volt azután a főrendiháznak igyekezete, hogy e könnyen félreérthető törvény megváltoztassék vagy világosabbá tétessék. Kivált a kath. főpapok és főurak fáradoztak, hogy az eddig birt egyházi vagyont és alapítványokat jogos tulajdonosaik számára törvényben biztosítsák. De sikertelenül. Az alsóházban tettek ugyan oly kijelentéseket, hogy a felekezetek vagyonát nem akar-

A vallásfelekezetek egyenlőségének kimondása.

ják bántani, de ezt nyíltan a törvénybe iktatni semmiképen sem engedték. Így a javaslat, mint az 1848-iki XX. t.-c. törvényerőre emelkedett.

Ennek az egyenlőségnek és viszonyosságnak az volt mindjárt az eredménye, hogy az unitárius vallást egész Magyarországon (nemcsak Erdélyben) bevett vallásnak nyilvánították, az áttérést a gör. keleti vallásra is megengedték és a gör. keletieknek körülbelül oly önkormányzatot adtak, mint aminőt a protestánsok kaptak.

Ellenben a viszonyosság kegyetlen megsértése volt az, hogy a katolikusoknak egyházuk számára szintén önkormányzatot kérő, ápr. 7-iki folyamodását az országgyűlés elutasította.

Annak voltak ezek nyilvánvaló jelei, hogy a vezérlő férfiak és a belőlük alakuló s már most a nép képviseletén alapuló magyar kormány továbbra is folytatni akarták a kath. egyház ügyeibe való beavatkozást, anélkül, hogy ennek fejében a kath. vallást támogatták volna.³¹⁵

A katho-
likusok
sérrelmei.

Az első, nem csupán nemes emberektől, hanem az ország összes lakosaitól választott képviselőház túlnyomó részben ellenséges indulattal volt a kath. egyház iránt és vezérférfiai a francia forradalombeli girondisták nyomain szerettek volna haladni (az egyházi vagyont elkobozni, a szerzeteket feloszlatni stb.). Kitűnt ez a népnevelési javaslat tárgyalásánál is. Ha a javaslat törvényté vált volna, az összes vallásos iskolák veszendőbe mentek volna. Eötvös József vallásügyi miniszter menekülése és a függetlenségi nyilatkozat után, 1849 máj. 1-én Horváth Mihály, kinevezett (de meg nem erősített és föl nem szentelt) csanádi püspök, lett a vallásügyi miniszter. Ez megakart adni a katolikusoknak az önkormányzatot,

de az 1849. aug. 20-ra hirdetett gyűlést nem lehetett megtartani, mert akkorára a magyar szabadságharcot már leverték. Ellenben Horváth minisztertársa: Szemere Bertalan, a zsidókat szerette volna a többi magyar polgárokkal egyenjogúvá tenni és így vallásukat is a többivel egyenlő rangra emelni s ezt 1849. júl. 28-án keresztül is hajtotta. Természetesen 16 nap múlva Szemere törvénye is megsemmisült. Mindamellett, hogy a képviselőház többsége és a vezérlő férfiak a kath. egyház iránt olyan mostohán viselkedtek, a magyar kath. papság mégis lelkesedéssel vett részt a magyar szabadságharcban. Növendékpapjai csaknem mind fegyvert ragadtak a hazáért, a felszenteltek közül pedig sokan részint társadalmilag, részint mint tábori papok segítették és buzdították a harcosokat. Sőt 1849. ápril. 14-e után egy pár püspök és számos kath. plébános, a hatalmas forradalmi pártiaktól kényszerítettén, azt a szerencsétlen, a Habsburg-családot trónfosztottnak hirdető nyilatkozatot is felolvasta, vagy felolvastatta a templomi szószékeken.³¹⁶

A kath.
papság
részvétele
a szabadság-
harcban.

A világosi fegyverletétel (1849. aug. 13.) után a magyar kath. egyház is sokat szenvedett. A plébánosok és kisebbrangú papok közül sokan börtönbe kerültek vagy elmenekültek, a püspöki kar pedig épen nagy szenvedésen és átalakúláson ment át. Szerencsétlenségre már 1848. márc. ápril. havában üresen állottak az esztergomi és egri érseki székek, a váci és szepesi püspökségek és így a magyar primás nem érvényesíthette mérséklő befolyását az 1848-iki törvényszerzőkor. Az új minisztérium tett ugyan felterjesztést s ennek alapján kinevezte Hám János szatmári püspököt esztergomi s Lonovics József csanádi püspököt egri érsekké, Jekelfalussy Vincét szepesi, Horváth Mihályt pedig csanádi püspökké, de ezek a

Az önkény-
uralom.

bekövetkezett háború miatt székeiket nem foglalhatták el.

Kath.
püspökök
büntetése.

Ezekhez járultak az 1849. második felében megüresedett püspökségek. Horváth Mihály külföldre menekült, Jekelfalussy nem nyert pápai megerősítést, Bémer László váradi és Rudnyánszky József besztercebányai püspököket a bécsi kormány per alá fogta és csak a pápai követ, Viale Prela Mihály bátor felszólásának köszönhatték, hogy nem vitték őket közönséges börtönökbe, hanem kolostorokba csukták őket. Lonovics Józsefet is elfogták és a melki monostorba rekesztették. Zichy Domonkos veszprémi püspök biharmegyei birtokaira, magános életbe volt kénytelen vonulni. A győri, kassai, székesfehérvári püspökök 1848-ban meghaltak.

Uj kath.
püspökök
kinevezése.

Már most a bécsi kormány csak feltétlenül megbízható embereket akart a kath. egyház élére állítani s így nem csoda, hogy sokszor német és cseh-tót származású férfiakra esett a választása. Mivel azonban a püspöki állás akkor csak szenvedéssel biztatott és így nem nagyon kaptak rajta, az is tagadhatatlan, hogy nem csupán a Habsburg-családhoz hű, hanem egyszersmind tudós és buzgó férfiak nyerték el a püspöki székeket. Esztergomi primássá Scitovszky János volt pécsi püspök és a kath. hit erős védője lett. Egri érsekké Bartakovics Béla, besztercebányai püspökké Mózes István, rozsnyói püspökké Bartakovics helyébe Kollárcsik István, pécsi püspökké Girk György, székesfehérvári püspökké Farkas Imre, győrivé Karner Antal, veszprémivé Ranolder János, váciá Roskoványi Ágoston, szepesivé Zabojszky László, váradi püspökké Szaniszló Ferenc, csanádi püspökké Csajághy Sándor neveztettek ki. Kunszt József 1850-ben kassai püspök, két év múlva kalocsai érsek lőn.³¹⁷

Másrészről a bécsi kormány, hogy a horvátoknak a magyarok ellen tett szolgálataikért kedvezzen, kivitte az apostoli sz.-széknél, hogy ez 1853-ban a zágrábi püspökséget érsekségre emelte és a diakovári, zengmodrusi s körösi püspökségeket tartományához csatolta. Hasonlót tett a románok kedvéért a fogarasi püspökséggel, gyulafehérvár-fogarasi néven érsekséget alapított s az ujonnan alapított szamosujvári és lugosi, továbbá a nagyvárad gör. szert. püspökségeket ez alá rendelte.

A kath.
egyházszervezet
fejlődése.

Ekként előállott a magyar kath. egyháznak 1900-ig (sőt 1912-ig) változatlan szervezete. E szervezetet időrendbe szedve így mutatjuk be:

I. Az esztergomi érsekséghez tartoznak a:

2. győri,
3. veszprémi,
4. pécsi,
5. váci,
6. nyitrai,
7. munkácsi (gör. kath.),
8. besztercebányai,
9. szombathelyi,
10. székesfehérvári,
11. eperjesi gör. kath. püspökségek.

II. A kalocsai érsekséghez tartoznak az:

13. erdélyi,
14. nagyvárad i. sz.,
15. csanádi egyházmegyéek.

III. Az egri érsekséghez tartoznak a:

17. szepesi,
18. rozsnyói,
19. kassai,
20. szatmári püspökségek.

IV. A zágrábi érsekséghez tartoznak a:

- 22. zeng-modrusi,
- 23. a boszna-szerémi,
- 24. körösi (gör. kath.) püspöki megyék.

V. A gyulafehérvár-fogarasi érsekséghez tartoznak a:

- 26. nagyvárad gör. szert.,
- 27. szamosujvári,
- 28. lugosi püspökségek.

A concor-
datum.

Mivel az új érsekségek alapítóleveleiben az esztergomi primásnak jogait közvetve megsértették, mind az esztergomi érsek, mind a káptalan ez ellen az apostoli sz.-széknél tiltakozott, de sikertelenül. Nyíltan ugyan az apostoli szék az esztergomi primás régi jogait nem semmisítette meg, de az ellenkező intézkedéseket sem vonta vissza s 1857-ben, meg 1858-ban az egyházi törvénykezést a primási jogok tekintetbevételével nélkül rendezte. Az 1855-ben megkötött osztrák concordatum Magyarországon is tíz évig szabályozta a kath. egyház és az állam közti viszonyt. Ennek következtében a kath. egyház belügyeiben, iskolái vezetésében nagyobb szabadságot nyert.

Zsinatok.

Élve a szabadsággal, az esztergomi érsek 1858-ban, a kalocsai érsek 1863-ban tartományi zsinatot tartottak s azok határozatait végre is hajtották.

Vallás- és
tanulmányi
alapok.

A vallás- és tanulmányi alapok kezelése azonban továbbra is a kormány kezében maradt és a magyar püspöki kar 1856-ban annak gyarapítására, nevezetesen a papnevelőházak és a papnevelői tanárok fizetésére 2 millió 533 ezer forint tőkét engedett át az urbéri váltságkötvényekből.

Tagadhatatlanul nagy érdemeket szereztek maguknak a kath. főurak és főpapok azzal, hogy őszintén fáradoztak a királyi családnak a magyar nemzettel való

kibékítésén és a magyar alkotmány helyreállításán. Felhasználták erre az esztergomi új székesegyház 1856-iki felszentelését és a máriacelli nagy nemzeti zarándoklatot is.³¹⁸

Az ág. ev. és ref. vallás ügyeit a kényuralom idején az 1850. febr. 10-i és 1854-iki rendeletek szabályozták. A főfelügyelők és kerületi felügyelők (gondnokok) állásait megszüntették. 1850-től kezdve a szuperintendensek helyett adminisztrátorokat alkalmaztak, de 1854-től a szuperintendensek állásait betölthették, gyűléseket is tarthattak, természetesen felügyelet alatt. Az csak javukra vált, hogy iskoláikat az országos szabályok alá vonták és így tanítóikat szaporítaniok kellett és jobban fizetniök. 1859. szept. 1-én azonban Thun Leó osztrák vallásügyi miniszter olyan nyílt parancsot adott ki, amely az ő szoros összetartásukat és önkormányzatukat veszedelemmel fenyegette. Az ág. evangélikusok egy része elfogadta ugyan e rendeletet és aszerint szervezkedett, de a reformátusok és az ág. evangélikusok másik része hevesen elleneztek. Tiltakozó gyűléseket akartak tartani, de azokat a kormány eltiltotta, míg végre hitsorosaik: Benedek tábornagy, br. Vay Miklós közbenjárására, továbbá, mivel a protestánsok hajlandók voltak a külföldi prot. országok felszólalását is fölhasználni, a kormány a rendeletet 1860. május 15-én csakugyan visszavonta. Erre aztán a protestánsok újra megválasztották főfelügyelőiket és főgondnokaikat és a többi világi hivatalnokaikat.³¹⁹

A protestánsok ügyeinek szabályozása.

A gör. keletiek közül a szerbeket a bécsi kormány a magyarok ellen vívott, 1848-iki harcaikért nagyon dédelgette. Egy ideig (1849—60) Bács-Bodrog és Szerém megyéből számukra külön vajdaságot is alapított. De egyházi téren a szerbek a románokat na-

A gör. keletiek egyházi ügyei.

gyon elnyomták és ezek azért addig küzdöttek, perlekedtek, hogy utoljára a bécsi kormány engedelmével az 1864. aug. havában tartott karlócai kongresszuson kiváltak a gör. keleti szerb egyházból. A nagyszebeni és aradi püspökségeket a kormány nekik ítélte, a karánsebesi új püspökség alapításába pedig beleegyezett és így 1865-ben a nagyszebeni érsek alatt külön gör. keleti egyház alakult.³²⁰

Nazarénusok.

1854-ben az anabaptistáknak mennonita vagy tunkerféle ága is fellépett Magyarországon, de itt nazarénusoknak vagy Krisztus-követőinek nevezték magukat. Hazánkba Hackl nevű német hozta, ez pedig Strassburgban Fröhlich Sámuel nevű lelkésztől tanulta. Főhirdetője Kalmár (Krämer) István pacséri születésű, félművelt ember volt s ugyancsak Pacséron alapított először gyülekezetet. 1858-ban alakult meg a hódmezővásárhelyi gyülekezetük. Fő ismertető jelük (az újrakeresztelésen kívül), hogy a fegyverfogást és az esküt teljességgel meg nem engedik.

Erdélyi vallási ügyei.

Erdélyt 1849. után a bécsi kormány ismét különválasztotta Magyarországtól, de a vallási állapotokon, a románok egyházi ügyeinek rendezésén kívül, nem változtatott. Az öreg Kovács Miklós erdélyi püspök mellé 1853-ban Haynald Lajost nevezte ki segédpüspöknek utódlási joggal. Haynald nemsokára valószínű püspök lőn és ragyogó szónoklatával, fényes tehetségével a kath. vallást nagyon felemelte. Politikailag is vezérférfitü lett belőle, de éppen azért 1863-ban, mivel a kormányférfiak beolvasztó kísérleteit nem helyeselte, kénytelen volt lemondani. Rómába ment s ott kapott alkalmazást karthagói érseki címmel. Utóda 1865-ben Fogarassy Mihály lőn.³²¹

V. FEJEZET.

Országos vallásügyi állapotok

1867—1900. között.

1867. június 8-án I. Ferenc József magyar királyá koronáztatta magát. Az 1848-iki törvények újra életbe léptek. Magyar felelős kormány és az úgyszólván állandó országgyűlés gyakoroltak ezentúl döntő befolyást Magyarországi vallásügyeire is. Ennélfogva első sorban a felelős kormány és az országgyűlés tetteit, határozatait kell felsorolnunk.

A kiegyezés.

Világos volt, hogy az alkotmány helyreálltával az 1848. XX. törvénycikk értelmében Magyarországon a kath. egyháznak az államhoz és a többi vallásfelekezetekhez való viszonya megváltozik.

Ez nem lett volna baj. Ámde egyúttal a kath. egyház mindjárt vészes és védtelen helyzetbe került. A kath. képviselők és főurak nem fogták föl, hogy a kath. egyháznak a kiváltságokon kívül elidegeníthetetlen jogai is vannak és ennélfogva nem a már felekezeten kormány, hanem ők hivatottak a kath. vallás jogainak védelmére.

A hath. egyház vészes helyzete.

A protestáns képviselők ellenben az egyházi önkormányzatuk ellen intézett 1859—60-iki támadás által felizgattatva, a protestáns vallás érdekkörébe szorosan belevonva, akaratlanul is nem mint törvényszerzők, hanem mint vallásuk védői szóltak az országgyűlésen.

Sokan a képviselők közül külföldi tartózkodásuk idején olyan egyházpolitikai nézeteket sajtátítottak el, amelyek alkalmazása Magyarországon káros és veszedelmes volt s az önkényuralom ellen érzett gyűlöletüket a kath. egyházra is átvitték.

Igy történt, hogy mindjárt 1868-ban három olyan törvény ment keresztül az országgyűlésen, amelyek

A káros törvények.

részben a többi vallásfelekezetekre is, de különösen a kath. vallásra veszedelmesek voltak. Ilyen volt a népoktatásról szóló 1868. XXXVIII. t.-c., mert ez a községek lakosaira bizta annak meghatározását, hitvallásos vagy községi legyen-e az iskola? Ezáltal a meg hasonlítás üszkét vetette a nép közé és számos helyen a kath. iskolák elvesztésére vezetett. Ilyen volt az 1868. XLVIII. t.-c. 1—2. §-a, mert ez meghagyta ugyan a kath. szentszékek abbeli jogait, hogy a tisztán kath. és a vegyesházasságok érvénye felett ítéljenek (a vagyoni ügyekben már nem), de kimondotta, hogy vegyesházassági perekben az ítéletek a másik fél bíróságához is átteendők és a másik félre nézve az ő bíróságának ítélete kötelező. Töméredek hitehagyásra adott e törvény okot, mert a világi bíróságok és az erdélyrészi protestáns szentszékek nagyon könnyen elválasztották a feleket s így mindazok a katolikusok, akik esküjükről megfeledkezve, házasságukat fel akarták bontani, protestánsokká lettek. Még a kath. papok és szerzetesek közül is számosan hitehagyottakká lettek.

Vegyes-
házasságok.

De különösen mélyen és sérelmesen nyúltak bele az egyes vallások, sőt az egyes családok ügyeibe az 1868. LIII. t.-c. 12—16. §-ai. Ezek a vegyesházasságból származó gyermekek vallására nézve azt a legszerecsétlenebb intézkedést tartalmazták, hogy a gyermekek nemük szerint kövessék szüleik vallását és ezt még a szülők halála se változtassa meg. Sőt, ha valamelyik szülő más vallásra tér át, akkor is csak a 7 éven alul levő gyermekeit nevelheti új vallásában. Ekként e törvény állandóvá tette a vegyes vallású családokban a széthúzást s az özvegyen maradt házasságra az ő meggyőződésével ellenkező vallási nevelést erőszakolt.

Maga br. Eötvös József, a vallás- és közoktatás-

ügyi miniszter, az eredeti törvényjavaslatban a szülők szabad rendelkezését akarta volna törvénybe iktatni s az országgyűlésen is felszólalt eredeti álláspontja mellett, de ilyen életbevágó dologban egyszerű felállással leszavazták. Az alsóház követelése 1868. december 5-én a főrendiházban is 61 szavazattal 25 ellenében keresztülment.

Ugyanezek a törvények meghatározták, hogy áttérés esetében a protestánsoknak és görögkeleti-eknek ép úgy kell jelentkezniök volt lelkipásztoraik előtt, mint eddig a katolikusoknak. Gondoskodtak továbbá a törvények arról is, hogy a vegyesházasságok kihirdetése és megkötése tekintetében a vallásfelekezetek közt egyenlőség legyen s ha a katolikus lelkész a kihirdetést megtagadná, a másik lelkész hirdetése is elég legyen.

Az áttérés új szabályozása.

Az 1868. IX. t.-c. elismeri a gör. keleti egyházban az önkényuralom idején történt változásokat és a szerbeknek egyházi kongresszust engedélyez, a XXXIX. t.-c. pedig a gyulafehérvár-fogarasi érsekséget, továbbá a lugosi és szamosújvári püspökségeket becikkelyezi.

Gör. kel. és gör. kath. püspökségek becikkelyezése.

A teljes viszonyosság azt követelte volna, hogy a kath. egyháznak az önkormányzathoz való jogát is törvénybe iktassák, de ez elmaradt s mint alább látjuk, új meg új akadályokba ütközött.

Ekként a kath. vallás nemcsak teljes egyenlőségre és viszonyosságra jutott a protestáns és egyéb felekezetekkel, hanem még szomorú sors is várt rá. Hivei az elpártolás veszedelmében forogtak, aránylag is legtöbb iskolát veszített és majdnem oda jutott, hogy a vegyesházasságokat jóformán mind elveszíti.

Az 1869—72.-iki országgyűlésen nagyon meglátszik a kath. egyház ellen külföldön megindított

Támadások a kath. egyház ellen.

harc hatása. Nagyon sok egyenes és közvetett támadás érte a magyar kath. egyházat is. Mindjárt 1869-ben Irányi Dániel elkezdte követelni az utóbb annyiszor leszavazott vallásszabadságot. Majd Tisza Kálmán követelte a polgári házasságot, az állami anyakönyvvezetést és a szentszékek eltörlését. A kormány csak úgy tudott kitérni e követelések elől, hogy 1869. nov. 6-án utasítást kapott a vallás- és közoktatásügyi miniszter a vallásszabadságról szóló törvényjavaslat kidolgozására és betérjesztésére. Egy hónapra erre olyan képviselő, aki vagy nem tudott latinul, vagy elfogultságában nem látott, a jezsuiták eltörlését követelte, holott az 1687. t.-c. 20. §-a e szerzetet hazánkba ünnepélyesen befogadta s e törvény országgyűlésileg soha el nem töröltetett. Attól a képviselőtől idézett 1751. t.-c. 10. §-a e szerzet házainak az osztrák házaktól való szétválasztásáról (de *dividenda* provincia és nem *abolenda*) szól.

Egyenesen a kath. egyházat támadta az az 1870 elején tárgyalt indítvány, hogy a főpapi jövedelmek időközi jövedelmét az állami kincstár számára foglalják le, mert ez lett volna az első lépés azok elkobzására. Majd Hoffmann Pál akarta volna kényszeríteni a magyar püspököket, hogy az apostoli szék felhatalmazása előtt csupán a magyar királyi kinevezés alapján püspöki joghatóságot gyakoroljanak s eként mintegy nemzeti egyházat alapítsanak. Ghicz Kálmán, a balpárt egyik vezére (bár maga is katolikus volt) azt indítványozta, hogy a kath. vallás- és tanulmányi alapokat az ország költségvetésébe vegyék föl s így azokat mintegy állami vagyonnak tekintsék. Hosszas, izgatott vita után el is határozta a képviselőház, hogy ez alapok jogi természetének megvizsgálására egy bizottságot küld ki.

A pápa hitbeli csalatkozhatatlanságának kimondása után (1870. júl. 18.) az ellenséges érzelmű képviselők még nagyobb hévvel támadtak a kath. egyházra. Maga a kormány is, látván a kath. egyház ellenségeinek nagy felzúdulását, mintegy villámháritóul életbe léptette a jozefinisztikus, de a sajtósabadsággal összeegyeztethetetlen s így nevetséges királyi tetszésjogot és 1870. aug. 10-én figyelmeztette a magyar kath. püspöki kart, hogy e hitágazatot ne hirdesse ki. Utóbb Jekelfalussy Vince székesfehérvári püspöknek azt a kérelmét, hogy e hitágazat kihirdetését foganatosíthassa, elutasítja.

A királyi
tetszésjog
életbe-
léptetése.

De még ez sem volt elég. Schwarcz Gyula, az állami mindenhatóság dühös pártolója, 1871. ápr. 22-én bejelentette a képviselőháznak, hogy tudomása szerint Székesfehérvárrt e hitágazatot mégis kihirdették. Erre a kormány 1871. szept. 11-én Jekelfalussy Vince püspököt királyi megdorgálásban részesítette. Ezt nyerte jutalmul a magyar államtól az a püspök, aki 1848-ban és utóbb a magyar ügyért annyit szenvedett! Természetesen az ellenséges indulatu képviselők még a királyi megdorgálást is csekélynek tartották és 1871. szept. havában azt követelték, hogy a főpapokat jószágvesztéssel büntessék s az alakuló katolikus köröket fojtsák el.

Roppant ellenséges hangulat uralkodott az ellenzéki pártokon a kath. önkormányzattal szemben is. Még készen sem volt a kath. önkormányzati tervezet, még át sem nyújtották a királynak és a balpárt vezére, Ghiczey Kálmán már is megtámadta az országgyűlésen és törvénytelennek szerette volna kimondatni létrejöttét.

Támadások
a kath. ön-
kormányzat
ellen.

Az 1872—75-iki országgyűlésen a Németországban dúló porosz kulturharc hatása alatt Magyaror-

A kath.
papság
gyalázása.

szágon is tetőpontra hágott a kath. egyház iránti gyűlölet és támadás. Az újságírók, kortesek előszedték a papokat gúnyoló szavakat, egyes napilapok, élelapok, némely naptárak (Papramorgó, Barátfülek) tele voltak a kath. papságra szórt gyalázatos rágal-makkal vagy igazságtalan általánosításokkal. A vármegyék és városok felháborodva folyamodtak egyre-másra az országgyűléshez, hogy a Németországból kiűzött jezsuiták befogadását tiltsa el, sőt az itt levőket is űzze ki és a képviselőház utasította is a kormányt, hogy ilyen irányu javaslattal lépjen elő. De az sokkal nagyobb bajokkal küzködött, hogysen 30—40 jezsuita ellen vonuljon. Irányi Dániel szokása szerint betérjeszté javaslatát a vallásszabadságról és ezt támogató beszédében a magyar kath. papságot annyira gyalázta, olyan vakmerően állította róla, hogy sehol olyan laza erkölcsű papságot nem talált, mint amilyen a magyar, hogy végre Somssich Pál kénytelen volt ezt az elfogult, gyűlölködő és igazságtalan vádat visszautasítani, hivatkozván a magyar kath. papságnak a nemzet és haza iránt szerzett érdemeire. (1873. febr. 25.).

Schopper
püspök
meghureol-
tatása.

Még nagyobb riadalmat okozott a képviselőház-ban 1873. jan. 16-án Lükő Géza azzal a jelentésével, hogy a rozsnyói püspök a vatikáni zsinat határozatait kihirdette. E határozatokat Budapesten tényleg ki-nyomatták s ezt a szajtószabadság korában nem is lehetett megakadályozni. Ezekből vett a rozsnyói püspök, Schopper György is és szétesztotta papjai közt. Trefort Ágoston vallásügyi miniszter emiatt 1873. május 9-iki levelében rosszalását fejezte ki a püspök cselekedete felett. De midőn e tettét 1873. jún. 24-ikén válaszul Lükő kérdésére bejelentette, a képviselőház nem vette tudomásul, hanem e választ tárgyalásra

tüzette ki. Négy nap mulva a tárgyaláson Lükő és társai már azt követelték, hogy a rozsnyói püspök javadalmától fosztassék meg. Trefort, hogy a képviselőház rosszsalását kikerülje, erre azt indítványozta, hogy küldjön ki a képviselőház olyan bizottságot, amely az egyház és az állam közti viszony szabályozására javaslatot készítsen. Trefort ez indítványának támogatására felszólalt Deák Ferenc is és az amerikai Egyesült-Államok példájára az egyháznak az államtól való szétválasztását és a polgári házasság behozatalát hangoztatta. A képviselőház csakugyan elvetette Lükő indítványát és rosszsalását s helyette Trefort indítványát fogadta el. A bizottság dolgozott is ki ilyenmü javaslatot, de tárgyalását 1874-ben elhalasztották, 1875-ben pedig a felhalmozódott országos bajok miatt nem tárgyalhatták.³²²

Indítvány
az állam
és egyház
szétválasz-
tására.

Az, hogy ekkora támadások közt sem alkotott a képviselőház semmiféle új, a katolikusok lelkiismeretét sértő törvényt, nem a képviselők akaratán mult, hanem csupán a politikai pártok viszálykodásának köszönhető. A bal- és a szélsőbalpárt, kivált az 1872—74. években olyan erővel és indulatossággal támadta a jobb- vagy Deák-pártot, hogy ez már csak ezért sem fogadott el a bal- vagy szélsőbalpártról jövő indítványt. Nyilvánvaló volt az is, hogy a balpártokat nem csupán a meggyőződés ösztönzi a kath. egyház elleni támadására, hanem az is, hogy akkor a kath. papság a jobbpárt részén állott és hűségesen támogatta. Azonkívül az adót és katonáskodást megtagadó nazarénizmus terjedése óvatosságra intett minden józan politikust a vallásügyi politika terén, mert az ezeknek adandó vallásszabadság a magyar állam alapjait rendítette volna meg.

A pártok
belviszá-
lyai.

Az ország pénzügyeinek rohamos romlása arra

kényszerítette a balpártot, hogy a jobbpárttal egyesüljön és így 1875-ben megalakult a szabadelvű párt Tisza Kálmán vezetése alatt. Ettől kezdve majdnem mindig más és más ügyek foglalták el az országgyűlés figyelmét s bár a vallásszabadság, meg a kath. vallás- és tanulmányi alapok körül fordultak elő viták, mégis Tisza Kálmán 15 éves kormányzása alatt bizottságok kiküldésén kívül határozott változtatás nem történt.

Az elkeresztelés.

Nem változtatás, hanem csupán az 1868. évi LIII. törvénycikknek fenntartása volt célja az 1879. XL. t.-c. 53. §-ának is. Ennek alkalmazása azonban nagy mozgalmat idézett elő az országban s egy időre a figyelmet ismét a vallásügyekre terelte. E szakasz szerint, aki az 1868. LIII. t.-c. rendelkezése ellenére valakit más felekezetbe felvesz, 2 hónapig terjedhető elzárással és 300 forintig terjedhető pénzbírsággal büntetendő. Ezt egyes protestáns lelkészek úgy magyarázták, hogy a vegyes házasságból származó gyermekeket csakis az a lelkész keresztelheti meg, akinek vallásához az 1868. LIII. t.-c. szerint a gyermek tartozik. De végre hosszú vita után 1882. márc. 24-én a kir. kúria kimondotta, hogy az 1879. XL. t.-c. 53. §-a «egyedül a valamely keresztény vallásfelekezetbe való áttérésre vonatkozó szabályok áthágását helyezte büntető jogi következmények súlya alá s mivel kisdedednél az áttérés lehetősége ki van zárva», a keresztelés nem büntethető.

Ellenben vallásügyi változást idézett volna elő az 1883. év végén előterjesztett, a keresztények és izraeliták között kötendő házasságról szóló javaslat. Mivel azonban e javaslatot a főrendiház két ízben visszavetette, a kormány visszavonta.

Mindamellett a kath. egyház Tisza Kálmán idejében mindinkább veszedelmes helyzetbe került. A kormány mindent elkövetett, hogy a kath. ügyek és a tanítás terén kezében levő nagy hatalmat megtartsa és gyarapítsa. — A kath. önkormányzat ügyét nem terjesztette az országgyűlés elé, a kath. vallás- és tanulmányi alapok kiadásáról szó sem volt, sőt 1883-ban a kath. középiskolák is a vallás- és közoktatásügyi miniszter közvetlen felügyelete alá kerültek. A képviselőházból is mindinkább kiszorultak az olyan férfiak, akik a kath. egyház jogait elismerték és hajlandók voltak neki igazságot szolgáltatni. Báró Sennyey Pál 1875-ben alapított ugyan a kath. egyház iránt méltányos, mérsékelt ellenzéki pártot, de két év múlva betegsége miatt visszavonult és a párt megszűnt. A szabadelvű pártban esetleg levő méltányos érzelmű férfiakat a pártfegyelem megbénította, mert a párt a kormányt feltétlenül támogatta. 1885-ben a régi főrendiház is megszűnt és helyét a felsőház foglalta el. Ebből a kath. választott püspökök kimaradtak, ellenben a protestáns (ág. ev., ev. ref. és unitárius) egyházak főhivatalnokai oda bejutottak.

1890-ben egy miniszteri rendeletről olyan zivatar fejlődött ki, amely az egyház és az állam közt eddig levő kötelékeket még jobban szétszaggatta. 1890. febr. 26-án gróf Csáky Albin vallásügyi miniszter olyan rendeletet adott ki, hogy az a lelkész, aki az 1868. LIII. t.-c. értelmében más valláshoz tartozó gyermeket keresztele, a keresztlevelet 8 nap alatt küldje át az illetékes lelkésznek. Súlyosbítá e rendeletét azzal, hogy megsértését kihágásnak minősítette s így a közigazgatási tisztviselőktől (főszolgabíróktól és rendőrkapitányoktól) kiszabott, 10-től 50 forintig terjedő bírsággal sújtotta.

A kormány
beleavatko-
zása a kath.
egyházi
ügyekbe.

A keresztlevelek
átvétele.

E rendelet határozottan ellenkezett a szülők jogaival és a kath. hittételekkel, mert arra kényszerítette volna a kath. papot, hogy a szülők kívánságára tőle megkeresztelt gyermekeket adja át más vallásfelekezetnek s közreműködjék abban, hogy az ilyen gyermekek más, szerinte hibás, tévelygő vallásban neveltessek. Ezért a kath. püspökök nem is parancsolták meg e rendelet végrehajtását, hanem csak egy időre megengedhetőnek nyilvánították. Ámde a kath. lelkeskedő papság túlnyomó része nem engedelmeskedett, mert nem engedelmeskedhetett e miniszteri rendeletnek s álláspontja helyességében nemsokára az apostoli szék nyilatkozata is megerősíté.

Az új egyházpolitikai törvények.

A katolikusok csak azt kívánták, hogy az országgyűlés az 1868. LIII. t.-c. 12. §-ának csupán irányító és nem kényszerítő magyarázatot adjon, a Csáky-rendelet pedig ezután, mint tárgyaltan visszavonassék. De meghallgatásra nem találtak. Ellenkezőleg a szabadelvű párt 1890. nov. 18-án magáévá tette a Csáky-féle rendeletet, majd utóbb, midőn látta, hogy mégis módosítania kell az 1868. LIII. t.-c.-et, azért cserébe az eddig annyiszor leszavazott polgári házasságot, a szabad vallásgyakorlatot (felekezeti léniséget) és az állami anyakönyvvezetést követelte. Szapáry Gyula miniszterelnököt, aki meg akart elégedni a szükségbeli polgári házassággal, megbuktatták s a Wekerle Sándor vezetése alatt álló kormány 1893. végén csakugyan beterjeszté az egyházpolitikai törvényjavaslatokat. Ezeket a képviselőház minden nagyobb akadály nélkül elfogadta, de a felsőház 1894. május havában 21 szavazat-többséggel visszavetette. Azonban a szabadelvű-párt makacsul ragaszkodott a javaslatokhoz és a Wekerle-kormányhoz. Rábírták a királyt is, hogy több felsőházi tagot a szavazástól való tartózkodásra

szólítson fel és így 1894. június 21-én 4 szavazattal a felsőházban is elfogadták a javaslatokat. Hosszú habozás után 1894. dec. 10-én szentesíté azokat a király és így 1895. október 1-én életbe léptek. Az 1895 elején alakult Bánffy-kormány az izraeliták vallásának a bevettek közé való iktatásáról és a vallás szabaddgyakorlatáról (felekezeti-lenségről) szóló törvényeket is keresztülhajtotta.

Ettől kezdve tehát a magyar állam nem ismeri el az egyházi házasságokat, anyakönyveket s érvényteleneknek tartja a szentszéki ítéleteket. Csak a polgári hatóság előtt kötött házasság és a polgári anyakönyv érvényes (1894. XXXI. és XXXIII. törvénycikkek). A szülők a házasság megkötése előtt a polgári tisztviselők előtt gyermekeik vallását meghatározhatják (1894. XXXII. t.-c.). Bevett vallásfelekezetté lön az izraelita vallás is és így arra az áttérés engedélyeztetett, sőt, ha valakinek tetszik, minden vallásfelekezetből kiléphet és felekezetenlül élhet (1895. XLII., XLIII. t.-c.-ek).

Az egyes vallásfelekezetek állapotát mutatják a következő események.

A kath. egyház 1867 óta igyekezett a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni, jogait védeni, hogy legfőbb céljától, a lelkek üdvösségének előmozdításától el ne üttessék.

A kath. püspöki kar az alkotmány helyreállítása-kor jóformán újjáalakult s a magyar kormány természetesen érvényesítette befolyását, hogy kifogástalanul magyar érzelmű férfiak legyenek püspökökké, sőt amennyire lehetett, a magyar ügyért börtönt szenvedett kath. egyházi férfiak kárpótoltassanak. Scitovszky János nem érte meg hő vágyának teljesülését, a magyar alkotmány helyreállítását. Helyette Simor

A magyar
kath. püs-
pöki kar
újjáalaki-
tása.

János, előbb győri püspök, lőn primássá (1867 jan. 20.). Lonovits Józsefet kalocsai érsekké nevezték ki, de ekkor már halálos betegség rágt a fáját († 1867 márc. 13.), helyébe tehát Haynald Lajost hívták vissza Rómából (1867. április havában). Szatmári püspökké Biró László, székesfehérvárivá Jekelfalussy Vince, győrivé Zalka János, nagyváradivá a lemondott, nagyérdemű Szaniszló Ferenc helyébe Lipovniczky István neveztetett ki. A magyaroktól idegenkedő Moyses István besztercebányai püspök meghalván, helyét a jeles történetíró, Ipolyi Arnold nyerte el (1871 szept. 23.). — A magyar ügyért annyit zaklatott Mihálovics Józsefben a zágrábi érsekség buzgó főpapot, a magyar királyság pedig hű támogatót nyert (1870 május 4.). A gyulafehérvár-fogarasi gör. kath. érseki székre is új, derék főpap ült: Vancsa János (1868 nov. 21.). A később kinevezett püspökök közt kiváló szónoki tehetségével tűnt ki Schlauch Lőrinc, előbb (1873—87.) szatmári, majd (1887—1902.) váradi püspök.

A kath. önkormányzat tervezése.

A kath. papságnak és híveknek hő óhajta volt, hogy ezentúl a kath. egyháznak az államhoz való viszonyát az önkormányzat szabályozza. Ez lett volna hivatalra, hogy a főpapi kinevezések, az iskolák és vagyonkezelés ügyében a régi helytartótanáctól, utóbb ideiglenesen a vallásügyi minisztertől, mint a főkegyúr: a király megbízottjától gyakorolt jogokat átvegye. Maga Eötvös József br., az első vallásügyi miniszter is átlátta e követelés jogosságát és 1867 júliusban felhívta a primást az önkormányzat megalakítására.

A primás készen is nyilatkozott és 1868 okt. 1-én a püspökökkel és a világi kath. főurakkal ebben az ügyben tanácskozást tartott. Ezen elhatározták, hogy először előkészítő gyűlést hívnak egybe. Ez az 1869

jun. 24-én kezdődő gyűlés megállapította a királytól is jóváhagyott választási szabályokat. Ezek szerint választották meg 1870-ben Magyarország katolikusai az ő nevükben határozó 240 világi és 68 papi önkormányzati képviselőt s ezek gyűlését önkormányzati-kongresszusnak nevezték. E kongresszus 1870 okt. 26-án nyílt meg és 27 tagból álló bizottságot küldött ki az önkormányzati tervezet készítésére. A bizottság két tervezettel állt elő. Az 1871 márc. 11-től márc. 30-ig tartott tanácskozásokon 69 szavazattal 54 ellen a bizottság többségének tervezetét fogadták el. Ezt azután, mint a magyarországi katolikusok önkormányzatának szabályait, 1871 június 12-én jóváhagyás végett átnyújtották a királynak. Sajnos, a gör. kath. románok egy része az önkormányzati kongresszuson nem jelent meg, sőt annak határozata ellen tiltakozott, nem véve észre, hogy az önkormányzat nem az ő féltett függetlenségüket, nem az apostoli székkal való közvetlen összeköttetésüket akarja elvenni, hanem a katolikusoknak az államhoz való viszonyát akarja rendezni.

Említettük már, hogy az országgyűlés egyes pártjai ellenséges indulattal viseltettek a kath. önkormányzattal szemben. Ehhez járult még, hogy a kath. önkormányzat igaz barátja, br. Eötvös József meghalt, utódja, Pauler Tivadar, csak 'szükségből' állott a válás- és közoktatásügyi miniszterium élén 1872 szept. 4-ig. Trefort Ágoston 1872—88-ig vallásügyi miniszter, ellensége volt a kath. önkormányzatnak, mert a kormány kezében levő nagy hatalmat nem akarta kiereszteni. Így aztán a kath. önkormányzat 1871-iki tervezete sohasem került az országgyűlés elé.

Hogy a legkiáltóbb sérelmet némileg eltakarja, Trefort 1877-ben a vallás- és tanulmányi alapok 10

A kath.
vallás- és
tanulmányi-
alapok
ellenőrzése.

évi számadásainak megvizsgálására bizottságot küldetett ki, 1880-tól kezdve pedig ez alapok kezelésére a királytól kinevezett, kath. püspökökből és kath. főurakból álló, 15 tagú ellenőrző-bizottság ügyel fel. A képviselőházból kiküldött bizottságok mindig csak az alapok kath. jogi természetét állapították meg. Az 1880-iki bizottság két előadója is: Apáthy István és Apponyi Albert jelentéseikben ezt mutatják ki.

Második
kísérlet
a kath.
önkormány-
zatra.

1895 után olyan kiáltó igazságtalanság volt a kath. önkormányzat megtagadása, hogy újra kénytelen volt a kormány megengedni a kath. önkormányzati kongresszus összehívását. E második kongresszus 1897 nov. 11-én nyílt meg, de mivel a kormány, a királyi főkegyuraságot vetvén okul vagy ürügyül, az önkormányzatnak jóformán semmiféle jogot és hatáskört nem akart engedni, ez is eredménytelen volt.

Ezzel kapcsolatosan megindult a kath. alsópapság fizetésének rendezése és már 1885-ben tettek erre nézve lépéseket, de olyan lassan haladtak az irányító szempontok megállapításával, hogy csak 1892-től kezdődtek az alapul szolgáló javadalmi összeírások s 1900-ig a fizetésrendezés (kongrua) nem történt meg.

A kath.
iskolák.

Mivel az 1868. XXXVIII. t.-c. a felekezeteknek iskolák fenntartására és állítására való jogát elismerte, a katolikusok nagyon sokat fáradoztak iskoláik fejlesztésén. Egyes főpapok (Simor, Haynald, Bonnáz Sándor, a csanádi püspök, Fogarassy stb.) nagy áldozatokat hoztak, kivált a nőnem kath. nevelése végett apáca-kolostorokra. 1876-ban a kath. püspöki kar külön szaályrendeletet alkotott a népiskolákra nézve s ettől kezdve majd mindenütt megalakultak a kath. iskolaszékek, itt-ott a külön kath. egyházi-tanácsok. Az egyes püspökségekben pedig ettől kezdve egyházmegyei főtanfelügyelők segítették a főpásztort a kath.

iskolák ügyeinek elintézésében. Sajnos, a katolikusok több középiskolát elveszítettek, a budapesti egyetem teljesen felekezettlenné lett, 1868 óta még a kath. egyetemi alapok jövedelmeit is fölvelték az ország költségvetésébe. 1883-ban a főpapság és kath. főurak sikertelenül igyekeztek kivinni, hogy a középiskolában a tanítás valláserkölcsei alapon történjék s a kath. középiskolák a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közvetlen felügyelete alá kerültek.

Legtöbb bajt okoztak a kath. egyháznak a vegyes házassági válóperekről és a vegyes házasságból származó gyermekek vallásáról szóló 1868-iki törvények. Mivel a kath. vallás hitrendszere azt, hogy egy család gyermekei két vallásban neveltessenek, helyteleníti, úgy látszott, hogy 1868. után a kath. egyház egyetlenegy vegyesházasságot sem áldhat meg. A magyar kath. püspöki kar 1869. január havában már ki is adta azt a rendeletet, hogy ezentul vegyesházasságot kath. templomban nem lehet kötni s annak kötésekor a kath. pap csak hallgatólag lehet jelen. De még ez évben észrevették, hogy e hirtelenében kieroszakolt törvénynek nincs büntetőzáradéka. Ettől kezdve tehát a kath. papság nem vett ugyan térítvényt, mert annak érvénytelenségét az 1868. LIII. t.-c. 12. §-a kimondotta, de, ha a szülők komoly ígéretet tettek összes gyermekeik kath. nevelésére, a templomban megáldották őket. Az ígéretet a szülők beválthatták, mert a kormánynak nem volt módja, hogy őket azért üldözzé, vagy megbüntesse.

A vegyes-
házassági
perek.

Nem is törekedett sohasem a kormány arra, hogy az 1868. LIII. t.-c. 12. §-ának megtartására a szülőket kényszerítse, hanem a lelkeszeket akarta büntetéssel és rendeletekkel arra bírni. Ezt célozta az 1879. XL. t.-c. 53. §-a is. Ekkor a vegyesházasságok

megáldása 1880—1882-ig, a királyi kúria döntéséig, újra tiltva volt.

Az 1894-iki törvények életbeléptetése előtt 1895-ben a magyar kath. püspöki kar közös pásztorlevélben adta tudtára a katolikusoknak, miként viselkedjenek az új törvényekkel szemben. Ettől kezdve a vegyesházasságbeli gyermekek katolikus nevelése újra szerződésileg is biztosítható, a protestáns vallás a házassági elválások révén nem gyarapszik, de sajnos a csupán polgári házasságok és felekezetiellenesség vésszerű következményei erősen terjednek.³²³

A protes-
tánsok
gyűlései.

A protestáns felekezetek 1867. óta hatalomban és szervezettségben gyarapodtak. Szorgalmasan megtartották kerületi és egyetemes gyűléseiket. Főtisztviselőiknek gyakran olyanokat választottak, kik, mint államférfiak, nagy befolyással bírtak az ország ügyeinek vezetésére (Mikó Imre, Zsedényi Ede, Tisza Kálmán, Szilágyi Dezső). Így aztán nemcsak megőrizték önkormányzatukat, hanem középiskoláikat is megmentették 1883-ban az állami, szigorubb ellenőrzéstől. 1881—82-ben a reformátusok (helvét hitvallásuak) Debrecenben, 1891—94-ben pedig az ág. evangélikusok Budapesten tartottak zsinatokat, azokon belső szervezetüket apróra meghatározták. A reformátusok a debreceni zsinaton határozták el, hogy ezentúl az evangélikus-református nevet veszik föl.

1898. óta lelkészeik fizetése is rendezve van úgy, hogy akinek 800 forint (1600 korona) jövedelme nincs, azét az állam 800 frtra (1600 koronára) egészíti ki. Bárány Baldácsy (Baldacci) Antal (katolikus létére) 1878-ban 8500 holdnyi, több mint 2 millió koronát érő birtokát a 11 protestáns kerületre hagyta. Ezenkívül az ág. evangélikusok s részben a reformátusok

is a németországi Gusztáv Adolf-egylettől is nyernek segítséget.

Számra nézve 1895-ig a házasság felbontása és a papi nőtlenség megszegése végett hozzájuk pártolt katolikusokkal gyarapodtak, de viszont a nagyobb-részt közülük kivált nazarénusokkal és baptistákkal fogytak. Az unitáriusok a Királyhágón innen is alapítottak öt új, de kicsiny hitközséget. Ezek közül a budapesti az ide felköltözöttekből, a többi a papjaikkal elégedetlenkedő reformátusokból alakult. A katolikusokból egy izben lőn nagyobb csapat egyszerre unitáriusá egy részeges, hitehagyott pap bujto-gatására, de ezek később visszatértek előbbi vallá-sukra.³²⁴

Az uni-
táriusok
terjedése.

A görög-keletiek közt 1864—65-ben történt vál-tozásokat a magyar országgyűlés jóváhagyta s a gör.keleti románoknak külön önkormányzatot engedett. Ennek következtében 1868. szeptember 28-án a gör.keleti románok Nagyszebenben szervezkedő gyűlést (kongresszust) tartottak s az itt alkotott szervezetet 1869. május 29-én a király is jóváhagyta. Ettől kezdve egyházi és iskolai ügyeiket tulnyomó részben vilá-giakból álló kongresszusaik és tanácskozásaik útján maguk intézik. Kongresszusok 30 papi és 60 világi követből áll. A szerbekkel roppant sokat pereltek, mert a szerb egyház birtokában levő ugynevezett nemzeti alapot és a monostorokat meg akarták osztani. Mivel azonban ők ez alap és a monostorok létesítéséhez jóformán semmivel sem járultak, csak 300,000 frtot és egy monostort (a hodosit, Arad mel-lett) kaptak.

A gör. kele-
tiei önkor-
mányzata.

A szerb gör. keletiek a románok kilépése után is még mindig hatalmas felekezetet képeznek. A ma-gyar országgyűlés 1868-ban újra megadta az 1848.

XX. t.-c. ben biztosított önkormányzatukat, megengedte, hogy időszakonként kongresszusokat tartsanak s arra 75 követet (50 világit és 25 papit) válasszanak. 1885. táján nagy pártviszályok dúltak köztük, mert pátriárkájuk a püspöki hatalmat akarta megerősíteni, de ezt a világi követek hevesen ellenezték. Pátriárkájuk joghatósága 1873-ban szűkebb körre szorult, mert a monarchia másik államában levő (bukovinai és dalmáciai) gör. kel. püspökségeket kivették joghatósága alól és a bukovinai érsek alá helyezték. Így is maradt hat püspöksége: a budai, bácskai, temesvári, verseci, pakráci és károlyvárosi. Ezek püspökei közül a bácskai Ujvidéken, a károlyvárosi Plaskiban lakik.³²⁵

A zsidók
egyenlősí-
tése.

A zsidók vagy izraeliták köztudomásulag 1867. óta nagyon elszaporodtak. Az 1867. XVIII. t.-c. polgárjogilag egyenlőkké tette őket a többi magyar honpolgárokkal. 1868-ban a kormány egyetemes zsidógyűlést (izraelita-kongresszust) hívott össze az ő választásfelekezeti önkormányzatuk szabályainak összeállítására. E kongresszus 1868. dec. 14-től 1869. febr. 23-ig tanácskozott és készített is önkormányzati szabályzatot, de amiatt a zsidók három részre szakadtak. A haladó- (másként neológ, vagy kongresszusi-) párt elfogadta a kongresszusi szabályzatot és aszerint alkotott hitközségeket. Az orthodox- (talmud-zsidó) párt határozottan visszautasította az 1868—69-iki kongresszusi szabályzatot és 1871. okt. 22-én a kormánytól külön önkormányzati szabályzatot nyert ki. A harmadik (status-quo-ante) párt sem egyik, sem másik párthoz nem csatlakozott. A zsidó iskola-alapból hosszas vita után 1877-ben emelték a budapesti rabbiképző intézetet. Ugyancsak a zsidóiskola alapból tartják fenn a zsidó tanítóképzőt is. Végre 1895. XLII. t.-c. az izraelita vallást a bevett vallások közé sorozta s így az arra való áttérést is lehetővé tette.³²⁶

Többször kellett intézkednie a kormánynak a nazarénusok ügyében is, mert a kezdő vallásfelekezeteknél szokásos makacssággal tagadták meg a fegyveres katonai szolgálatot és nem kereszteltették meg gyermekeiket. Ennélfogva a katonaságnál büntették őket s ha ez nem használt, magánszolgákként alkalmazták őket. A keresztelés elmaradása miatt pedig a vallásügyi miniszter 1868. aug. 13-án úgy intézkedett, hogy a nazarénusok a köztük előforduló születéseket és halálozásokat a közigazgatási hivataloknál jelentésük be és e hivatalok az adatokat anyakönyvezés végett ahhoz a lelkészhez tegyék át, amelyikhez a nazarénus előbb tartozott. A felekezeti adók terhe alól felmentést nem nyertek, de ha a lelkészek szolgálatát nem kérték, ezek tőlük temetési vagy egyéb díjat nem követelhettek (1884). Lassan-lassan Békés- és Bihar megyékben is terjedtek és itt-ott a szerbek és románok közt is nyertek híveket.

A nazarénusok terjedése.

1874-től kezdve hirdették Magyarországon a másikat ilyenfajta, a baptista vallást is. Először Budapesten alakult gyülekezetük, azután Nagyszalontán (Bihar m.). Fő ismertető jelük a felnőttek keresztelése (esetleg újrakeresztelése), a mindennapi, esti gyülekezés és tanácskozás. Rendszeres papságuk nincs. Apró gyülekezeteik főként Pozsony, Pest, Bács és Bihar megyékben vannak.³²⁷

A baptisták.

Horvát-szlavon társországek 1868-ban külön önkormányzatot nyertek a belügy, vallás- és közoktatásügy, továbbá az igazságszolgáltatás terén. Ennélfogva a magyar országgyűlés vallásügyi törvényei ez országokra nem vonatkoztak. Itt az 1873-ban létesített zágrábi egyetemen a kath. vallás theologiai kart nyert. A gör. keletieknek pedig Karlócán van pap-

A horvát-szlavon részek vallási ügyei.

nevelő intézetük. Ez országok lakosságának csaknem háromnegyede (71 %) róm. kath., egynegyede gör. keleti. Csekély számban vannak gör. katolikusok (12,871), ág. evangélikusok (30,082), ev. reformátusok (13,970) és izraeliták (20,216). Strossmayer György diákóvári püspök túlzó délszláv érzelmétől elragatatva, 1882-ben és 1883-ban mozgalmat indított a gör. keletiek kibékítésére, de sikertelenül.³²⁸

Vallási
statisztika.

Nagyon érdekes volna a vallásfelekezetek követőinek számát is ismerni, de fájdalom erre nézve csak a XIX. századból vannak adataink. Sajnos, ezek közül is az 1851 előtti összeírások hiányosak, mert a nemesek nincsenek fölvéve és így azok vallása csak hozzávetőleg állapítható meg. Nagy baj az is, hogy a magyar szent korona országai a XIX. század első felében három, külön kormányzott részre voltak szaggatva: az anyaországra (Szlavóniával együtt), Erdélyre és a határörvidékre s az összeírások az egyes részekben más-más években történtek. Ezeknél fogva az itt közölt táblás kimutatásban az 1805-iki és 1840-iki adatok nem pontosak, hanem csak megközelítőek.

A magyar szent korona országainak lakossága vallás szerint így oszlott meg:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Gör. keleti	Ág. ev.	Ev. ref.	Unitárius	Izr.	Egyéb	Összesen
1805.	5,105.381	815.523	2,026.007	787.906	1,195.466	38.352	127.816	—	10,006.441
1840.	6,130.180	1,322.344	2,283.505	1,006.210	1,846.844	47.280	244.035	—	12,880.398
1900.	9,919.913	1,854.143*	2,815.713**	1,288.942	2,441.142	68.568	851.378	14.760	19,254.559

* Ezek közül 1,029.336 román gör. kath. 816.559 orosz gör. kath. és 8.198 szerb gör. kath. A román és orosz gör. katolikusok közül 293.973 magyar anyanyelvű.

** Ezek közül 1,710.336 román gör. keleti, 1,045.377 pedig szerb gör. keleti.

Az erdélyi részekről egy félszázaddal régibb időtől kezdve nyújthatunk összehasonlítást:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Gör. keleti	Ág. ev.	Ev. ref.	Unitárius	Izraelita	Egyéb
1766.	93.135	116.958	444.219	130.884	140.043	28.647	—	—
1870.	207.476	459.488	537.260	210.334	229.968	47.271	2.403	—
1900.	344.984	834.367	758.763	223.044	422.793	64.577	63.642	373

Magától érthető, hogy a gör. katolikusok számának gyors emelkedése nem a természetes szaporodásnak, hanem a csoportos áttéréseknek eredménye.

Bár a kitűzött időponton innen esik, egybevetés okából feljegyezzük még, hogy az 1910-iki népszámlálás szerint a magyar állam területén 10.888,138 róm. kath., 2.025,508 gör. kath., 2.981,163 gör. kel., 1.340,942 ág. ev., 2.621,329 ref., 74,296 unitárius, 932,458 izraelita és 17,452 egyéb vallásu lakott.

II. SZAKASZ.

Magyarország és az apostoli székek összeköttetése 1711-től 1900-ig.

Az apostoli
királyság.

Mint a harmadik korszak II. szakaszának végén említők, 1711-re mind a magyar kormányférfiak körében, mind a császár és egyszersmind magyar király udvarában megérlelődött az apostoli királyság gondolata s mintegy félszázadon keresztül ez vezérelte Magyarország kormányát s részben főpapságát is az apostoli székekkel való érintkezésben. Nem csoda, ha ennél fogva ez az érintkezés mindig ritkább és hidegebb lett. Mindjárt e korszak elején az apostoli székek nagy, az egyik magyar püspök és vele együtt számos magyar kath. pap ellen irányult igazságtalanságot akadályozott meg. I. József király kérésére 1709-ben a pápa felhatalmazta az esztergomi érseket, hogy azokat a magyar kath. papokat, akik a pápa ítéletének kihirdetésétől számított egy hónap alatt vissza nem térnek a király hűségére, egyházi büntetésekkel sújthassa, sőt javadalmaiktól is megfoszthassa. Telekessy István egri püspök 1710-ben még nem volt olyan helyzetben, hogy a pápai rendeletnek engedelmesskedhessék, de az esztergomi érsek túlbuzgalmában mindjárt megfosztá őt püspökségétől, a király pedig június hó 1-én azt gróf Csáky Imre váradi püspöknek adományozta.

Telekessy
üldözése.

Ezt meghallván a pápai követ, rögtön észrevette, hogy az érsek túllépett meghatalmazása körén, mert a pápa adott ugyan neki hatalmat az egyházi férfiak megbüntetésére, de nem adott a püspökök megbüntetésére, mert ez a trienti zsinat törvénye értelmében egyesegyedül a pápához tartozik.

A megindított nyomozás azután azt is kiderítette, hogy az érsek még a kisebbrangú papok ellen alkalmazott büntetéseknél sem tartotta meg a törvényes kellékeket; nem idézte meg, nem hallgatta ki őket, még kevésbé tartott tanuvallatásokat, hanem csak rögtönösen elítélte őket. Ezért az apostoli szék az összes ítéletet megsemmisítette és Csáky Imrét keményen megróttá azért, amiért az egri püspökség ügyébe mert avatkozni, mielőtt törvényesen megüresedett volna.³²⁹

Még e korszakban is küzdenie kellett az apostoli székeknek az ellen a rossz szokás ellen, hogy a királytól kinevezett püspökök beleavatkoztak az egyházmegyéik kormányzatába, mielőtt az apostoli széktől felhatalmazást (megerősítést) kaptak volna. Így pl. 1712-ben Rátkay Ádám zengi kinevezett püspök joghatósági tetteit megsemmisítette és mentegetéseit elvetette. Hasonló történt 1742-ben az erdélyi kinevezett püspökökkel is.

Abban a tekintetben, hogy a királynak püspök-kinevezőjoga kiterjesztessék, az apostoli szék nem tett semmi akadályt. Így pl. 1721-ben az ujonnan alapított fogarasi püspökség kegyuraságát és vele együtt a kinevezőjogot oda ajándékozta az apostoli szék a magyar királynak s ez megtörtént az 1771—77. években alapított püspökségeknél is.

Egyetemes egyházi törvény volt e korszak elején (sőt még ma is az), hogy főpapi javadalmakat csakis a pápa beleegyezésével lehet megterhelni. De mind

Az apostoli
szék sérel-
mei a ma-
gyar
kormány
részéről.

a bécsi udvar, mind a magyar kormány «az apostoli királyság» állítólagos kiváltságával épen ezen a törvényen rést szerettek volna ütni. 1715-ben és 1719-ben a királyi udvar és különösen a magyar kancellária azt akarták, hogy a magyar király «apostoli királyi tekintélyénél fogva» szedjen adót a magyar kath. papságtól. A pápa nem vonakodott volna a főpapi javadalmakat megterhelni jövedelmeik tizedrészének a kir. kincstárba való beszolgáltatásával, de az egyház függetlenségének jeléül azt akarta, hogy beszedésével és a kir. kincstárnak való átszolgáltatásával a Bécsben lakó pápai nuncius legyen megbizva. A főpapságot és nagyobb javadalmasokat azonban Magyarországon inkább önkéntes adózásra szólították fel, semhogy a nuncius segítségét vették volna igénybe. Különösen Grassalkovich Antal kir. ügyigazgató volt az, aki már akkor levonta a hamisított Szilveszter-bullából azt a képtelen következtetést, hogy «a pápa joghatósága erre az apostoli országra nem terjed ki, mert Szilveszter pápa a főpapok megerősítésén kívül minden egyéb jogát és joghatóságát Szent Istvánra és utódaira szállította át.» Ezzel szemben az apostoli szék helyesen azt védelmezte, hogy ilyen hatalom királyoknak sohasem adatott és az sem a többi királyoknak adott «legkeresztényibb», «katholikus», a «hit védője», sem az «apostoli» címmel nincs összekötve.

Az apostoli szék ekkor még csakugyan elért annyit, hogy 1725-ben és később is, (pl. 1742-ben) a kormány kikérte az ő beleegyezését a magyarországi javadalmak megadóztatásához vagy egyéb megterheléséhez. De már 1745-ben és 1746-ban megakadályozták az apostoli széket abban, hogy a pannonthalmi, tehát közvetlenül hozzátartozó monostorban támadt

egyenetlenségeket elsimítsa. Evégre a kir. kormány magyar bizottságot küldött ki.³³⁰

Betetőzte az «apostoli királyság» politikáját az «apostoli király» kitüntető címének kieszközlése. Ezt már 1629-ben szerette volna elnyerni az akkor még trónörökös III. Ferdinánd. Majd a XVII. század elején I. Lipót kancelláriája már apostoli királynak is nevezgeti urát, míg végre 1758-ban Mária Teréziának sikerült kivivnia, hogy az apostoli szék maga is a gyönyörű «apostoli» jelzővel tüntette ki a magyar királyokat, bár annak történeti jogosultságát el nem ismerte, amint-hogy nem is ismerhette el.³³¹

Az „apostoli király” elnevezés ajándékozása.

Az apostoli királyság politikájának igazolására írta meg és tette közzé egyik udvari történetíró, Kollár Ádám a magyar királyok kegyuraságának a történetét. Mivel célzatos mű volt, értéke ma már semmi, csak bizonyos politikának végződését jelenti.

Az önkényuralomnak azonban az apostoli királyság révén gyakorolt jogok, vagy az apostoli széktől tett engedmények sokasága még mind kevés volt! Találkozott író (mikor nem találkoznék?), aki nem a másik társaság engedményéből vagy előzékenységéből, hanem egyszerűen a király teljes hatalmából származtatta az egyházak igazgatásának jogát. Febro-nianizmusnak hívják ezt az új egyházpolitikai irányt. Látszólag a pápa ellen harcolt, de tulajdonképpen a fejedelmek önkényét mozdította elő s nálunk tagadhatatlanul belőle fejlődött az az egyházpolitika, amelyet «joezefinizmus»-nak nevezünk.

A jozefinizmus.

Kapóra jött az új egyházpolitikai irány a bécsi császári udvarnak. Kollár parancsot kapott, hogy a magyar király egyházkormányzói jogáról új könyvet írjon. Két év múlva, 1764-ben e könyv meg is jelent s benne a felségi jogból származtatja a magyar király-

nak egyházi ügyekben gyakorolt hatalmát, nem pedig az apostoli követségből vagy a főkegyuraságból, mert, amint állítja, «a magyar király az egyház világi ügyeiben feljebbvalót nem ismer».

Kollár
könyve.

Kollár könyve azonban a korlátlan felségjog érdekében nemcsak a magyar kath. papság, hanem a magyar nemesség jogait is megtámadta és tele volt vakmerő, történeti ferdítésekkel. Ezért ellenkező hatást ért el. Az 1764-iki országgyűlésen nemcsak a kath. főpapság, hanem a nemesek is egész lajstromot állítottak össze Kollár tévedéseiből és erősen követelték e hazudozó író megbüntetését. Az udvar, hogy az országgyűlést megnyugtassa, szinleg eltiltotta Kollár művének árusítását, de azután több országgyűlést nem tartott s a megkezdett nyomokon haladt.³³²

Igy aztán legalább is a hivatalos Magyarország és az apostoli szék összeköttetése mindinkább hidegbbé vált. Már 1769-ben megterhelte a királyi kormány az összes nagy javadalmakat jövedelmeik 20 %-ának beszolgáltatásával anélkül, hogy erre az apostoli szék engedélyét kikérte volna. Hiába könyörögtek egyes káptalanok, hogy ilynemű engedélyért lelkiismeretük megnyugtató végett az apostoli székhöz folyamodhassanak. A jezsuiták eltörléséről szóló 1773-iki pápai levél kihirdetésénél a királyné tényleg életbe léptette a királyi tetszésjogot, mert e levelet az ő engedélyével tették közzé. 1776-ban pedig a magyar kancellária a pápai nuncius megbízatásának korlátozására törekszik, mert azt hangoztatja, hogy a nuncius Magyarországon egyenesen semmiféle megbízást nem adhat.³³³

A kormány
önkénye
az apostoli
székkel
szemben.

Bekövetkezett azután II. József gyászos uralma. Tudjuk, hogy legfőbb igyekezete éppen hazánknak és az apostoli széknak egymástól való elszakítására irá-

nyult. Mindenáron meg akarta akadályozni, hogy Krisztus helytartója Magyarországon az ő legfőbb tanítói és kormányzói hatalmát gyakorolja. Evégből tiltotta meg a «Bulla in coena Domini» és az «Unigenitus Dei» című pápai határozatok kihirdetését, evégből parancsolta meg, hogy senki Rómába az ő engedélye nélkül levelet ne írjon. Evégből gyakorolta egész szigorúsággal a tetszésjogot s ennél fogva bontottak fel minden, a pápai udvartól érkező levelet a királyi kancellárián és csak ha a királynak is úgy tetszett, akkor továbbították. Még csak az egyszerű házassági felmentésekért sem volt szabad a pápához folyamodni. A maga részére a császár feltétlen, esküvel erősített hűséget követelt, de a pápának szóló hűségesküt el akarta törölni.

Midőn VI. Pius pápa Bécsbe jött s 1782. március 22-től ápril. 22-ig ott tartózkodott, Batthyány József, Magyarország primása, a kalocsai érsek és 11 püspök-társuk megragadták az alkalmat, hogy őt hűségükről biztosítsák. Velök együtt számos világi főúrban is föltámadt az apostoli székhöz való ragaszkodás.

VI. Pius
pápa
látogatása.

VI. Pius látogatásával épen csak annyit ért el, hogy az összeköttetés az apostoli székkal legalább külsőleg nem szakadt meg. Megengedte II. József, hogy a püspökök a pápának is tehessenek hűségesküt, de csak a királyi után. Beleegyezett abba, hogy a szerinte aggodalmas püspökök a házassági felmentésekre egyszersmindenkorra felhatalmazást kérjenek a pápától. Egyes esetekben a másodfoku rokonság alól való felmentésért a helytartótanács engedelmeivel folyamodhattak a püspökök. A többi nyűg mind megmaradt. Nagyon természetes tehát, hogy Magyarországnak az apostoli székkal való érintkezése nagyon szűk körre szorult.³³⁴

Az össze-
kötötést
gátló
szabályok.

II. József halála után a magyar királyi kancellária még sokáig fenntartotta az apostoli székkal való összeköttetést gátló rendszabályokat. Közbejött azután a római pápák rettentő viszontagsága, kétszeres fögysága s így nehéz is volt a velük való érintkezés. Ennélfogva egész 1840-ig az egri érsekség felállításának idején (1804.) kívül nevezetesebb érintkezés Magyarország és az apostoli szék között nem történt. 1839-ben a vegyesházasságok miatt megindított támadások oly súlyos, lelkiismeretbe vágó változtatásokat követeltek, hogy azokat a magyar püspöki kar egy-magában véghez nem vihetette. Ezért 1840-ben a magyar püspöki kar Lonovics József csanádi püspököt, mint megbízott követét, az apostoli székhez küldötte. Ő ott teljes sikert ért el s egyuttal a magyar kath. egyház és az apostoli szék közt olyan régen óhajtott, szorosabb és gyakoribb összeköttetést megkezdette.

1848 után, az önkényuralom idején az apostoli szék kénytelen volt a magyar primás jogait némileg korlátozni és a kényuralmi kormány követelésére a zágrábi és fogaras-gyulafehérvári érsekségeket közvetlenül az apostoli szék alá rendelni. Ez az esztergomi érsek és káptalan részéről a pápához intézett felszólalást vonta maga után.

A kibékülés.

Másrészt azonban az önkényuralom idején a római pápa és az osztrák császár közt 1855-ben kötött egyezés (concordatum) roppant jó hatással volt Magyarországnak az apostoli székkal való érintkezésre. Ez jórészt széttörte a jozefinisztikus bilincseket, szabaddá tette az összeköttetést az apostoli szék és a püspökök, papok, továbbá a kath. nép között. Mert bár az egyezés (concordatum) Magyarországra nézve jogilag érvénytelen volt, tényleg azonban több mint 10 éven át átment a használatba és 1867 után a ma-

gyar felelős kormány a régi jozefinisztikus rendeleteket egész teljességükben többé nem eleveníthette fel.

Ezentul a magyar kath. egyház és az apostoli szék között az érintkezés mindgyakoribb, a ragaszkodás és tisztelet mindinkább nagyobb lett. Ennek egypár nyilvánulását soroljuk fel röviden a következőkben. 1859-ben hat magyar főúr vett részt a pápai állam területének védelmezésében. 1867. június 29-én Simor és Haynald érsekek és öt magyar püspök jelen volt a Szent Péter halálának 1800-ik évfordulójára rendezett római díszünnepen. 1869. ápril. 11-én IX. Pius római pápát aranymiséje alkalmából nemcsak a magyar kath. püspökök és papok, hanem a magyar kath. világiak is üdvözölték Sennyei Pál vezetése alatt. A vatikáni zsinaton (1869. nov. — 1870. júl.) Magyarországból 20 főpap (3 érsek, 15 megyéspüspök, 1 főlshentelt püspök és a pannonhalmi főapát) volt jelen s bár ők a pápai csatlakozhatatlanság kihirdetését időszerűtlennek tartották, a kihirdetés után teljes hódolattal mégis elfogadták, Magyarország kath. hivei részéről pedig semmi ellenvetés sem történt. 1877-ben, továbbá 1887-ben és egyéb nevezetes alkalmakkor is hatalmas, nemzeti zarándoklatok mentek Rómába. Az 1890—92-ik években főleg az apostoli szék tekintélye birta rá a magyar kath. egyházat, hogy a vegyesházasságok kérdésében a kath. állásponttól ne térjen el. Mióta pedig az apostoli széket birtokaitól megfosztották, a magyar katolikusok is évről-évre önként ajánlott «Péterfillérekkel» igyekeznek leróni az apostoli széktől kapott jótétemények kamatait. Viszont, hogy az apostoli szék is mennyire szereti Magyarországot, mutatják IX. Pius és XIII. Leo pápák levelei és nyilatkozatai. XIII. Leo pápa két izben is küldött külön apostoli levelet Magyarország katolikusaihoz,

A magyar
kath.
egyház ra-
gaszkodása
a pápához.

Péter-
fillérek.

az egyiket 1886-ban, Budavár visszafoglalásának kétszázados évfordulóján, a másikat 1896-ban Magyarország ezredéves ünnepén. Ez utóbbiban biztosítja a pápa a magyar nemzetet, hogy az apostoli szék sohasem fog megfélemezni a magyar nemzet által a kath. vallás érdekében véghezvitt tettekről.³³⁵

III. SZAKASZ.

A szerzetesrendek

1711-től 1900-ig.

E korszakban a szerzetek története roppant változásokat mutat, mert az állam több ízben annyira beavatkozott mind külső, mind belső életrendjükbe, hogy közülük több hervadásnak, enyészetnek indult, a többi pedig nagy rázkódtatáson ment keresztül.

A szerzetesrendek korlátozása.

E korszak első félszázadában a szerzetek hatalmas fejlődésnek indultak. A magyar országgyűlések szívesen látták működésüket a tanítás s a betegápolás terén és minden ellenvetés nélkül adták meg az új szerzeteknek a magyar polgárjogot.

De alig hódított tért a bécsi császári udvarnál és a magyar kormánynál a febróniánus, majd jozefinisztikus politika, mindjárt a szerzetek megszorítására gondoltak, mindjárt megvonták tőlük az éltető, lelkesítő szabadságot. Mária Terézia 1770. október 17-iki rendeletében megparancsolta, hogy a szerzeteseket össze kell írni. Egyuttal megtiltotta, hogy tagot felvegyenek és elrendelte, hogy 24-ik évének betöltése előtt senkit szerzetesi fogadalom letételére ne engedjenek. Kapóra jött három év múlva a jezsuita-rend eltörlése. Ezt nálunk egészen az állam hajtotta végre, birtokait összeíratta s azokból a katolikus célokra

Kolostorok
eltörlése.

fordított tanulmányi-alapot létesítette. Így következett aztán a szerzetesekre II. József rendeleteinek özöne. Először is 1781. március 24-én elszakítá őket Rómában lakó általános főnököktől, mindenben a püspökök felügyelete alá helyezé őket és a szerzetszabályokban az általános szerzetes-főnökökről szóló részeket papirossal beragasztatá. Azután pedig hét éven keresztül minden évben új, meg új szerzet esett áldozatul romboló kedvének. 1782. január 26-án feloszlata az összes elmélkedő szerzeteket; 1783. november 25-én a rabkiváltó trinitáriusokat; 1784-ben a karmelitákat; 1785. február 22-én az ágostonrendi remeteket; 1786. február hó 7-én a pálosokat; 1786. november 14-én a pannonthalmi főapátságához tartozó benedekrendieket; 1787-ben a premontreieket; a ciszterciek, ferencrendiek és domonkosrendiek egy részét. A megmaradtaknál megrontotta a belső fegyelmet, mert 1783. április 8-án megengedte, hogy a szerzetes előljárója ellen a püspökségnél panaszt tehet. 1786. szeptember 19-iki rendeletében pedig megtiltá az erős éneklést, állítólag azért, hogy a szerzetesek a lelkipásztorkodásban hasznavehetetlenné ne legyenek. Összesen 134 férfi szerzetesház és 6 apácakolostor lőn II. József önkényének áldozata s azzal együtt 1484 férfiszerzetes és 190 apáca lett földönfutóvá. Nem törölte el azonban II. József a ciszterciek zirci monostorát, mert az a poroszországi heinrichai főmonostorhoz és a benedekrendiek zalavári monostorát, mert az az osztrák göttweigi főmonostorhoz tartozott. Tehát nem mindenféle külföldi befolyástól rettegett.³³⁶

Egyes
szerzetek
helyre-
állításá.

II. József halála után a francia forradalom borzalmi megdöbbenették a lelkeket. A kormányférfiak nem tettek tehát többé lépéseket a szerzetek megszüntetésére, sőt ellenkezőleg megengedték, hogy

egyes szerzetek, nevezetesen a pannonthalmi benedekrendiek, a ciszterciek és premontreiek régi jószágaitak visszakaphassák, de egyúttal kikötötték, hogy az ifjúság nevelésének nagy munkájában és a lelkipásztorkodásban részt vegyenek. Az 1822-iki nemzeti zsinat több üdvösséges törvényt alkotott a szerzetesi buzgóság felélénkítésére, de a kormány szűkkeblűsége miatt ezek életbe nem léptek. Csak azt engedte meg a kormány még 1802-ben, hogy a 21 évet betöltött szerzetesjelöltek is letelessék az ünnepélyes fogadalmat, ha előzőleg már három évig a szerzetben voltak. Máskülönben a régi, korlátozó szabályokat fenntartotta (1817. szept. 9.).³³⁷

A szabadságharc lezajlása után a sok szenvedés újra fogékonnyá tette a lelkeket a szerzetesi életre s azért ettől az időtől kezdve a szerzetek újból felvirágzanak. Különösen a női szerzetek terjednek el bámulatos mértékben mindenütt az egész országban, hogy tanítsák a leányokat, neveljék az árvákat, ápolják a betegeket.

A férfi-szerzetek közül e korszak elején tagjaik- Jezsuiták.
nak mind számára, mind érdemeire nézve ekkor is első helyen állottak a jezsuiták. Régi társházaik is kibővültek, újra épültek, de ezeken kívül új társházaik is keletkeztek: Péterváradon (1716.), Pozsegán (1716.), Temesvártt (1717.), Liptószentmiklóson (1733.), Bazinban (1751.). Erdélyben: Nagyszebenben és Brassóban (1716.). Lelkes hitszónokaik, nagytudású tanáraik, roppant szorgalmú íróik általában tiszteltté tették szerzetüket, úgy, hogy Magyarországon egyes irigye-
ket kivéve a katolikusok mind nagy fájdalommal fogadták 1773-ban e szerzet megszűnését. Tagjaik mint világi papok, legnagyobbbrészt továbbra is meg-

maradtak tanároknak s a megyés püspökök szívesen vették fel őket papjaik közé.

1853-ban Scitovszky János hercegprimás nagy lelki bátorsággal újra visszatelepítette hazánkba a VII. Pius pápától 1814-ben helyreállított jezsuitarendet. Nagyszombatban, egykori dicsőségük helyén jelölt ki számukra működésteret és a kapornaki apátság birtokait szerezte meg számukra. 1855-ben Pozsonyba, 1858-ban Szatmárra hívták meg őket. 1860-ban Kunszt József kalocsai érsek a kalocsai gimnáziumot biztárajuk. Végre 1889 óta budapesti székházukban is fáradoznak a lelkek üdvösségének előmozdításán.³³⁸

Kegyes-
rendiek.

Az ifjúság nevelése véget az elemi és középiskolák vezetésére roppant szükség volt az ország majd minden részében a piaristákra, magyarul kegyesrendi szerzetesekre. Ép azért kivált e korszak elején bámulatos gyorsan építenek számukra társházakat: 1711-ben Veszprémben, 1714-ben Vácott és Kecskeméten, 1717-ben Pesten és az erdélyi Besztercén, 1719-ben Debrecenben, 1720-ban Szegeden és Korponán, 1721-ben Tokajban, 1725-ben Nagykárolyban, 1729-ben Rózsahegyen, 1730-ban Máramarosszigeten, 1739-ben Magyaróvárott, 1740-ben Kísszebenben, 1750-ben az aradmegyei Szentannán, 1764-ben Tatán, 1765-ben Nagykanizsán és Kalocsán, 1815-ben Léván és 1846-ban Nagybecskerekén. 1774-ben az eltörölt jezsuitáknak selmecbányai, trencsényi és kolozsvári házait kapják meg. 1788-ban Tokajból Sátoraljaújhelyre, Szentannáról Temesvárra tették át társházait és azzal együtt gimnáziumaikat. Ellenben 1858-ban kénytelenek voltak megszüntetni a breznóbányai és 1871 után a besztercei társházat. 1721-ben elváltak a német piaristák társaságától s azóta külön tartományt alkotnak. 1807-ben kapták iskoláik könnyebb fenntarthatása végett

a fehérvári örkanonokság egykori jószágait Somogy-megyében. Hogy a magyar irodalom terén nagy érdemeket szereztek, ismeretes. Horányi Elek, Dugonics András, Révai Miklós közülük kerültek ki. 1894—95-ben Budapesten és Kolozsvárrt «Kalazantinum» néven tanárképző intézetet állítottak fel növendékeik könnyebb taníthatása végett.³³⁹

A benedekrendiek e korszak első felében először csak a régi sebeket gyógyíttatták, rombadőlt monostoraikat építtették. Pannonhalma, különösen Sajgó Benedek főapát idejében (1722—68.), nagyon felvirágzott. 1716-ban a pannonhalmi főapát visszaszerzte a tihanyi monostort a német benedekrendiektől és a tőle kinevezett magyar apát újra építé. 1723-ban helyreállítják a dömölki, 1725-ben a bakonybéli monostort. 1739-ben a dömölki apát megveti alapját a kiscelli új apátsági-templomnak és híres búcsújáróhelynek. A régi zalavári monostor 1715-ben a göttweigi (Ausztiria) monostorhoz csatoltatott. Ennek szerzetesei 1753-ban nem a régi helyen, hanem Zalaapátiban építettek új monostort. Mivel e monostor 1757-ben hiteleshellyé lön, kénytelenek voltak a göttweigi benedekrendiek magyar benedekrendieket is alkalmazni.

Benedek-
rendiek.

1786-ban a pannonhalmi benedekrendiek Komáromban átvették a gimnáziumot s így megmutatták, hogy készek az ifjúság nevelésében részt venni. De azért II. József még ebben az évben feloszlatta a pannonhalmi s a hozzátartozó bakonybéli, tihanyi és dömölki monostorokat. I. Ferenc király 1802. április 25-iki rendeletével a pannonhalmi főapátságot újra a benedekrendnek adta olyan kötelezettséggel, hogy a pozsonyi, győri, komáromi, esztergomi, pápai és kőszegi gimnáziumokban tanítsanak. E helyeken tehát az 1802—15. években benedekrendi székházak épültek.

Ezek (a pozsonyit kivéve) ma is megvannak. A zalavári apátság hosszú küzdelem után 1872-ben elválasztott a göttweigitől és 1885-ben a pannonhalmi főapátsághoz csatoltatott. Ekként a benedekrendiek régi vágya teljesült, mert most mind a pannonhalmi főapátsághoz tartoznak. Hogy 1802 óta e szerzet tagjai a tudomány, az irodalom és nevelés terén nagy érdemeket szereztek, általában ismeretes. A szerzet növénydekeit és tanárjelöltjeit a saját hittudományi és tanárképző intézetében neveli. Ez az intézet 1832—48-ig Bakonybélben volt, azóta Pannonhalmán van elhelyezve.³⁴⁰

Ciszterciek.

A ciszterciek pilisi monostorának jószágait 1712-ben a velehradi (Morvaország) ciszterci monostor váltotta magához. Ugyanez fizette le a pásztói apátság jószágaiért is a fegyverjog néven követelt váltságot. A pilisi monostort nem sikerült régi helyén felépíteni. Tehát a XVIII. században csak Zircen és Pásztón laktak ciszterciek, de mindkét monostor külföldi főmonostornak fiókja volt, a zirci a heinrichauinak (Szilézia), a pásztói pedig a velehradinak. Zircen az 1727—32. években építettek új monostort és templomot. A pásztói apátság tagjai 1776-ban átvették az egri gimnáziumban az ifjúság tanítását és 1784-ben a velehradi monostor feloszlattatván, a pilisi és pásztói egyesített apátság önállóságot nyert. De már három év múlva (1787. szept. 16.) II. József ezt is feloszlatta. 1802-ben az egyesült apátságot olyan föltétel alatt állítja helyre a király, hogy az egri gimnáziumban tanítsanak. 1810-ben végre a zirci apátság is önálló lett és 1813-ban elvállalja a székesfehérvári és pécsi gimnáziumok fenntartását. Egy év múlva, 1814-ben a pilis-pásztói apátságot a zircivel egyesítik. A szentgotthárdi apátság (Vas megye) 1734—78 között a

heiligenkreuzi osztrák apátságához volt csatolva, mert ez váltotta ki a zálogból. 1878-ban ezt az apátságot is az egyesült zirc-pilis-pásztói magyar apátságához csatolják olyan kötelezettséggel, hogy a rend lássa el és tartsa fenn a bajai gimnáziumot is.

Mivel a középiskolai tanári képesítés megszerzése másként sok akadályba ütközött, a szerzet hit-tudományi és tanárképző intézetét 1889-ben Budapestre helyezte át.³⁴¹

A premonstreiek magyar monostorainak megalakulása is sok bajjal járt. A fegyverjog néven követelt váltságot az osztrák és cseh premonstreiek csak úgy fizették le, ha a magyar monostorokat egyúttal az ő monostorukhoz csatolják. Mint láttuk, 1702-ben öt magyar monostor jószágai az osztrák pernekki prépostság kezein voltak. De ez a váltság megtérítése fejében 1710-ben átengedte a jászói, leleszi és várad-előhegyi monostorokat a lukai (Morvaország) prépostságnak. Ezek közül csak a jászói monostor tudta magát 1770-ben önállósítani. A dunántúli premonstreii monostorok közül a csornait 1710-ben, a türjeit pedig 1741-ben engedte át a pernekki prépostság a gradici (Csehország) prépostságnak. 1786-ban az összes premonstreii monostorokat feloszlatták, de 1802-ben újra visszaadták azokat a premonstreieknek akként, hogy a jászói, leleszi és várad-előhegyi monostorokat egy, a csornai, jánoshídi és türjei monostorokat pedig egy másik prépost alatt egyesíték. A jászói prépostság magára vállalta az ungvári, löcsei, nagyváradi és rozsnyói gimnáziumok vezetését, de az ungvári helyett 1811-ben a kassait kapta, a löcseitől pedig később felmentették. A csornai prépostság a szombathelyi és keszthelyi gimnáziumok fenntartását vállalta magára. A gimnáziumok mellett

Premon-
streiek

ép úgy, mint a benedekrendiek és ciszterciek, külön székházakat alakítottak.³⁴²

Pálosok.

A pálosok e korszak elején még jobban igyekeztek tagjaikat nemcsak a jámborságban, hanem a tudományokban is kiképezni, úgy, hogy 1773-ban a jezsuiták eltörlése után Szatmáron és Székesfehérvárott, továbbá Szlavóniában: Zágrábban, Varasdon, Kőrösön ők tanítottak a gimnáziumokban. Régi kolostoraik közül felépítették 1711-ben a márianosztrait, 1712-ben a máriacsaládit (Bars m.), 1714-ben a diósgyőrit. A régi kápolnai kolostor helyett 1731-ben Nagyváradon építettek maguknak ideiglenes, 1741-ben pedig végleges házat. De minden fáradozásuk hiába való volt. 1786-ban II. József feloszlatta házaikat, szét szóratta az érdeemes szerzetestársakat. 1865-ben Scitovszky János esztergomi érsek, az Esztergomtól délre nyugatra eső Péliszentkeresztre próbálta őket Lengyelországból visszatelepíteni, de sikertelenül. Napjainkban a nagylévárdi és péliszentkereszti megtelepítések szintén kudarcot vallottak.³⁴³

Kamalduliak.

A pálosokhoz hasonló kamalduli remeték 1710-ben Lechnicen (Szepes m.), 1731-ben pedig Majkon (Komárom m.) kaptak új monostorokat, de 1782-ben mind a nagy (zobori, lánzséri, lechnici és majki) monostor áldozata lett II. József önkényének.³⁴⁴

Szent Jeromos remetéi.

1733-tól 1786-ig Szent Jeromos remetéinek is volt hazánkban egy monostora Szélaknán (Selmecbánya mellett). Roppant szigorú, ájtatos életűek voltak, de 1786-ban szét kellett oszolniuk.³⁴⁵

Szerviták.

A szervita-szerzet e korszakban Magyarországon csak egy új kolostort kapott, a vátit (Vas m.), de 1786-ban ezt és a régi loretomit is elvesztette, úgy, hogy csak az egri, pesti s fraknóváraljai kolostorok maradtak meg.³⁴⁶

A kolduló szerzetek közül a domonkosrendieket Domonkosrendiek. 1713-ban Pécsre és 1788-ban Vasvárra telepítették. 1787-ben azonban elvesztették pesti, váci és pécsi kolostoraikat, úgy, hogy csak a kassai, soproni szombathelyi és vasvári kolostorok maradtak meg.³⁴⁷

A ferencrendiek voltak e korszakban is a lelkipásztorkodás terén a legkapósabb és legelterjedtebb szerzetesek Magyarországon. A szoros értelemben vett franciskánusoknak vagy ferencrendieknek e korszakban a magyar szentkorona országaiban hét tartományuk, az ugyancsak Szent Ferenc szabályait tartó minoritáknak és kapucinusoknak egy-egy tartományuk volt. Ferencrendiek.

A mariánus ferencrendiek (azaz a Szűz Mária védelme alá helyezett tartomány tagjai) új kolostorokat építettek Mesztegyőn (Somogy m.) 1744-ben és Simontornyán 1754-ben. Többől újból építették az andocsi kolostort 1725-ben; 1787-ben azonban elvesztették győri, soproni, komáromi és mesztegyői kolostoraikat, továbbá az egyik esztergomi, Szent László temploma mellett álló kolostort. Ezek közül azután csak egyet kaptak vissza, a komáromit 1809-ben.³⁴⁸

Az Üdvözítő védelme alá helyezett szalvatorianus tartomány új kolostorokkal gyarapodott Vácon (1710), Debrecenben (1716), Kaplonyban (Szatmár m. 1718), Rozsnyón (1732), Trsztenán (1776), de 1787-ben elvesztette kassai, lévai, szendrői, debreceni és nagyvárad kolostorait. E tartomány szerzetesei a XIX. században a hitélet előmozdításán kívül tiz helyen tanítottak gimnáziumokban is.³⁴⁹

A Szent László védelme alá helyezett ladislaita ferencrendiek a Dráva-mentén szintén erősen terjedtek. 1726-ban Verőcén, 1736-ban Máriagyűdön, 1740-ben

Atádon (Somogy m.) és 1774-ben Segesden (Somogy m.) kaptak új kolostorokat és József császár idejét is baj nélkül állották ki.³⁵⁰

Legnagyobb fellendülést e korszak első felében a Szent István védelme alá helyezett stefanita tartomány érte el. Alig van Erdélynek jelentékenyebb városa, melyet a szegény ferencrendiek fel ne kerestek volna az ott szétszórt katolikusok vigasztalása végett s mindenütt annyira meg tudták nyerni a hivek szeretetét, hogy ott kolostorokat építhettek. Így vetették meg alapját 1710-ben a vajdahunyadi, 1712-ben a dési, 1716-ban a nagyszebeni, 1721-ben a medgyesi és esztelneki, 1727-ben a kolozsvári, 1729-ben a brassói, 1730-ban a szászvárosi és széki, 1731-ben a szászszebesi, 1735-ben a tordai, 1739-ben a fogarasi, 1742-ben a torockai, 1744-ben a szamosújvári, 1749-ben a marosvásárhelyi és 1762-ben a kőhalmi kolostoroknak. Azonban ezek közül nyolc csak egyszerű székház volt, ahol három-négy — néha csak egy — szerzetes tartózkodott.³⁵¹

A Capistrano Szent János védelme alá helyezett tartomány 1757-ben végleg elvált a bosnyák ferencrendiektől, de ezt megelőzőleg, kivált a Duna-mentén számos helyen épített kolostorokat. Ezek közül a bajai 1719-ben, a dunaföldvári, mohácsi, valkóvári (vukovári), cserneki és máriaradnai 1730-ban lettek konventekké. Templomaik közül különösen a máriaradnai lett híressé a búcsújárások által.³⁵²

1688-ban a kath. bolgár menekültekkel bolgár ferencrendiek is menekültek először Oláhországba, majd 1696-ban Erdélybe s ott Alvincen telepedtek meg. Hozzájuk tartozott azonban Oláhországban (Havaselyben) három kolostor: u. m. a rimniki, kim-

polungi és bukaresti. 1851-ben e tartomány a Kapisztrán-tartománnyal egyesült.³⁵³

A szent kereszt védelme alatt álló horvát-krajnai tartománynak a régi Szlavonia határszélén voltak kolostorai, u. m. Károlyvároson, Klanyecen, Jaszlán, Szamboron és Fiume mellett, Tersattón.

Mind e felosztás 1900-ben megszűnt és négy új tartomány alakított: u. m. a mariánus, a kapisztrán, stefanita és a cirill-metodita. A szalvatoriánus és ladiszlaita tartományok kolostorai e négyhez csatoltattak. A cirill-metodita tartomány a Dráva-Száva-közi kolostorokat foglalja magában.

A konventuális ferencrendiek vagy köznéven minoriták e korszak kezdetén hazánk keleti felében közkedveltségnek örvendtek. Egymásután építették számukra a kolostorokat Nyírbátorban (1717), Lugoson (1718), Pancsován (1720), Besztercén (1724), Kolozsvártn (1724), Nagyenyeden (1727), Miskolcon (1728), Szilágysomlyón (1731) és Szegeden (1742). 1752-ben radi kolostorukat áthelyezték Imregre. Különösen híres rendtársuk és igazgatójuk volt Kelemen Didák († 1744). A lekipásztorkodáson kívül a XIX. században ők is több helyütt gimnáziumi tanárok voltak.³⁵⁴

A szintén Szent Ferenc szabályait követő kapucinusoknak 1712-ben Tokajban, 1727-ben Nagyváradon, 1741-ben Bodajkon, 1744-ben Tatán és 1763-ban Besnyőn (Gödöllő mellett) keletkeztek új kolostoraik, a Dráván túl pedig Varasdón és Eszéken (1703); azonban az ő kolostoraik közül is feloszlatták a zágrábit, bodajkit és tokajit.³⁵⁵

A harmadik kolduló rendnek, a karmelitáknak 1730-ban épült új kolostoruk Székesfehérvárott, de 1784-ben budai, szakolcai és székesfehérvári kolostoraik megszűntek, úgy, hogy egészen 1896-ig csakis

Minoriták.

Kapucinusok.

Karmeliták.

győri kolostoruk állott fenn Magyarországon. Ehhez járult 1896-ban a budapesti (Angyalföldön.).

Ágoston-
rendi
remeték.

A negyedik kolduló rend, az ágostonrendi remetéké, 1712-ben Pécsen nyert új házat, de 1783-ban II. József mind a három (budai, lékai, pécsi) kolostorukat feloszlatta s azóta a szerzet nem állt helyre.

Trinitá-
riusok.

Hasonló sors érte a rabkiváltó trinitáriusokat. E korszak elején még négy szerzetházat építettek számukra: u. m. Komáromban (1712), Nagyszombatban (1716), Egerben (1717) és Óbudán (1738), de 1783-ban összes házaikat elvesztették s Magyarországon e szerzet is megszűnt.³⁵⁶

Irgalmasok.

Szerencsésebbek voltak a betegápolással foglalkozó irgalmasok. Kórházakkal egybekötött kolostoraik egymásután épültek fel Egerben (1726), Temesvártt (1737), Pápán (1757), Nagyváradon, Kismartonban (1760), Vácott (1763), Szakolcán (1796), Pécsen (1796), Zágrábban (1804), Budán (1815) és Szatmártt (1834-ben).³⁵⁷

Csekélyebb jelentőségű szerzetek voltak hazánkban a verescsillagos keresztesek, a paulánusok és a jó halál atyáinak szerzetei.

Verescsillagosok.

A verescsillagos kereszteseknek 1723—1744-ig Pozsonyban, 1770—1865-ig a budai várban volt szerzetházuk. 1771-től kezdve egyszersmind Szent István jobbjának őrei is voltak. 1816—65 között a vaskai apátság jószágait birták.³⁵⁸

Paulánusok.

A paulai Szent Ferentztől alapított s a paulinusoktól (pálosoktól) megkülönböztetendő paulánusoknak 1722-től kezdve Somorján, a Csallóközben volt kolostoruk. Jó iskolát tartottak fenn és lelkipásztorkodással foglalkoztak, de 1786-ban II. József őket is feloszlata.³⁵⁹

A jó halál atyáinak szerzete (alapította Szent Kamill) 1718—1784-ig szintén birt egy házzal hazánkban Győrött a Nádorvárosban s különösen a nehéz betegek ápolásával foglalkozott.

Kamillánusok.

Nem szigorú szerzet, hanem inkább papi társulat (congregatio) az utolsó évtizedekben kettő honosult meg nálunk u. m. a keresztény iskola-testvérek társulata (csornai házuk 1894-ben keletkezett) és a lazaristák (missziós-papok) társulata (első házuk a pilis-csabai).

A görög katolikusoknak csak egy szerzetük honosodott meg Magyarországon: a bazilitáké. Ezek részben a szerb, részben az orosz és a román gör. katolikusok között laktak. A szerb görög-katolikusok közt levő marcsai, gomirjei és a lepavina monostorok miként keletkeztek, előadtuk, vagy előadjuk a VII. szakaszban. Az orosz bazilitáknak e korszak elején monostoraik voltak: Munkácson, Miszticén, Krasznibródon (Zemplén m.), Bikszádon (Szatmár m.) és Bukócon (Sáros m.) 1731-ben épült a máriapócsi és később a kisbereznai. A bukóci 1712-ben, a krasznibródi 1729-ben újraépült. A munkácsi egyházmegye területén egykor létező többi bazilita monostor mind megszűnt. A bikszádi 1853-ban a szamosújvári román gör. katolikus egyházmegyének adatott át. Legnagyobb hatást az orosz gör. katolikusokra a munkácsin kívül a máriapócsi és a krasznibródi baziliták gyakoroltak, mert monostoraik egyúttal híres búcsújáró helyek is voltak.

Baziliták.

A román gör. katolikusok közt lakó bazilitáknak számos monostoruk (monasztirjuk) volt kivált Fogaras megyében (e megyében magában 23 volt), de ezeket az 1758—61. években nagyjából megsemmisítették. Különben is sokszor csak egy-egy, kalugyer-

nek hívott szerzetes lakott az ilyen monostorban és a hozzájuk csatolt kis kápolnában alig fért el 20 ember. Tehát a latin szertartású világi remetéktől e kalugyerek nem sokban különböztek. Ekként a gör. kath. románok közt egyetlen jelentős monostora lőn a bázilitáknak az 1741—47 között épült balázsfalvi monostor, mert ebben rendes, hittudományi iskolákat végzett, buzgó, tudós, bazilita szerzetesek (hieromonachi) laktak és a balázsfalvi iskolákban is sokáig ők tanítottak.³⁶⁰

Az örmény szert. katolikusok szerzetesei közül csak a mechitaristáknak van egy kolostoruk Erzsébetvárosban legalább is 1838 óta.

Apácák.

A női szerzetek e korszakban bámulatos mértékben elterjedtek hazánkban, mert a nőnevelést, a betegek ápolását, az árvák és elhagyottak gondozását annyi önfeláldozással, oly áldásos eredménnyel végezték és végzik, hogy minden kis városba, sőt falvakba is örömmel hívják tagjaikat.

Előbb a szigorú, örökös fogadalmat tevő nőszerzeteseket vagy apácákat, aztán pedig az egyszerű fogadalmas apácákat soroljuk fel.

A szigorú és jámbor klarisszák számára 1714-ben Budán és 1723-ban Pesten alapítottak új kolostorokat, de 1782-ben II. József császár rendelete megsemmisítette e szerzetet hazánkban.

Szerencsésebbek voltak az Orsolyaszűzek. Ezek számára 1724-ben Nagyszombatban, 1726-ban Győrött, 1733-ban Nagyszebenben, 1747-ben Sopronban, 1772-ben Nagyváradon alapítottak új kolostorokat, a Dráván túl pedig Varasdón.³⁶¹

A szintén nőneveléssel foglalkozó Miasszonyunk apácái (kanonisszái) 1764 óta Pozsonyban, 1851 óta Pécssett bírnak kolostorokkal.³⁶²

A szegény, beteg nők ápolásával foglalkozó Erzsébet-apácákat 1744-ben Pozsonyba, 1785-ben pedig Budára telepítették. A karmelita apácáknak hazánkban csak egy kolostoruk van Zoványfalván (helytelen néven Bánfalván, Sopron m.) 1892 óta. Itt az egykori pálos kolostorban imádkoznak.

Az egyszerű fogadalmas apácák közül először az angolkisasszonyokat telepítették meg leányok nevelése végett Budán 1770-ben. 1777-ben Vácra telepítették át őket Budáról s itt voltak 10 évig, míg végre 1787-ben Pesten a domonkosrendiek egykori kolostorában kaptak állandó lakhelyet. 1851-ben Balassagyarmaton épített számukra kolostort a hercegprimás, de itt csak mintegy 20 évig működtek, ellenben Egerben 1852, Veszprémben 1863, Eperjesen 1882 óta állandóan foglalkoznak a leányok nevelésével.

A szegény iskolás-nővéreket (*Sorores Pauperes Scholares de nostra Domina*) 1858-ban telepítette át Csajághy Sándor csanádi püspök Temesvárra. Ugyanott épült számukra új anyaház, amelyhez 17 fiókolostor tartozik (16 a csanádi, 1 a nagyváradai egyházmegyében).

Ugyanezek számára Kunszt József érsek Kalocsán is épített 1860-ban anyaházat s ahhoz ma (1900-ban) legalább 12 fiókolostor tartozik.³⁶³

Még ezeknél is elterjedtebbek hazánkban paulai Szent Vince leányai, vagy köznéven irgalmasnénék (*Filiae Charitatis Christianae, Sorores Misericordiae S. Vincentii a Paula*), akik a nőnevelésen kívül betegápolással is foglalkoznak. Ezek számára Hám János, a nagynevű szatmári püspök épített anyaházat Szatmáron 1837—42 között s az 1842-ben nyílt meg. Ennek 1900-ban már 54 fiókháza volt nemcsak a

szatmári, hanem az erdélyi, győri, esztergomi, székesfehérvári egyházmegyékben, sőt egy Amerikában is. A fiók-társházak közül legrégibb a gyulafehérvári (1858), azután a győrszigeti (1862). Az irgalmas nővérek második anyaháza a magyar szentkorona területén Zágrábban épült s ott legalább 30 társházuk van, részben Dalmáciában és Bosnyákországban. De ezeken kívül a magyar katolikusok a gráci anyaházból is kértek irgalmas nővéreket és sűrű egymásutánban építettek számukra társházakat kivált Budapesten (itt keletkezett első társházuk 1854-ben) a különböző kórházakban és intézetekben, továbbá számos püspökség székhelyén és kisebb városokban, sőt falvakban is 1900-ig legalább 70 helyen.

A Szentséges Üdvözítő leányai (Filiae SS. Salvatoris) nevű apácákat először Sopronban telepítették meg s ma is ott van anyaházuk, de már legalább 19 társházuk van. A leányok nevelésén kívül betegeket is ápolnak egyes családoknál.

A keresztes nővéreket (Sorores Congregationis S. Crucis) 1856-ban Svájcból hívták meg Diákóvárra, majd 1865-ben a barsmegyei kórház betegeinek ápolására Aranyosmarótra. Most már 9 társházuk van.

A domonkosrendi, de nem a szigorú, hanem a harmadrendhez tartozó apácák számára 1868-ban Kőszegen alapítottak először kolostort. Innen terjedtek 1888-ban Vasvárra s utóbb más helyekre is.

A szegény ferencrendi nővéreket a bajorországi (rajnapfalzi) Pirmasensben levő anyaházból először 1864-ben herceg Montenuovóné, gr. Batthyány Juliánna telepítette át Nagyszebenbe leánynevelés végett. Később közkórházakba betegek ápolására is hívták őket (pl. Nagyváradra 1896) s 1900-ban már 11 társ-

házuk volt. Anyaházuk most a bajorországi Mallersdorfban van.

A leányok tanításán kívül cselédleányok gondozásával is foglalkozó Mária-nővéreknek (*Filiae divinae charitatis*), másként az isteni szeretet leányainak Budapesten van társházuk (IX. kerület) 1872 óta. 1885-ben Főherceglakra, 1892-ben Pruszkára hívták őket s a veszprémi egyházmegyében is 3 helyen vannak alkalmazva.

A Szent-Sziv apácáinak Budapesten (VII. kerület) 1884 óta, a Jó Pásztor leányainak szintén Budapesten (III. kerület) 1891 óta vannak társházaik.³⁶⁴

IV. SZAKASZ.

Iskolák és hittudomány

1711-től 1900-ig.

Előre bocsátjuk, bár szinte magától érthető, hogy e szűk keretben nem az egész közoktatásügy történetét, hanem csak az egyházaknak az iskolákhoz való viszonyát, különösen pedig a hittudományi iskolákat és irodalmat ismertetjük főbb vonásokban.

Kath. iskolák felállítása.

A katolikus iskolák, amint a béke és nyugalom napjai 1711-ben visszatértek, folytonosan és természetesen fejlődtek. A főpapok, főurak, néha egyes gazdag kereskedők és városok sorban új meg új iskolákat létesítettek, vagy pedig a régieket fejlesztették. Fentebb a harmadik szakaszban felsoroltuk, hová telepítették át e korszak első felében a jezsuitákat és a kegyesrendieket; mindezekben a helyeken három hely kivételével új gimnáziumok és elemi iskolák is keletkeztek. A tanítás egészen a kath. egyház kezében volt és a kath. egyház szándéka szerint folyt, mert hiszen az iskolák legfőbb pártfogói, felügyelői a püspökök, a tanítók pedig jezsuiták vagy kegyesrendiek voltak. 1766-ban a jezsuiták 31 helyen, a kegyesrendiek pedig 20 helyen tanítottak. 1759-ben az egyetemen még az esztergomi káptalan határozza meg a jogi oktatás szabályait. A király csupán mint a kegyes-

alapítványok öre kér számadást az iskolák vagyonáról, de a tanítás vezetésébe nem avatkozik bele.

Az elemi és középiskolákon kívül 1711—77 közt a kath. egyház püspökei a papnevelőházak építésén ^{Papnevelők.} és a hittudományi iskolák felállításán fáradoztak. 1712-ben keletkezett a váci, 1714-ben a nagyszombati Szent Albert- (Adalbert-) papnevelő (az első a gör. kath. növendékek számára!), 1715-ben megnyíltak a nyitrai és veszprémi, 1733-ban a kalocsai, 1740-ben a nagyvárad, 1746-ban a pécsi, 1747-ben a munkácsi, 1750-ben a gyulafehérvári, 1758-ban a balázsfalvi papnevelőházak s ezekkel együtt a hittudományi főiskolák. E főiskolákban eleinte nagyobbbrészt jezsuiták, némely helyen (pl. egyideig Vácott, Veszprémben és Győrött) kegyesrendiek, Nagyváradon a pálosok, Balázsfalván a baziliták tanítottak. A munkácsi egyházmegye papnevelőháza 1777-ben Ungvárra tétetett át.

Az 1776—77-ben alapított új püspökségek közül csak a szombathelyiben sikerült 1783-ban a papnevelőházat megnyitni, de egy év múlva ez is bezárult.³⁶⁵

Az új papnevelőházak épületei azonban nagyon kezdetlegesek voltak s még e században újra kellett azokat építeni és nagyobbítani.

E korszak kezdetén még csak a vitatkozó hittudományt és az erkölcstudományt tanították e főiskolákban s azért csak két rendes tanár volt; de már 1740-ben elkezdik tanítani az egyházjogot, a vitatkozó hittudomány helyett az ágazatos hittudományt és a szentírástudományt is felveszik a tanulandó tárgyak sorába. 1754-ben már négy évig tart a tanulás s nagyobbbrészt mindenütt e négy tárgyat adják elő.

1764-től kezdve az állami mindenhatóság gondolata lassan-lassan megfosztotta a kath. egyházat azoktól a jogoktól, amelyekkel a tanítás terén hivatásánál

A Ratio
Educationis.

és történeti jogainál fogva birt. A bécsi udvarnál és a magyar helytartótanácsnál fellépő önkényuralom elhatározta, hogy az iskolákat egyedül a maga hatáskörébe vonja s mivel akkor a kath. vallás államvallás volt, mint a kath. vallás pártfogója rátette a kath. iskolákra a kezét. 1766-ban a helytartótanácsban megalkotották a tanulmányi bizottságot. Megkezdték a tervezetéseket, hogyan kellene az iskolákat a korlátlan állam szolgálivá tenni. 1773-ban a jezsuiták eltörlésével tanulmányi alap néven magukhoz ragadták e szerzet összes jószágait. 1777-ben pedig megjelent a «Ratio educationis» vagyis az államilag parancsolt tanításmód. Az új rendszer az iskolákat elemiekre, gimnáziumokra, liceumokra (vagy másként akadémiákra) és egyetemekre osztta fel. Az elemiskolák vagy egyszerűek (scholae triviales), vagy főelemik (scholae normales, capitales vagy nationales) voltak. A gimnáziumok hat osztályból állottak, a liceumok pedig két bölcséleti és két jogi osztályból. Az egész országot felosztották kilenc kerületre s azok élére állami kerületi főigazgatókat állítottak. Legjobban és legelőször a nagyszombati egyetemet kerítette a kormány saját kezébe. 1777-ben áthelyezték Budára, 1778-ban új tanításmódot írtak elő számára, II. József császár pedig 1784-ben áthelyezte Pestre. II. József korlátlan rendelkezését azzal is meg akarta mutatni, hogy e kath. pénzből fenntartott egyetemre protestáns tanárokat is nevezett ki.

Egyetemes
papnevelők.

Ugyancsak II. József nevéhez fűződik az a szomorú esemény is, hogy a kath. hittudományi iskolákat és papnevelőházakat feldúlta. 1784-ben megnyitatta a pozsonyi, egri és zágrábi egyetemes papnevelőintézeteket; két év múlva pedig az egrit és zágrábit megszüntetvén, a pestit állíttatta fel.³⁶⁶

II. József intézkedései megmutatták a korlátlan önkényuralom káros voltát, a francia forradalom rémtettei pedig a vallástalanság szörnyű veszedelmét. Ennélfogva 1790 után hazánkban józanabb gondolkodás kezdett lábra kapni az oktatásügy terén is. Nem vonták ugyan vissza a régi rendeleteket, követelték továbbra is a jelentéseket még a hittudományok előadásáról is, de másrésről nem rekesztették ki az iskolák jogos tulajdonosát, a kath. egyházat az iskolák kormányzásából. Szívesen látták és előmozdították, hogy újra szerzetesek tanítsanak a középiskolákban, sőt itt-ott egyes szerzeteseket az akadémiákban is alkalmaztak. A kerületi fő- és aligazgatók is gyakran kath. papok voltak. Az 1802-ben helyreállított szerzetesen kívül a ferencrendiek 13 helyen, a minoriták 4 helyen, az egyházmegyei papok 3—4 helyen vállalkoztak a gimnáziumokban való tanításra. 1806-ban a kormánytól kiadott új «Ratio educationis» nevelésügyi szempontból olyan volt, hogy azt a szerzetesek is elfogadták és 1850-ig az oktatásügyet eszerint vezették.³⁶⁷

Kath. szerzetesek a tanítás terén.

1850-ben az osztrák kormány Magyarországon új tanításmódot létesített. A liceumok vagy akadémiák két alsó osztályát a gimnáziumhoz csatolta és így az VIII. osztályúvá fejlődött. Az akadémiákon ellenben ezentúl csak a jogot adták elő. Másrésről az osztrák kormány a kath. egyháznak a vallástanítás terén a gimnáziumokban teljes szabadságot engedett, az elemi iskoláknál pedig a plébánosokat iskolaigazgatókul elismerte.

A kath. egyháznak az iskolákra való jogait megszorították, sok helyütt érvénytelenekké tették az 1868. XXXVIII. és 1876. XXVIII. t. c.-ek. Ezek, mint tudjuk, sok helyen módot adtak a kath. egyház elleneinek vagy

Az 1868-iki törvény.

közömbös tagjainak, hogy a kath. iskolákat községiekké tegyék s így a kath. egyház igazgatása alól kivonják. Azóta ismét kísért az állam hatalmának kiterjesztése az oktatásügy terén és sok lelket megejt. A középiskolák terén a kath. egyház 1867 óta szintén sokat veszített. A szegény ferencrendieket és minoritákat az új törvények 15 helyen kiszorították a gimnáziumokból. Az 1883-iki törvény a kath. vagyonból fenntartott gimnáziumokat a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közvetlen rendelkezése alá helyezi.

Ismeretes az is, hogy a budapesti kir. tudományegyetem 1867 után teljesen állami lett.

Új pap-
nevelők.

A II. József császár önkényuralma ellenében támadt jogos védelemnek lehet köszönni, hogy nemcsak a régi egyházmegyei papnevelőházak állottak helyre (az egyetemesek pedig megszűntek), hanem az új egyházmegyéek számára időnként újak is keletkeztek. 1805-ben újra az egyetem mellé került a régi «seminarium generale», most budapesti központi papnevelőház. 1802-ben a karmeliták régi kolostorában megnyílt a székesfehérvári, 1804-ben a szatmári és kassai, 1806-ban a temesvári (csanádi), 1807-ben a besztercebányai, 1810 táján a diákóvári, 1812-ben a szepesi, 1814-ben a rozsnyói papnevelőházakkal egybekötött hittudományi iskola. Később 1857-ben a zengi, 1858-ban a szamosujvári, 1880-ban az eperjesi egyházmegyéek nyertek új papnevelőházakat úgy, hogy csak a körösi, nagyváradí és lugosi gör. szertartású egyházmegyéeknek nincs papnevelőházuk és hittudományi iskolájuk. E hittudományi iskolákban új követelményeknek megfelelőleg mindinkább nagyobb mértékben adták elő a hittudomány tárgyait. Az 1803-iki királyi rendelet szerint minden egyházmegyei főiskolánál négy tanárt kellett alkalmazni s négy éven át a régi főtár-

gyakon kívül az egyháztörténetet, a lelkipásztorkodást, a zsidó és görög nyelvet is kellett tanítani. 1856-ban a püspöki kar szintén négy évfolyamra beosztva új tanításrendet szabott meg s ez maradt 1900-ig érvényben.³⁶⁸

A protestánsok 1711-től 1780-ig középiskolákat csak a becikkelyezett helyeken tarthattak s épen azért a másutt, engedély nélkül nyitott s különben is csak egy-egy tanártól vezetett középiskolákat a kormány megszüntette. Főiskolákat csak külön királyi engedéllyel emelhettek volna, s mivel ilyet nem nyerhettek, a soproni, eperjesi, pozsonyi középiskolák leplezett főiskolák voltak, mert, bár csak egy-két rendes tanár volt ott, mégis tanították a bölcséletet és hittudományt is. 1777-ben az ő iskoláikat is a kerületi főigazgató alá rendelték és iskoláikat a «Ratio educationis» szerint kellett átalakítaniok.

Protestáns
iskolák.

Az 1790—91.-i országgyűlésen a protestánsok iskoláikra nézve önkormányzatot nyertek. Ettől kezdve számos helyen állítottak fel középiskolákat, főiskolákat pedig erősen fejlesztették. Az 1777.-i tanításmódot elvetették s ahelyett maguk igyekeztek más és más tanításmódot készíteni. Az 1806.-i tanításmódot is csak részben fogadták el, 1817-ben meg éppen tiltakoztak ellene. 1850-ben az osztrák kormány iskolai szervezetét a protestáns iskolákra is kötelezővé tette. A protestánsok ekkor nagy áldozatokat hoztak, hogy iskoláikat felemelhessék, kellő számú tanárokat fogadhassanak, a parancsolt tárgyakat taníttathassák és és érettségi bizonyítványokat adhassanak. Több, kicsiny középiskolájuk megszűnt. 1861-től kezdve 1883-ig ismét szabadon rendelkeztek, 1883-ban is megmentették a tanárok kinevezésére, az iskolai könyvek kiválasztására nézve vonatkozó jogaikat.

Protestáns
főiskolák.

A középiskolákon kívül 1790 után több helyütt felállítottak, vagy jobb karba hoztak olyan főiskolát, ahol a hittudományokat is előadják. Az ág. evangélikusok ilyen főiskolái a régi brassói kivül az eperjesi (jogi karral 1842 óta), a soproni 1854 óta és a pozsonyi 1881 óta. A reformátusoké a régi debreceni és sárospatakin kivül a pápai 1797 óta, a budapesti 1855 óta s a kolozsvári 1895 óta. A budapesti 1855—66 között közös volt az ág. evangélikusokkal, de 1866 óta csupán a reformátusoké. A kolozsvári ref. hittudományi (theologiai akadémia) intézet felállításával Nagyenyeden a régi Bethlen-kollégiumban a hittudományok előadása megszűnt. Az unitáriusok papnevelő intézete Kolozsvárott áll fenn. A szerb gör. keletiek Karlócán, a román gör. keletiek Nagyszebenben, Aradon és Karánsebesen tartanak fenn hittudományi főiskolákat.³⁶⁹

A hittudománynak bővebb és részletesebb tanításával lépést tartott a hittudományi irodalom, sőt azonkívül kiterjeszkedett a korszak egyéb vallási szükségleteire is.

Az iskolai
könyvek.

E korszak első harmadában az egyházi írók főleg az iskolák szükségleteit tartják szem előtt. Számos iskolai kézikönyvet írnak tehát annál is inkább, mert akkoriban nagy fáradságba és költségbe került volna ilyen fajta, esetleg tökéletesebb könyveket külföldről hozatni. A könyvek szerzői jórészt a Jézus-társaságbeli atyák voltak, mert hiszen ők tartottak előadásokat az egyetemen és a hittudományi főiskolák nagyobb részében. Rá voltak tehát utalva a hittudományi művek írására. Az a szigorú bölcseleti oktatás pedig, amelyben részesültek, képesekké tette őket arra, hogy ismereteiket rendezzék és világosan tárják fel. A felső társadalmi osztályok latinos műveltsége mind a jezsui-

tákat, mind a többi egyházi írókat arra kényszeríté, hogy a szentbeszédek és a vitatkozó művek kivételével könyveiket latinul írják.³⁷⁰

A jezsuiták szerzetének eltörlése, majd II. József erőszakoskodása roppant káros hatással volt a hittudományi irodalomra. A kath. írók jóformán mind elhallgattak, mert hiszen a főiskolákban ezentul idegen szerzők (Rautenstrauch István, Pehem, Schröck, Dannenmayer, Lauber) könyveit kellett használni s azonkívül az elűzött szerzeteseknek vagy tanároknak a megélhetés gondjaival kellett küzdeniök. Csak egy pár egyházjogi mű jelenik meg, de az is selejtes, mert nem az igazság érzete, hanem a hizelgés vagy a pénzkeresés vágya ösztönözte szerzőiket. A jobb-érzésű írók az egyház multjának kutatásában kerestek vigasztalást és erőt.

A jozefiniz-
mus káros
hatása
a hittudo-
mányra.

Még II. József halála után is sok ideig parlagon hevert a hittudományi irodalom mezeje. A francia háborúk következtében beállott nagy szegénység akadályozta annak művelését. Csak amint a háborúk megszűntek, a szerzetek helyreállottak s a papnevelőházak valamennyire rendbejöttek, kezdtek újra az egyházi férfiak a hittudományokkal foglalkozni. Alber János és Tumpacher József pesti egyetemi tanárok egymással folytatott vitatkozásai a szentírás értelmezéséről és ihlettségéről tanítványaik körében élénk érdeklődést keltettek (1810—20) s a püspöki kar figyelmét is magukra vonták. A protestánsok jobb érzésű része, látván az egész keresztény hit veszedelmét, a keresztény vallások kibékítését és egyesítését pendítette meg (1814). Horváth János veszprémi kanonok, utóbb székesfehérvári püspök *«Egyházi értekezések és tudósítások»* címmel folyóiratot indított meg (1820—24). Mindezek és a keresztény hitet ve-

Kath. hit-
tudományi
művek és
folyóiratok.

szélyeztető új meg új bölcséleti rendszerek szükséges bírálata élénk hittudományi irodalmat teremtettek meg, még pedig most már (a főiskolai kézikönyveken kívül) magyarul, 1832-ben egyszerre két hittudományi folyóirat is indult meg: *«Egyházi folyóirat»* (1832—34, szerkesztette Kovács Mátyás egyetemi tanár, egri egyhm. pap) és az *«Egyházi Tár»* (1832—39, szerkesztette Guzmics Izidor bakonybéli apát). 1841-ben pedig Szaniszló Ferenc, utóbb nagyváradi püspök megindította a *«Religio és Nevelés»* c. lapot s állandóan ébren tartotta az érdeklődést a hittudományi kérdések iránt.

Szent
István-
Társulat.

A szabadságharccal járó megrázkódtatások ismét tespedést okoztak a hittudományi irodalom terén is, de csak pár évre. A Szent István-Társulat (1853.) fejlődése, a szentírás és a keresztény hit főigazságai ellen intézett támadások új tevékenységre serkentették keresztény tudósainkat s azóta egyre tart, mindinkább szélesebb téren kutatva és védelmezve az igazságot, a kath. irodalmi munkásság. Kiss János budapesti egyetemi tanár 1890-ben újra megindította a hittudomány összes ágait felölelő *«Hittudományi Folyóiratot»* és még ma is virágzik.

A hittudomány egyes ágainak művelői közül a következő jelesebbeknek felsorolására szorítkozunk:

Keresztény
bölcselet.

Az előkészítő keresztény bölcselet művelői közé tartoztak Bossányi Farkas (Jézus-társasági), Ivancsics János J. t. és Jazlinszky András J. t. a XVIII. században. A XIX. században Imre János pesti egyetemi tanár († 1832), Somogyi Károly esztergomi kanonok († 1888). XIII. Leó pápának Szent Tamás bölcseletét ajánló körlevele után hazánkban is nagy buzgalommal fogtak számosan a ker. bölcselet tanulmányozásához s így keletkezett 1886-ban a *«Bölcséleti folyóirat»*

(szerkeszti Kiss János egyetemi tanár) és a Szent Tamás Társaság.

A kath. hit ágazatait, majd később a ker. vallás főigazságait védelmezték a XVIII. században Thúróczy László és Szerdahelyi Gábor J. t. atyák, Gusztinyi János, utóbb nyitrai püspök, Demeter Márton gyulafehérvári prépost, a XIX. században Guzmics Izidor bakonybéli apát († 1839), Hoványi Ferenc, nagyvárad kanonok († 1871). Rendszeres hitvédelmi művek szerzői voltak Bitá Dezső egyetemi tanár, (A ker. vallás isteni eredete 1875., A kath. egyház isteni szervezete 1883), Karsch Lollion, nagyvárad kanonok (Materializmus, racionalizmus és kereszténység 1875), Répászky József kassai kanonok (Általános dogmatika 1878—79), Zádori János esztergomi kanonok (Synthema Theologiae Dogm. fundamentalis) és Dudek János egyetemi tanár (A ker. vallás apologiája. 1893). Az «Uj Magyar Sion» folyóirat 1870-től kezdve és az 1887-ben megindított Katholikus Szemle számos hitvédelmi értekezéssel segítette elő a kath. hitvédelem felvirágoztatását.

Hitvédelmi
művek.

Az ágazatos-hittudományt igyekeztek részint egész terjedelmében, részint egyes műveikkel kifejtteni: Kapy Gábor († 1728), Prileszky Iván († 1790), Pejachevich Ferenc († 1781) és Csapodi Lajos († 1801) J. t. atyák, később Fejér György egyetemi tanár és könyvtárigazgató († 1851) és Rácz András, a központi papnevelő lelkiigazgatója († 1864). Répászky Józsefnek ilyenemű nagy műve, sajnos befejezetlen maradt.

Ágazatos
hit-
tudomány.

Az erkölcstudomány számos művelőre talált. Kivált a XVIII. században szerették gyakorlati alkalmazását kifejtteni Tapolcsányi Lőrinc († 1729), Schmitth Miklós († 1767) és Muszka Miklós († 1783, mint besztercebányai prépost) J. t. atyák. A XIX. században

Erkölc-
tudomány.

Kováts József kalocsai kanonok († 1869) és Palásthy Pál egyetemi tanár, utóbb esztergomi kanonok († 1899) irtak rendszeres erkölcstudományi könyveket.

Lelki-
pásztori
tudomány.

A lelkipásztori ismereteket csak 1775 óta tanították mint külön tudományágat, azelőtt az erkölcstudománnyal kapcsolták egybe. Innen van, hogy ily könyveket csak a XIX. században irtak magyar tudósok, nevezetesen: Szilasy János egyetemi tanár († 1859 mint nagyváradi kanonok), Gryneus Alajos szintén egyetemi tanár († 1860), Radlinszky András alsólipnicai (Árva m.) plébános és Reindl Román barscseki plébános. 1878-ban a lelkipásztori ismeretek terjesztésére «Havi Közlöny» néven külön folyóirat indult meg.

Egyházi
szónoklat.

A lelkipásztorkodás tudományának legfőbb ágát, az egyházi szónoklatot azonban a XVIII. században is nagyon kedvelték és mind elméletileg (pl. Kaprinay István), mind gyakorlatilag művelték. Hirneves szentbeszédeket irtak és tartottak Csúzy Zsigmond pálos atya († 1729), Kelemen Didák minorita († 1744), Gyalogi János J. t. († 1761), Biró Márton veszprémi püspök († 1762). II. József időszakában az egyházi szónoklat is elhanyaglott és csak Májer József székesfehérvári kanonok († 1834) felléptével kezdett megint emelkedni. Az őt követők közül Orosz Ádám eger-szalóki plébános († 1872), Szabó Imre szombathelyi püspök († 1882) nyertek megérdemelt hírnevet. Számos folyóirat is szolgálta 1832 óta az egyházi szónoklat ügyét.

A lelkipásztori tudomány másik ága, a hitelemzés 1850 után lelkes művelőkre talált Mendlik Ágoston pécsi plébánosban, Talabér Jánosban és Nagy Antal volt szőnyi plébánosban (utóbb győri kanonok).

A lelkipásztorkodási ismerteknél valamivel előbb kezdették előadni és fejleszteni a szentírástudományt. Különösen híresek voltak e téren Vizer Ádám († 1803), Alber János († 1830) egyetemi tanárok. Később pedig Márkfi Sámuel († 1861) benedekrendi, Pollák János pesti egyetemi tanár († 1884), Dankó József († 1895, mint pozsonyi prépost) és Székely István egyetemi tanár írtak e tudományt előmozdító, értékes könyveket.

Szentírás
tudomány.

A szentírás megbecsülésére és megértésére vonatkozó kutatásokkal körülbelül egyidőben indult meg az egyházjog külön tanítása és tanulmányozása is. De az első egyházjogi írók csak a szentszékeknél szokásos peres gyakorlatokkal foglalkoztak (pl. Khlósz Pál, Széreday Antal, Szokolszky Vencel). Az 1760 után fellépők pedig eltévesztették szemük elől az egyház igazi célját, jogát, mert nem is azt, hanem a fejelmek kegyét keresték. II. József rendőri irányát akarták igazolni Markovics, Lakits stb. Annál nagyobb érdeme van az 1840 után fellépett egyházjogi íróknak, mert a könyvekben kifejtett egyházjog valódi bástyája a kath. egyháznak. Ilyenek voltak Udvardy Ignác veszprémi tanár, Porubszky József egri tanár († 1900 mint egri kanonok), Szeredy József pécsi jogtanár, utóbb kanonok, Kazaly Imre váci tanár, utóbb nagykátai plébános és Demkó György egyetemi tanár († 1914 mint egri kanonok). A görög-katholikusok közül pedig Papp Szilágyi József nagyváradi gör. kath. püspök († 1873).

Egyházjog.

Az egész korszakban állandóan kedvelt foglalkozás volt az egyháztörténet kutatása és írása. A történeti jog a vallási küzdelmekben oly erős fegyver volt, hogy megszerzése végett tudós férfiak szívesen belemélyedtek a levéltárak rejtekeibe és igyekeztek azok kincseit értékesíteni. A régi oklevelek le-

Magyar
egyház-
történet.

másolásával és egybegyűjtésével legnagyobb szolgálatot tett a magyar egyháztörténelemnek Hevenesí Gábor J. t. († 1715). E lángbuzgalmú férfiú előbb a latinul értők számára írt nagyon gyakorlati és kapós műveket a lelkiélet fellendítésére. De aztán részint személyesen, részint tanítványai által száznál több kézíratos kötetbe leírta a régi egyházakra vonatkozó okleveleket. E kézíratos gyűjtemény halála után a jezsuiták nagyszombati házába, onnan a pesti egyetem könyvtárába került s így mind az ő szerzetestársai, mind a későbbi magyar tudósok használhatták. Hasonló munkásságot fejtett ki Kaprinay István J. t. († 1785), csakhogy ő bejárván az országot, nagyobb területről gyűjtött adatokat. A magyarországi zsinatokra vonatkozó kutatásaik eredményét nyomtatásban is közzétették Péterffy Károly J. t. († 1746), Batthyány Ignác, erdélyi püspök († 1798), Szvorényi Mihály egyetemi tanár, utóbb keszthelyi plébános († 1814). Hazánk nagynevű történetírói Pray György J. t. († 1801, mint nagyváradai kanonok) és Katona István J. t. († 1811, mint kalocsai kanonok) a magyar egyháztörténetnek is nagy szolgálatokat tettek, az előbbi különösen a magyar püspökök névsorának, az utóbbi a kalocsai érsekség történetének megírásával. Megindultak az egyes egyházmegyék multjára vonatkozó kutatások is. Majd mindenik egyházmegye nyert olyan történetírót, aki szívesen áldozta napjait a megye múltjának felderítésére. Legkiválóbb volt ezek között Koller József († 1838-ban, mint pécsi prépost). Mellette felemlítendőek még Szereday Antal az erdélyi, Gánóczy Antal († 1790) a nagyváradai, Kerchelich Boldizsár († 1778) a zágrábi egyházmegyék történetének írói. A szerzetek közül a pálosok Benger Miklósban, a

ferenczrendiek Fridrik Orbánban, a benedekrendiek Fuxhoffer Damjánban nyertek szorgalmas történetírókat.

A XIX. században Fejér György a magyar egyháztörténetnek is nagy szolgálatot tett a «Codex diplomaticus Hungariae» kinyomatásával. De Fejér sokszor csak gyarló másolatokból közölte az okleveleket, ellenben Knauz Nándor († 1898-ban mint pozsonyi prépost) az eredetiekről pontosan olvasott oklevelek közlésével, gyűjtésével és feldolgozásával megalapítója lett a szigorú, bírálati magyar egyháztörténelemnek. Ugyanő 1863—69 között szerkesztette és nagyobb részt írta a «Magyar Sion» c. folyóiratot s abban részint személyesen, részint munkatársaival sok történeti tévedést oszlatott el. Az esztergomi érsekség története 1321-ig és a garam-szentbenedeki apátságról szóló műve fáradhatatlan munkálkodásának legszebb gyűmölcei. Méltó társa a magyar egyház multjának felderítésében Fraknoi Vilmos. Pázmány Péter életének, továbbá Magyarország és az apostoli szék összeköttetésének megírásával különösen maradandó érdemeket szerzett a magyar egyháztörténet ferén. Jórészt neki köszönhető az is, hogy az apostoli szék levéltárának Magyarországra vonatkozó kincsei immár nyolc kötetben (Monumenta Vaticana Hungariae) napvilágot láttak. E nagy férfiakon kívül egész Magyarország egyháztörténetével foglalkoztak még: Lányi Károly († 1856. mint egbelli plébános) és Balics Lajos győri kanonok. Az egyes egyházmegyék multjának felderítésében fáradoztak: Balássy Ferenc († 1896. mint maklári plébános), Bunyitay Vince, váradi kanonok, Némethy Lajos esztergomi plébános, Várossy Gyula, később kalocsai érsek († 1910) stb. A gör. katolikusok között pedig Zsatkovics Kálmán malmosi (Bereg m.) plébános,

Egyháztörténeti gyűjtemények.

Cipariu Timót (†1887) és Bunea Ágoston († 1909) balázsfalvi kanonokok.

A szerzetesrendek történetét sok érdekes műben világították meg Czinár Mór benedekrendi († 1875), Békefi Remig ciszterci rendi, Csaplár Benedek kegyesrendi tanárok stb.

Egyetemes
egyház-
történet-írók.

A magyar egyháztörténelmen kívül kiterjesztették figyelmüket a magyar tudósok az egyetemes egyháztörténelemre is. E tekintetben legjelesebb íróink: Molnár János J. t. († 1804. mint szepesi kanonok), Cherrier Miklós († 1862. mint pozsonyi kanonok), Füssy Tamás († 1903) és Rapaics Rajmund volt egyetemi tanár, egykori egri kanonok.³⁷¹

Az épületes és az egyházművészeti irodalom munkásairól alább a VI. fejezetben emlékezünk meg.

Protestáns
egyházi
szónokok.

A protestánsok e korszakban főleg az egyházi szónoklat, később pedig a prot. egyháztörténet művelésével foglalkoztak. Hires egyházi szónokaik voltak: Szatmáry Zsigmond († 1760) erdélyi ref., Szoboszlai Pap István († 1855) tiszántuli ref. szuperintendens. Számos szentbeszédet írtak és adtak ki Fördös Lajos († 1884) és Czelder Márton († 1889) kecskeméti ref. papok; továbbá Dobos János († 1887) ceglédi, Megygyes Lajos († 1894) dési és Filó Lajos († 1905) nagykőrösi ref. papok.

Prot. egy-
háztörténet-
írók.

Az egyháztörténet terén legjelesebb írók voltak Bod Péter magyarigeni ref. pap († 1769), Ribini János pozsonyi ág. ev. pap († 1788), Sinai Miklós, debreceni ref. tanár († 1808), Szombathi János sáropataki ref. tanár († 1823), Tóth Ferenc dunántuli ref. szuperintendens († 1844), Révész Imre debreceni ref. pap († 1881), Fabó András agárdi ág. ev. pap († 1874). Az erdélyi szászok közül Fabriczius Károly († 1881) és Teutsch György († 1893). Jelesebb egy-

háztörténeti írók még Zsilinszky Mihály (ág. ev.), Szilády Áron, Zoványi Jenő (ref.), az unitáriusok közül pedig Kanyaró Ferenc († 1910).³⁷²

A görög-keletiek között legjelesebb történetíró volt és éles, bíráló eszével kitűnt Ruvaracz Hilarion, görgetegi archimandrita († 1905). Raics János kovili archimandrita († 1801) és Popea Miklós karánsebesi püspök művei elavultak.³⁷³

Nevezetesebb és részben hittudománnyal is foglalkozó protestáns folyóiratok voltak: Egyházi és iskolai lap (1842—48); Sárospataki füzetek (1857—69); Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező (1870—78). Most is fennállnak: Protestáns Szemle (1889), A Theologiai ismeretek tára (1894), mint szaklexikon befejeztetvén véget ért. Az unitáriusok folyóírata 1861 óta a Keresztény Magvető.

Gör. kel.
írók.

Prot. folyó-
iratok.

V. SZAKASZ.

A kath. papság jogai, kötelességei, előléptetése, jövedelme és fegyelme.

A kath. papság jogai.

A kath. papság jogai és kötelességei tekintetében éles határvonal az 1848-ik év.

1848-ig a kath. papok, mint a nemesi osztálynak tagjai és az uralkodó vallásnak szolgálói birták a nemesi jogokat és azonkívül még egyes kitüntetésekben is részesültek. Nem fizettek tehát adót és vámot, mentek voltak a katonáskodástól és a katonák beszállásolásától, nem tartoztak a köztörvényszékek joghatósága alá. — A nagyobb javadalmasok a régi mód szerint továbbra is részt vettek az országgyűléseken. A kisebb javadalmasok, nevezetesen a plébánosok, 1729 óta joggal és szavazattal birtak a megyegyűléseken, még ha esetleg nem is voltak nemesi származásuak. Erre kivált a délvidéki megyékben, ahol ugyanis kevés volt a nemesség, valóban szükség volt.

Az ország főhivatalaiban (kormányzóségeiben) a nagyobb javadalmasok meghatározott számban kaptak helyet. A helytartótanácsban a primás és egy előadó (referendarius), a kir. kancelláriában egy előadó főpap, az ítélőtáblánál (mind a hétszemélyes, mind az ítélőtábla a királyi kúriának, a legfőbb törvény-

széknek volt része) két főpap birtak állandó szavazattal. Az ilyen előadók és táblai főpapok rendszeren választott (azaz csupán a magyar királytól kinevezett) püspökök voltak.³⁷⁴

Hogy e politikai jogok változásoknak voltak kitéve, természetes. Legelőbb megcsorbították az adómentesség jogát. Láttuk, hogy kerülő uton a püspököket és káptalanokat már 1719, illetőleg 1769 óta adóztatták. De azért mind 1741-ben, mind 1778-ban és később a francia háborúkban elvárták tőlük az önkéntes áldozatokat is. 1741-ben a püspöki kar 40 ezer frtot ajánlott fel a hadiköltségek viselésére. Aztán kezdték visszavonni az egyes főpapoktól a főispáni tisztségeket. 1776-ban a kalocsai érsektől elvették a bács-bodrogi, 1779-ben a váradi püspöktől a bihari főispánságot, aztán következtek a többiek, úgy hogy 1845-ben már csak az esztergomi és egri érsekek birtak Esztergom, illetőleg Heves megyék főispánságát. — 1775-ben az összes egyházak elveszítették a menedékjogot.

A kath. pap-ság megadóztatása.

Az igazságszolgáltatás terén a káptalanok és monostorok e korszakban még fokozottabban szolgálták a hazát. 1723-ban az országgyűlés a pannonthalmi főapátságnak visszaadta a hiteleshelyi jogot, az esztergomi és egri káptalanok hatáskörét pedig csak egyházmegyéikre szorította. 1729-ben az erdélyi káptalan kapta vissza világi kezekből levéltárát, hiteleshelyi jogát. Az egykori kolosmonostori konvent hiteleshelyi teendői is reászállottak. 1739-ben a kalocsai káptalanban, 1757-ben a zalavári monostorban állították fel a hiteleshelyi levéltárt és hivatalt. A régi vasvári káptalan hiteleshelyi joga 1777-ben a szombathelyi, a turóci monostoré pedig 1780-ban a besztercebányai káptalanra ruháztatott át. II. József 1789-ben meg

Hiteleshelyi teendői.

akarta fosztani a káptalanokat és monostorokat hiteleshelyi levéltáraiktól és Budára akarta összehordatni mind. De e rendelete is nagy ellenkezéssel találkozott s nem is volt már ideje végrehajtani. A XIX. század első felében az országgyűlések még több, új káptalan-nak adtak hiteleshelyi jogot u. m. 1807-ben a diákóvárinak, 1827-ben a székesfehérvárinak és 1836-ban a szatmárinak.³⁷⁵

A kiváltsá-
gok meg-
szűnése.

Mind e jogok és kiváltságok 1848-ban jóformán mind megsemmisültek. A közteherviselés törvényénél fogva a papság mindenféle adót fizet, csak épen a katonabeszállásolástól és a személyesen végzendő közmunkától ment. Az általános hadkötelezettség az 1868. XL. t. c. értelmében reá is kiterjed, de a besorozott papnövendékek tanulmányaik végzésére szabadságotlatnak, fölszentelésük után pedig a tábori lelkészek jegyzékébe iktattatnak és háboru esetén, mint tábori lelkészek, szolgálatra kötelesek. A bírói illetékesség elvesztésébe az apostoli szék már 1855-ben belenyugodott. A főpapságnak főrendiházi jogait, mint említők, 1885-ben szorították meg, a tinninin és belgrádin kívül az összes választott püspökök kimaradtak a felsőházból, pedig utoljára már 17 ilyen, választott püspöki címet osztogattak. Az 1875. I. t. c. 3. §-a a benedekrendi, ciszterci, premontrei és kegyesrendi szerzeteseknek megadta azt a jogot, hogy országgyűlési képviselőkké választhatók.³⁷⁶

A kath. fő-
papság elő-
léptetése.

Az országos vallásügyi állapotokról írt fejezetekből bőven látható, hogy a kath. főpapság előléptetése e korszakban mindig a kormányok kezében volt s ezen az 1848-iki átalakulás sem változtatott. Az 1848. III. t.-c. 7. §-a értelmében az érsekek, püspökök, préposztok és apátok kinevezése egyenesen Ófelségét a királyt illeti ugyan, de a felelős magyar miniszter ellen-

jegyzése mellett s bár e törvény 21. §-a világosan kimondja, hogy a kinevezéseket a király személye mellé rendelt miniszter fogja kezelni, tényleg mégis a vallás- és közoktatásügyi miniszter kezébe kerültek. A törvényben a kanonokok kinevezéséről szó nincs, de valóságban 1848 után is a király nevezte ki őket.

Az erdélyi katolikusok rendjeinek (statusainak) 1722-ben, 1728-ban, 1749-ben és 1759-ben megengedte a kormány, hogy 3—3 egyházi férfit jelöljenek az erdélyi püspöki székre. De 1741-iki jelölésüket nem fogadta el, 1759 után pedig föl sem szólította őket a jelölésre. Az erdélyi püspöknek azonban sikerült azt a jogát megóvnia, hogy káptalanába az utolsó két kanonokot egyenesen ő nevezi ki.³⁷⁷

Az alsópapság előléptetése főleg a kegyuraktól függött. 1711 után ugyanis a kath. földesurak a királyi haszonvételek adományozása fejében kötelesek voltak viselni a kegyuri terheket s ennek következtében kegyuraságot és vele jogot nyertek a plébánosok kijelölésére. A kincstári jószágokon a királyi kamara, utóbb a m. k. pénzügyminisztérium, ahol pedig a vallás- és tanulmányi alap vállalta a kegyuraságot, a helytartótanács, utóbb a vallás- és közoktatásügyi miniszter tette meg a jelölést. A szabad királyi városokban az 1818. május 27-én kelt királyi rendelet szerint csak a katolikus lakosok vehettek részt a jelölésben, de ez ellen több helyütt visszaélés történt.³⁷⁸ Az 1850.-i, Esztergomban tartott püspöki tanácskozás, továbbá az 1858.-i esztergomi és az 1863.-i kalocsai tartományi zsinatok határozatai szerint a plébánosoknak hat évre érvényes lelkészi (zsinati) vizsgálatot kell tenniük s valódi javadalmazás csak az az egyházi férfi lehet, aki a vizsgálatot sikerrel kiállotta.

Az alsópapság eltartása.

Egyházi
birtokok.

A főpapság jövedelme e korszakban tagadhatatlanul szépen emelkedett, de nem a tizedekből, mert ezt vagy a kincstár, vagy a földesurak továbbra is olcsón bérelhették (1715. 11. t.-c.), hanem az ingatlanok szorgosabb műveléséből. A csanádi püspök elvesztett, régi jószágai helyett 1719-ben Makó városát, káptalana pedig végre-valahára 1821-ben Ság, Parác és Sztancsova falvakat kapta.³⁷⁹ A zágrábi püspök, káptalana és a vránai perjel 1794-ben elvesztették a határörvidékre eső jószágait, de ahelyett a kincstártól a Temesközön jobb jövedelmű birtokokat kaptak (Perjámos, Módos, Bóka stb.). Hogy az erdélyi püspökséget 1751-ben a gyulafehérvári és alvinci uradalmakkal kárpótolták, már említők.³⁸⁰

A szabályozott püspökségek.

De bár mennyi lett volna is a kath. főpapok jószágainak jövedelme, mégis a kormány beavatkozása és folytonos rendelkezése miatt maguk a főpapok vajmi csekély költséggel rendelkeztek. Az apostoli királyság révén a királyok szabályozták a püspökségek jövedelmét és bizonyos, háztartásukra fordítható költségen kívül a püspököknek több, fölöslegesnek minősített jövedelmét, bár egyházi, de mégis a kormánytól meghatározott célokra kellett beszolgáltatniok. Így már 1734-ben a váradi püspök csak 17 ezer forintot tartathatott meg a maga és egyházmegyéje számára, a többi be kellett fizetnie a lelkészi pénztárba. Nemsokára a győri, nyitrai és váci püspökökre 6—6 ezer forintot vetettek ki szintén a lelkészi pénztár gyarapítására. II. József császár a váradi püspökséget újból és pedig ekként szabályozta: 20.000 forintot megtarthatott a püspök a maga háztartására, 21.000 frtot egyházmegyéje szükségletére (a székesegyház, a kegyuri épületek fenntartására, tanárok, plébánosok, tanítók fizetésére), 20.400 frtot fizetett az adósságok kamataira, 3.100

forintot a lelkészi pénztárba, 10.150 frtot a munkácsi, 3.500 frtot a körösi püspöknek, 10.000 frtot a (bécsi) Szent Borbála-nevelőháznak, 3.840 forintot a váci (most pesti) angolkisasszonyoknak és 678 frtot a zeng-egyházmegyei plébánosoknak.³⁸¹ Még kellett volna 19.500 frtot fizetnie a nagyváradi gör. szert. egyházmegye szükségleteire, de ehelyett elvették tőle a belényesi uradalmat és a nagyváradi gör. szert. kath. püspökségnek adták. Egész 1848-ig az úgynevezett «szabályozott püspökségek alapjába» fizettek évenként az esztergomi érsek 75.000, a kalocsai érsek 21.000, a veszprémi püspök 50.000, a győri 14.000, a váci 14.000, a pécsi 32.000, a nyitrai 47.000, a diákóvári 4.000 forintot.³⁸² Hogy 1848 után az összes egyházi javadalmak, mint állandó jogi személyek, a rendes adókon kívül az illeték-egyenértéki adót is fizetik, ismeretes.

A plébánosok eltartását I. Lipót 1704.-i rendelete a kegyurakra bizta, de az 1723. 71. t.-c. megengedte, hogy a kegyurak, mint egyszersmind földesurak, azt jobbágyaikra, a népre, hárítsák át. Így keletkezett a párbér. A tized tizenhatodán kívül tehát a párbér, továbbá a királynak 1733.-i rendelete szerint kegyuraktól átengedett 1—2, néhol csak fél telek föld használata lőn ezentul a plébánosok fő jövedelmi forrása. Az egyes egyházi szentelésekért járó díj (stóla) megszabását az 1751. 12. t.-c. megigérte s az az egyes püspököktől végrehajtott látogatások alkalmával meg is állapíttatott. 1734-ben a plébánosok fizetéséül a király legalább 150, 1802-ben legalább 300 (osztrák értékben 315) frtot állapított meg. Hogy ez a XIX. század végén szerfölött kevés volt, tudnivaló, de 1885 óta 1900-ig hiába sürgették a legkisebb fizetés (kongrua) rendezését.

Kegyura-
ság.
Párbér.

Vallásalap.

Az alsó papság fizetésével összefügg a vallásalap megalkotása és fejlesztése, mert ha egyéb jövedelmi forrásokból a legkisebb fizetés ki nem telt, a vallásalapnak kellett azt kiegészítenie 150, később 300 (315) frtig. A mai vallásalapot tulajdonkép III. Károly király 1733. márc. 7-iki rendeletével létesítette lelkészi pénztár néven. Ennek kezelését egy külön bizottságra bízta, amely a primásból, az egri püspökből, az országbíróból, a helytartótanács egyik tagjából és a magyar kamara egyik tagjából állott. A lelkészi pénztárba az országos jövedelmekből 16.000 frtot utalványozott, később pedig, mint láttuk, e célból a püspökségeket is bizonyos adókkal róttá meg. II. József a tőle eltörölt szerzetek vagyonát mind a lelkészi pénztár javára foglalta le s mivel ekként e pénztár sok ingatlan jószághoz (194.425 hold), továbbá tőkéhez (el nem költ-hető, alapítványi pénzhez, 14,567.204 frt = 29,134.408 K) jutott, annak vallásalap nevet adott. 1848 után a szabályozott püspökségek alapja is ebbe olvadt bele. Hogy 1856-ban a magyar püspöki kar 2,553.000 frt tőkével gyarapítá, már említők. 1848 óta az üresedésben levő püspökségek időközi jövedelmei szintén a vallásalapba folynak.³⁸³

Tanul-mányi-alap.

A kath. középiskolák fenntartására szolgáló tanulmányi-alap a jezsuiták vagyonából keletkezett. Mária Terézia királyné először 1775-ben egyesíté a jezsuita társházak jószágait és tőkéit egy birtokcsomóvá. 1780-ban pedig főkegyuri és főfelügyeleti jogánál fogva tanulmányi-alap néven ugyanazokra a célokra adományozá, amelyekre a jezsuiták kapták. A tanulmányi-alap 6,455.877 = 12,911.754 K tőkéből, 28.153 hold földbirtokból állott. Teljesen hasonló származásu az egyetemi-alap, mert ez a turóci prépostság, a duna-földvári, szekszárdi és pécsváradi apátságok jószá-

gaiból, továbbá a bozóki prépostság fele birtokából és a nagyszombati jezsuita társház tőkéiből keletkezett (1780).³⁸⁴

Az erdélyi egyházmegye vallás-alapja 1767-ben akként keletkezett, hogy Mária Terézia a lissaboni nevű tőkéből 437.305 rajnai forintot a kath. vallás előmozdítására az erdélyi kath. egyházmegyének ajánlódokozott. Ennek kezelését ugyancsak 1767-ben a kormányshéz kath. tagjaiból alakított kath. bizottságra (commissio catholica, commissio in publico-ecclesiasticis) bizta s ez (II. József változtatását kivéve) 1849-ig végezte is a teendőket. 1849-től 1861-ig a kath. bizottság nem működhetett, de 1861-ben újból helyreállott, 1873-ban pedig az erdélyi kath. status igazgató-tanácsa váltotta föl. 1777-től kezdve a kath. bizottságnak egy, erdély-egyházmegyei miséspap volt az előadója. E bizottság 1773 óta az erdélyi tanulmányi-alapot is gondozta. E tanulmányi alaphoz csatoltatott 1799-ben a kolosmonostori uradalom, amely 1773-tól 1799-ig a nagyszebeni kath. árvaház fenntartására volt rendelve.

Erdélyi
tanulmányi-
alap.

Az erdélyi katolikusok már 1848 augusztus havában megkisérelték, hogy a kormányshéz kath. bizottsága helyébe a kath. rendektől alkotott önkormányzat lépjen s a kath. egyházi alapokat ez vegye át. A beállott zavarok miatt az önkormányzat (autonómia) akkor nem léphetett életbe. De 1866. január 10-én Fogarassy Mihály erdélyi püspök ujra összehívta a kath. rendeket s ezek az 1848-i önkormányzati szabályzatot ujra elfogadták. Eötvös vallásügyi miniszter fölterjesztésére királyunk Öfelsége ezt az önkormányzatot 1867. aug. 19-én jóváhagyta s így az 1873-ban tényleg életbe lépett.³⁸⁵

Erdélyi
kath. önkor-
mányzat.

Papság
fegyelme.

A beállott békés időkben a püspökök egyházmegyéjüket részint látogatás, részint bémálás végett gyakran végigjárták és így papjaik magaviseletére személyesen ügyelhettek. Azonkívül 1780-ig a főesperesek látogatták a rájuk bízott kerületeket annál is inkább, mert a keresztség kiszolgáltatása tekintetében a protestáns papokat nekik kellett ellenőrizniök. 1780 után az évi látogatásokat és jelentéseket az alesperesek végzik. A jozefinizmus káros hatással volt a kath. papság fegyelmére is. Ez pedig annál nagyobb baj volt, mert javító zsinatokat nem lehetett tartani, vagy ha tartott is a püspöki kar, mint 1822-ben, határozatait a kormány nem engedte kihirdettetni. Csak 1848 után javultak e tekintetben az állapotok. Ekkor, mint említők, az esztergomi és kalocsai érsek tartományi zsinatokat tartottak (1858. és 1863.) és ezek üdvös-séges határozatait végrehajtották. A gyulafehérvárfogarasi gör. kath. érseki tartomány 1872-ben és 1882-ben tartott jelentékeny zsinatokat. 1855-ben Scitovszky János primás, mint az apostoli szék megbízottja, az összes szerzetházakat meglátogatta s így a szerzetesek jámborságának élénkítésén fáradozott.

VI. SZAKASZ.

Istentisztelet és egyházi fegyelem

1711-től 1900-ig.

Az istentisztelet külső szertartásaiban a latin szer-
tartású katolikusoknál e korszakban semmi változás Ünnepek
kevesbítése.
nem történt. II. József császár megkísérelte ugyan a
Magyarországon szokásos feltámadási szertartást el-
törölni, de hiába. Halála után annál nagyobb lelke-
sedéssel állították vissza. Az ünnepek száma azonban
megkevesbedett. Mária Terézia kérésére XIV. Benedek
pápa 1754-ben megengedte, hogy az apostolok és
szentek ünnepein (sz. Péter és Pál napját kivéve) a
szentmise hallgatása után a hívek hétköznapi munkát
végezheszenek. XIV. Kelemen pápa pedig ugyancsak
Mária Terézia királynő kérelmére végleg felmentette
a híveket az apostolok és szentek, továbbá Sarlós-
boldogasszony és a három nagy ünnep harmadik nap-
jának megtartása alól.³⁸⁶

Az apostolok ünnepei közül csak sz. Péter és Pál
napja (június 29.), a szentek ünnepei közül pedig
Szent István király napja (augusztus 20.) maradt
kötelező. Az utóbbi 1771 óta, amidőn Szent István
jobbkezét Budavárában nagy fénnel elhelyezték, való-

ságos nemzeti ünnep lőn s megtartását a világi hatóság is előmozdította.³⁸⁷

Böjtök szabályozása.

A böjtök szigorú megtartása a XVIII. században még általánosan kötelező és szokásos volt. XIV. Kelemen pápa az eltörölt ünnepek készületi böjtjeit (vigiliáit) az ádventi idő szerda és péntek napjaira helyezte át. A XIX. század második felében a megváltozott gazdasági viszonyok miatt a böjt megtartása mindinkább nehezebbé vált s ezért a magyar püspöki kar folyamodására 1870. május 6-án IX. Pius pápa Magyarország katolikusaif a szombatnapi böjt alól egészen felmentette, a többi böjti napokon pedig megengedte, hogy böjtös eledeliek elkészítéséhez zsirt is használhassanak. Később ismét a magyar püspöki kar fölterjesztésére az apostoli szék felmentést adott, hogy a nagyböjtben hetenkint csupán háromszor böjtölhessenek, akik ilyen engedéllyel élni akarnak.³⁸⁸

Szertartókönyvek.

A kalocsai érsekség helyre állván, az ő érseki tartománya számára külön szertartókönyv (rituale) készült s ezt némileg átalakítva 1886-ban Haynald Lajos kalocsai érsek újra kiadatta. Ezenkívül az egri, veszprémi és zágrábi püspökök készíttettek egyházmegyéik számára külön szertartókönyvet.

A vallásosságot és az istentiszteletben való részvételt előmozdították a nagyszámmal kiadott imádságos és énekes könyvek.

Énekeskönyvek.

Az egyházi énekköltők közül kitűntek: Faludi Ferenc J. t. († 1779), Kovács Márk benedekrendi († 1854), Tárkányi Béla egri kanonok († 1886) és Szemenyei Mihály regölyi plébános. A tömérdek énekes könyv közül nagyobb hatást gyakorolt Bozóky Mihály pilismaróti kántor énekes könyve (1797), továbbá Kovács Márké (1842–47), Szepesi Imrée (1853), különösen pedig Tárkányi Béla kath. egyházi

énektára (1855). Az egyházi zenét régi tisztaságára visszavezetni először Bogisich Mihály igyekezett «Öseink buzgósága» nevű énekes könyvében (1888). A XIX. század második felében a püspöki kar nagyon sürgette, hogy a híveket be kell vonni a szent éneklésbe.³⁸⁹

Az imádságos és énekes könyvek készítésén kívül az épületes irodalom is nagyon szépen fellendült. Nevezetesebb, jóra serkentő írók voltak a XVIII. században Faludin kívül: Kolosváry Pál J. t. († 1731), Horváth Gábor J. t. († 1740), Orosz Ferenc pálos († 1771), Nagy Ignác, az első székesfehérvári püspök († 1789), a XIX. században Szaniszló Ferenc, utóbb nagyváradi nagyprépost († 1869), Nogáll János, utóbb nagyváradi nagyprépost († 1899) s Tóth Mike. Mint vallásos költők kitűntek: Nyulassy Antal benedekrendi († 1900), Barina Vendel, költői nevén Kuthen, tápiógyörgyei plébános († 1875), Mindszenty Gedeon egri pap, szenterzsébeti plébános († 1877), Kemenes Ferenc veszprémi pap, veszprémi nagyprépost († 1905), Rosty Kálmán J. t. († 1904) és Pályi Ede sárközi plébános († 1901).³⁹⁰

Épületes
könyvek.

A csendes idők nagyon kedveztek a bucsujárásoknak és Magyarország katolikusai valóságos lelki üdülést találtak abban, hogy hazánk egyik-másik nevezetes és könyörgések meghallgatásáról híres templomához elzarándokoltak. Nevezetesebb bucsujáró helyekké váltak ezek a Mária-képekkel ékes templomok: az óhegyi (1715 óta), a máriaradnai (1723 óta), az andocsi (1725 óta), a máriapócsi (1731 óta), a sasvári (1732 óta), a szentkúti (Mátraverebély mellett, 1735 óta), a kiscelli (1739 óta), a máriavölgyi (Pozsony mellett, főleg 1742 óta), a máriagyüdi (1745 óta). Erdélyben a kolozsvári jezsuita templom 1724 óta,

Búcsú-
járások.

a régi csiksomlyai pedig főleg 1746 óta voltak látogatottak, Szlavóniában pedig a krapinai 1750 óta. A szentkereszt-uti ájtatosság 1740 után hazánkban is meghonosult s leghiresebbé vált az 1744-ben épült selmecbányai kálvária. II. József mindent elkövetett ugyan a bucsujárások megszüntetésére, de hogyné támadtak volna föl azok ujult erővel, mikor második utóda, II. Ferenc a tömérdek inségtől és bajtól sarkaltatva, már 1795-ben maga kéri a pápát, hogy Magyarországon is rendeljen körmeneteket, zarándokat böjttel, énekkel és nyilvános könyörgésekkel a háboru és egyéb csapások eltávolítására!³⁹¹

Jámbor
társulatok.

A korszak elején az ájtatos társulatok nagyban virágoztak. A művelt osztályok Máriás-gyülekezetein kívül a köznép közt különösen a szentolvasó-társulatok terjedtek. Az első ily szentolvasó-társulatot állítólag 1727-ben alakította Kapu Gábor J. t. Vágsellyén. A Szent Ferenc-rend harmadik rendje (terciáriusok, kordások társulata) szintén el volt terjedve. E társulatok azonban mind elsorvadtak II. József fagyasztó kormánya alatt. Összegyűjtögetett pénzecskéiket is elnyelte a vallásalap. Csak nagy későn kezdenek egyes ájtatosságok előmozdítása végett újra csoportosulni a buzgóbb papok és hívek. Így aztán a XIX. század közepén új életre keltek és elterjedtek a Jézus Szive s a szentolvasó társulatok. Egyideig nagyon virágozott a Szeplőtelen-Fogantatás társulata. Nem csupán ájtatos célból, hanem egyszersmind jótékonyosság gyakorlására is alakult és országos szervezetet nyert a Szent László-Társulat. 1861-ben Lonovics József érsek vezetésével alakították meg e társulatot a kath. főpapok és főurak s hazánk keleti határain lakó, szegény katolikusok felsegítésén, megmentésén fáradozott. A szegény templomok felszerelésére sokat ál-

doztak az oltáregyletek. Ezeknek középpontja, a budapesti, 1859-ben keletkezett. A hitterjesztés előmozdítására a magyar katolikusok régtől fogva adakoztak, de külön Missiótársulat csak 1885-ben alakult. E társulatok felvirágoztatása végett külön folyóiratok, vagy apró, ismertető füzetek sűrűn jelentek meg. (Jézus szent Szíve hírnöke 1867-től kezdve, Szűz Mária virágos kertje 1885-től kezdve stb.)

A középiskolai ifjuság nemesítésére oly áldásos Mária-társulatok (Máriás-gyülekezetek, Mariana congregatio-k) visszaállítását már az 1822.-i nemzeti zsinat számos oknál fogva sürgette. Bolla Márton, a kegyesrendiek tudós főigazgatója 1827-ben külön értekezésben mutatta ki szükséges voltát. Végre 1855-ben a kegyesrendiek trencsényi gimnáziumában csakugyan újra alakult egy Mária-társulat. Ezt követték a gyulafehérvári (1856), a szatmári (1858), a soproni (1869), a kalocsai (1870), a nagyszombati (1895), a budapesti és egri (1896).³⁹²

Az istentisztelet helyei kivált a XVIII. században bámulatos számban épültek. Szükség volt arra, hogy a tömérdek elpusztult templom helyébe a szaporodó és az ujonnan betelepülő népesség számára új meg új templomokat építsenek, a régieket pedig sok helyütt kibővítsék. Sajnos, a gyors munka és az akkor uralgó német barokk építésmód nagyon meglátszik e templomokon: kívül disztelenek, belül pedig hamis, csavart díszítésekkel terheltek. Még a régi, nemes egyházi építésmódu templomokat is átalakították vagy megtoldották e barokk ízlésben. Egyetlen jó oldala volt ez építkezésnek, hogy a hatalmas dongaboltozatokon, vagy kupolamezőkön egyes külföldi kiváló festők (pl. Maulpertsch, Schöpf Krakker Jászón és Egerben) művészi festményekkel remekeltek. A XIX.

Templomok
építése.

század első felében a régi görög építésmódot utánzó, klasszikus építésmódot kezdték a templomoknál is alkalmazni. Ennek legszebb emlékei az esztergomi és egri székesegyházak és a váli templom. Az esztergomi székesegyházat Rudnay Sándor primás 1822-ben, az egrit Pirker László érsek 1831-ben kezdte építtetni. De csakhamar elterjedt hazánkban is a középkori egyházi építésmódok ismerete és szeretete. Legnagyobb érdeme volt ebben Ipolyi Arnold besztercebányai (majd rövid ideig nagyváradi) püspöknek († 1886), aki bejárta hazánkat, ismertette régi egyházait (a deákmonostort, apátfalvit, a csallóközieket), azok festményeit, szobrait, szerelvényeit. Mellette még Rómer Flóris († 1889), Czobor Béla († 1904), az ág. evangélikusok közül pedig Henszlmann Imre († 1888) fáradoztak a középkori: bazilika, román és csúcsíves építésmódok megkedveltetésén. Így építteté aztán gróf Károlyi István 1845—54 között a fóti templomot magyar bazilika-építésmódban Ybl Miklós rajzai szerint. Dulánszky Ferdinánd pécsi püspök pedig helyreállíttatá a pécsi székesegyházat ugyancsak bazilika-építésmódban (1881—91). Román építésmódban épült a budapesti ferencvárosi templom (1879), a budapesti Jézus Szent-Szive-templom (1889), a diákóvári székesegyház (1883) és számos vidéki templom. Csúcsíves építésmódu új templomok a budapesti erzsébetvárosi (1900), a verseci, báttaszéki stb. — A régiek közül is sok román és csúcsíves építésmódu templomot egészen híven állítottak helyre, mint pl. a lébenyit, jákit, panonhalmit, a budavári Nagy Boldogasszony-templomot, a zágrábi és kassai székesegyházakat stb. Nagy érdeme volt e helyreállításokban az 1872-ben szervezett Műemlékek Országos Bizottságának.³⁹³

A gör. katolikusok istentisztelete e korszakban szintén fényesebb és az imádságos könyvek terjedésével bensőbb lett. A magyar nyelvű gör. katolikusok számára készítettek magyar szertartásmagyarázó könyveket és a misekönyv egy részét is lefordították magyarra. A román gör. katolikusok e korszak elején még ószláv nyelven végezték az istentiszteletet, mert a szükséges könyveknek román nyelvre való fordításához csak 1679-ben fogtak és csak 1700-ra voltak vele készen. 1712—36 között még csupa ószláv könyveket talált a kath. főesperes Bihar megye gör. szertartásu templomaiban és ezeket csak lassan kezdik kiszorítani a román fordítások. Az apostoli szék 1853-ban tudomásul vette a román istentiszteleti nyelvet (liturgiát).

Gör. kath.
imádságos
könyvek.

A protestánsok istentisztelete nem változott. 1744-ben az erdélyrészi, 1808-ban pedig a magyarországi református kerületek új, kiigazított énekes könyveket hoztak be. Ezeket ismét átdolgozva és jobban a nyelv fejlettségéhez alkalmazva 1838-ban és 1877-ben bocsátották közre. Számosan készítettek imádságos könyveket is. Az egyházkövetés és a bűnösök kalodázása lassan kiment náluk a szokásból.³⁹⁴

Protestán-
sok énekes
könyvei.

Különben 1780 óta a külső fenyítékek a katolikus előljárók kezéből is kihullottak. Az 1863-iki kalocsai zsinat a törvényszegő hívekkel szemben jóformán csak a tanítás, feddés eszközeire utal. Az egyházi fenyítékek közül pedig a feloldozás megtagadását és az egyházi temetés megvonását alkalmazza. Az előbbivel sújtja a bűnben élő és a javulást visszautasító katolikust, az utóbbival pedig a beszámítható öngyilkost és a párbajban elesettet. Sajnos, sokszor egyes félénk, tudatlan plébánosok még e fenyítékeket sem használták.

Egyházi
fenyítékek.

VII. SZAKASZ.

A görög és örmény szertartású katolikusok 1711-től 1900-ig.

A) Szerb görög-katolikusok.

A fegyveres
szerbek be-
vándorlása.

A Szlavóniában lakó szerb görög-katolikusok sok bajjal küzdöttek már 1670 óta, de még nagyobb csapások következtek rájuk e korszak elején. Említők már (III. Korszak. VIII. fejezet. 226—229. lap) mily nagy veszedelem származott 1690-ben Magyarországra az Ószerbiában felkelésre biztatott, fegyveres szerbek ideofutásából s különösen pedig abból, hogy a császári okiratok e szerbek pátriárkájának akkora hatalmat biztosítottak. Igaz, e hatalmat nem Magyarországon, hanem a meghódítandó Szerbországban kellett volna a pátriárkának gyakorolnia, de ő azzal nem törődött. Ő azt tartotta, hogy hatalma kiterjed az összes Magyarországon élő, görög szertartású keresztényekre és aszerint viselte magát. A szerb katonaság pedig támogatta. Ez lett az oka, hogy a szerb keresztényeknek a kath. egyházzal való egyesülése csaknem egészen semmivé vált, a románok egyesülése pedig félbemaradt.

Mint buktatta meg a szerb gör. kel. pátriárka először a szerémségi (Szerém-Verőce-Pozsega megyé-

ben alakult) gör. kath. egyházat, már láttuk (III. Korszak. VII. szakasz.).

1711 után a gör. kel. szerbek a tótországi gör. kath. egyház ellen támadtak és az ahhoz tartozó szerbeket igyekeztek a maguk felekezetéhez visszahódítani. 1713-ban a gör. kel. szerbek már elérték, hogy a lepavinai és a komogovinai baziliták hozzájuk pártoltak. 1716-ban ezeknek példáját követték a gomirjei baziliták is. Így azután a Kulpa mentén és a Kulpától délre lakó, továbbá a Körös-Kapronca vidékén letelepült gör. kath. szerbek elpártoltak a kath. egyháztól. Csak az Ivanics vidékén lakók és a Jaskától nyugatra eső, a többi szerbektől elkülönített sichelburgi kerület lakosai maradtak katolikusok.

A tótországi
egyesülés
bukása.

Az Ivanics mellett eső marcsai gör. kath. monostort először 1727-ben akarták elfoglalni a hatalmas gör. keletiek. 10 év múlva a lepavinai gör. keleti szerb püspök segítőtársaival együtt már megakadályozta Ivanovits Szilveszter gör. kath. püspöki helytartónak a marcsai monostorba való beiktatását, sőt 1737 szept. 19-én tényleg is elfoglalta azt. Átlátták azonban a szerbek, hogy ezt a monostort jogosan nem tarthatják meg, de másrészt azt sem akarták, hogy a gör. katolikusok kezére visszakerüljön, tehát 1739 jún. 17-én felégették. Ezért és egyéb erőszakoskodásukért nem lehetett megbüntetni őket, mert a fegyveres hatalom az ő kezükben volt. Eközben Ivanovits meghalt, alkalmas utódot sokáig nem találtak, úgy hogy 1737-től 1751-ig a gör. kath. szerbeknek jóformán nem is volt püspökük, illetőleg püspöki helytartójuk. Ugyanekkor rettenetes parasztlázadás is dühöngött Körös- és Varasd megyékben s így nem csoda, hogy a gör. kath. egyház Ivanics vidékén is elenyészett, volt hívei a gör. keletiekhez csatlakoztak.

Csak a sichelburgi kerületben tartotta fenn a kath. egyházzal való egyesülést a római görög kollégiumnak egyik növendéke, Palkovits Gábor. 1751-ben végre ő lett a püspök, illetőleg püspöki helytartó s ettől kezdve a további elpártolás megszűnt. Ő és utódai 1751-től 1777-ig Pribics faluban laktak, mert a hatalmas gör. kel. szerbek iránt oly nagy volt az ellenzés, hogy rájuk való tekintetből a gör. kath. püspökök a marcsai birtokot nem kapták vissza, hanem ahelyett 1753-ban Preszeka faluval kárpótolták őket.³⁹⁵

A körösi
püspökség.

Egyházzójogilag Palkovits és utódai is tulajdonképpen a zágrábi püspök gör. szert. helytartói valának. Azt vélték azonban az egykorúak, hogy e jogi helyzet nagy akadálya a gör. kel. szerbek megtérésének, (azzal riasztották ugyanis őket, hogy a lat. szert. püspök elveszi nyelvüket és szertartásaikat). Azért Mária Terézia királyné kérésére az apostoli szék kivette a zágrábi püspökség területén lakó gör. katolikusokat a zágrábi püspök joghatósága alól, számukra Körösön külön püspökséget alapított és az esztergomi érseki tartományhoz csatolta (1777). Az új körösi püspökség hiveivé lettek az 1760 táján Bács- és Szerém-megyékbe telepített gör. kath. oroszok is. Mária Terézia az új püspökséget a régi, kicsiny Pribics és Preszeka falvaikon kívül még a szerém-megyei Sid és Berkaszovo falvakkal javadalmazta. Az új püspökséghez fűzött remények a gör. keleti szerbek megtérése tekintetében nem valósultak meg. 1853-ban a körösi püspökséget az apostoli sz. szék elszakította az esztergomi érsektől és az akkor felállított zágrábi érsekséghez csatolta.

B) Gör. kath. oroszok.

A munkácsi
püspökök
sorsa.

A Rákóczy-felkelés a gör. kath. oroszok egyházzójogi állását megváltoztatta. A volt apostoli helytartó, Cameli József, 1706-ban meghalt. Mivel akkor az az

egész terület, ahol oroszok laktak, Rákóczy Ferenc fejedelem kezében volt s ő a munkácsi monostorhoz kötött orosz püspökség betöltéséhez, mint kegyúr, jogot tartott, Kaminszky Petroniust nevezte ki s a kievi gör. kath. érsekkel akarta felszenteltetni.

Ezzel szemben a magyar király is fenntartotta a munkácsi püspökségre vonatkozó jogát. Hodermarszky Jánost nevezte ki s 1711-ben a munkácsi uradalom kezére jutván, a munkácsi monostort neki adta át. De Hodermarszkyt az apostoli szentszék nem fogadta el, mert a munkácsi püspökség ismeretlen volt az apostoli szék lajstromában. Az apostoli szék apostoli helytartót akart újra küldeni, de ez meg a magyar királyi udvarnak nem kellett. Közben az egri püspök is hangoztatta jogait és 1715 ápr. 30-án Bizanczy Györgyöt, a hajdudorogi esperest nevezte ki őt gör. szert. helytartójává. E jogi megoldást az apostoli szék is elfogadta. Hodermarszky lemondott, Bizanczy az apostoli szék beleegyezésével fölszentelt püspök és az egri megye gör. sz. hiveinek helytartójává lőn (1716). Ugyanez időtájt 1717-től kezdve 1734-ig a máramarosmegyei oroszok is megtértek. Az utolsó, máramarosi gör. kel. püspök, Theodorovics Doszitheus 1734-ben meghalt s így az összes magyarországi oroszok egyesültek a kath. egyházzal.

Az oroszok azonban, kivált 1744-től kezdve mindig erősebben óhajtották, hogy egészen önálló püspökük legyen. Azért Mária Terézia sürgetésére az apostoli szentszék 1771. szept. 19-én a magyarországi gör. kath. oroszok számára megalapította a munkácsi püspökséget (illetőleg az egykori gör. kel. püspökséget a kath. püspökségek sorába bevette). Az új püspökség székhelyéül 1776-ban a királynő az ungvári várat adá. Itt állították fel a 7 tagból álló káptalant és a pap-

A munkácsi
püspökség
felállítására.

nevelőházat is. Az első püspök Bradács János lőn. Két év múlva utódja, Baçsinszky András követte. Javadalmazásul az új püspökség 1776-ban kapta a Miskolc mellé eső tapolcai apátságot.

Eperjesi
püspökség.

A munkácsi püspökség roppant terjedelme s híveinek nagy száma miatt a püspök hivatását kellően nem teljesíthette. Azért megyéjét 1816-ban a király előterjesztésére az apostoli sz. szék kétfelé osztotta, Eperjesen új püspökséget alapított és a Szepes-, Sáros-, Abauj-Torna-, Gömör-, Borsod megyékben, továbbá Zemplén megye északi felében lakó oroszokat az eperjesi püspök gondozására bizta. Közbejött akadályok miatt az eperjesi gör. kath. püspök, Tarkovics Gergely csak 1820-ban foglalta el székhelyét. A papnevelőházat Tóth Miklós püspök buzgólkodása 1880-ban hozta létre.³⁹⁶

Mindkét püspökség kezdettől fogva az esztergomi érsekséghez tartozott.

C) Gör. kath. románok.

Fogarasi
püspökség.

Mint említők, a Rákóczy-felkelés az erdélyi román gör. kath. egyházat is megzavarta. Angel Athanáz a szatmári béke után két évvel, 1713-ban meghalt s csak két év múlva nyert utódot Pataky János személyében. Mivel III. Károly király határozata szerint az erdélyi püspök végre visszatérhetett székhelyére, a gör. kath. püspöknek Gyulafehérvárról távoznia kellett. Fogarason kapott tehát új székhelyet, javadalmul pedig a szamosujvári uradalmat és Szombatfalvát nyerte. III. Károlynak nagy tekintélyével sikerült kivinnie, hogy az apostoli szt. szék ezeket az intézkedéseket jóváhagyta. Ez volt Magyarországon az első eset, hogy ugyanazon területen két, bár különböző szertartásu kath. püspök gyakorolt joghatóságot.

Az új püspökségnek egyelőre még nem volt papnevelőháza, hanem a papok a régi módon tanultak, kivéve azt a pár ifjút, akik a római görög-kollégiumban és a nagyszombati Szent Albert-papnevelőben nevelkedtek. A nagyszombati Szent Albert-papnevelőházat Jany Ferenc szerémi püspök egyenesen a román gör. katolikusok számára alapította s 1714-ben nyílt meg. Patakynak 1727-ben bekövetkezett halála után sikerült kivinniök a kormányférfiaknak és a jezsuitáknak, hogy utódjává 1728-ban a nagyszombati Szent Albert-papnevelő egyik növendékét, Micu (Klein) Jánost választották meg. Ez volt az első, rendes iskolát végzett püspökük. Micu (Klein) fáradhatatlanul könyörgött, írt, utazgatott egyháza, népe és családja érdekében. Sikerült kivinnie, hogy a király a szamosujvári uradalom és Szombatfalva helyett 1738-ban a 13 faluból álló balázsfalvi uradalmat ajándékozta a fogarasi püspökségnek s itt Micu (Klein) megvetette a székesegyház, püspöki palota, bazilita monostor és papnevelőház alapjait.

De éppen ekkor, midőn az erdélyi románok egyesülése teljesen megerősödni látszott, részben Micu (Klein) püspök tulzásai, részben a magyarországi szerbek beleavatkozásai miatt az egyesülés roppant kárt, a gör. kath. papság pedig szörnyű üldözést szenvedett. Micu (Klein) nem elégedett meg azzal, hogy egyházának jogokat szerezzen s népét taníttassa, hanem népének politikai jogokat is akart kicsikarni. De ez ellenkezett Erdély akkori alkotmányával és részben a magánjog megsértésével járt volna. Nevezetesen a román népet Erdély negyedik nemzetévé akarta tenni, de ez az akkori rendi alkotmányban nem volt keresztülvihető. Az, hogy a román földművesek csak a román papoknak fizessenek tizedet, a szász és magyar papok már előzőleg biztosított jövedelmét csorbította volna.

Az egyesülés ellen-ségei.

Erőszakos-
kodások az
egyesülés
ellen.

Az sem volt keresztülvihető, hogy minden román pap felmentessék a földesuri tartozások alól, mert majd mindenik kis faluban ketten-hárman, sőt hatan-heten is voltak. Mária Terézia királynő tehát kiadta a rendeletet, hogy minden, nagyobbreszt románoktól lakott faluban ki kellett szakítaniok a földesuraknak bizonyos nagyságu telket a román gör. kath. templom, paplak és iskola számára s egy papot fel kellett menteniök a földesuri tartozások alól, de a többi feleszámu papság telkeit fel nem menthette, mert akkor megsértette volna a földesurak magánjogát. Micu (Klein) püspök túlzott követeléseivel magára zúdította az erdélyi rendek haragját s elidegenítette magától a bécsi kormányt is. Volt nevelőit, a jezsuitákat, azzal bosszantotta, hogy nem akarta fizetni a melléje rendelt jezsuita tanácsos számára a királynétól (tehát éppen nem a jezsuitáktól) a balázsfalvi uradalomra rótt 300 forintot. Hozzájárult, hogy 1744-ben a karlócai szerb pátriárka biztosítására egy Visszáron nevű gör. keleti szerzetes a Maros-völgyén bejött Erdélybe, félrevezette a köznépet, úgy hogy a Marostól délre roppant erőszakoskodások között számos község elszakadt a kath. egyháztól, az elvakított nép a gör. kath. papokat megverte, elűzte és a templomokat gör. keleti papoknak adta át. Micu (Klein) nem lépett fel kellő eréllyel Visszáron ellen, sőt ellenkezőleg, titkon gyűlést tartott s ott fenyegetődött a kormány ellen. Ezt megtudták Bécsben és odahivatták, törvényszék elé akarták állítani, de ő Rómába szökött s miután hiába igyekezett visszahívása érdekében lázítást szítani, püspökségéről nagynehezen lemondott.³⁹⁷

Az utódjává választott Bisztrai Áron Péter nagy önfeláldozással és buzgósággal igyekezett az összes erdélyi románokat a kath. egyházba visszavezetni, de

sikertelenül. A hét éves háború idején ugyanis Mária Terézia királyné seregei túlnyomó részben távol voltak, a karlócai pátriárka tehát a hunyad-megyei Csóra faluból származó Popovics Szofroni nevű szerzetest küldé Erdélybe. Ez aztán Ecsellei János nevű társával megint fellázította Erdély délnyugati részét s az alsó-fehér-megyei községeket is rávették az egyesülés elvételére (1759). Sem az erdélyi kormánynak, sem a gör. kath. püspöknek kezében nem volt elégséges karhatalom a lázítások és szörnyű erőszakoskodások meggátolására. A királyné, hogy a mozgalmat vérontás nélkül csillapítsa le, előbb türelmet biztosított a gör. keletiek részére, 1761-ben pedig felállította az erdélyi gör. kel. püspökséget. Nemsokára Buccow tábornok kikergette Erdélyből Popovics Szofronit, de már későn volt! Az, hogy az erdélyi románok mind gör. katholicusok legyenek, meghiusult!³⁹⁸

Erdély, mint tudjuk, 1711 után is, egészen 1848-ig külön, önálló nagyfejedelemség volt s így az ott lakó gör. kath. püspöknek joghatósága a Magyarország tiszántúli részein lakó románokra nem terjedt ki. Ezek közül a Szatmár-megyében lakók az oroszok példáját követve 1711 után lassan-lassan a kath. egyházba tértek s az orosz püspöki helytartó, később a munkácsi püspök joghatósága alatt állottak. A Bihar-megyében lakó románok 1692-ben elfogadták Cameli József munkácsi gör. kath. apostoli helytartót püspökül³⁹⁹ s így egyesültek a kath. egyházzal, de ez az egyesülés 1703-ban felbomlott. Csak 1712-ben kezdé őket újra felszólítani az egyesülésre László Pál váradi pap. Számos község meg is tért és László lőn első főesperesük. De a teljes egyesülést megakadályozta az, hogy Bihar-megyéhez az aradi szerb püspök jogot tartott s ez a váradi vár mellett tanyázó szerb kato-

A tiszántúli románok egyesülése.

Ennek ellen-ségei.

naságban támasszal bírt. A viszonyokkal ismeretlen bécsi haditanács felhatalmazást adott 1726-ban az aradi szerb püspöknek, hogy Bihar-megyében látogatást tartson s erre 1728-ban 178 pap elpártolt a kath. egyháztól. 1737-ig azonban újra 147 község lett gör. kath. 1748-tól kezdve a váradi egyházmegyében lakó román gör. katolikusoknak külön gör. szert. püspöki helytartójuk volt. Ez időtől kezdve, különösen Forgács Pál püspök buzgólkodásából számos község fogadta el az egyesülést. De épen azért a szerbek nagy haragra gerjedtek s mivel nekik Bécsben az udvari kancellária mellett külön bizottságuk volt, kivítették, hogy a bécsi kormány 1754-ben vizsgáló bizottságot küldött ki a váradi püspök és Bihar-megye ellen. A bizottság oly kérdéseket intézett a községekhez, amelyeket nem értettek meg s így azokra helytelen feleletet adtak. Ezen kapva a bizottság oly jelentést tett, mintha a püspök és Bihar-megye az egyesülés ügyében erőszakoskodott volna. Azért a kormány 1757-ben Forgács Pál püspököt büntetésből Vácra helyezte át, a vármegyét pedig megróttá. Ennek következtében az egyesült községek száma 11-re szállott le. De alig volt vége a vizsgálatnak, gyorsan visszatértek a községek és 1765-ben már 94 gör. kath. egyházközség volt Bihar-megyében. 1777-ben Mária Terézia kérelmére az apostoli sz. szék itt is felmenté a gör. katolikusokat a váradi püspök joghatósága alól és számukra ugyancsak Nagyváradon gör. szertartású kath. püspökséget alapított s annak joghatóságát kiterjeszté Békés-, Csánád-, Arad-, Torontál-, Temes- és Krassó-megyékre is. Az első püspök Drágosi Mózes lett. II. József az új püspökség számára kiszakította a belényesi uradalmat s ezzel a nagyváradi gör. szert. püspökséget a leggazdagabb gör. kath. javadalommá tette.¹⁰⁰

A nagy-
váradi gör.
kath.
püspökség.

A Temesközön 1721 óta szintén sokan egyesültek a kath. egyházzal. 1736-ban már 14 egyesült pap volt kivált a Maros és Temes mentén. A csanádi püspök fölterjesztésére már arról volt szó, hogy Temesköz és az akkor III. Károly császár kezén levő Szerbia részére új gör. kath. püspökséget állítanak föl valahol a Duna mentén pl. Moldován. De 1737-ben új török háború támadt, Szerbiát a császár elvesztette s az egyesülés megszakadt. 1777-ben a Temesközt a nagyváradai gör. kath. püspök megyéjéhez csatolták, de akkor már csak két gör. kath. plébánia volt itt. 1832-től kezdve új mozgalom indult meg. 1836-ban a lugosi románok egy része is megtért s 1848-ig a plébániák száma 22-re emelkedett. Ez az egyesülés egyrészt azért is történt, hogy a románok a szerb püspökök joghatósága alól meneküljenek.¹⁰¹

Ez épen kapóra jött az 1849 után következett kényuralmi kormányoknak, mert különben is a románokat 1848—49.-i magatartásukért politikai jogok helyett egyházi kiváltságokkal akarta kárpótolni. Az is tagadhatatlan volt, hogy a fogarasi és nagyváradai püspökségek roppant terjedelme miatt új egyházmegyék felállítására szükség volt. Ennélfogva a bécsi kormány előterjesztésére az apostoli szék 1853. nov. 26.-i bulájával a fogarasi püspökséget Gyulafehérvár-Fogaras néven érsekségre emelte s neki alávetette a nagyváradai gör. kath. és az ujonan felállított szamosujvári és lugosi püspökségeket. Együttal a Máramaros- és Szatmár-megyékben lakó, román gör. katolikusokat kivette a munkácsi püspök joghatósága alól s a Szamos jobb partján lakókat a szamosujvárihoz, a balparton lakókat pedig a nagyváradai püspökséghez csatolta. A lugosi új püspökség joghatósága a Temesközre, azaz: Torontál-, Temes- és Krassó-Szörény megyékre, to-

A temesközi
románok
egyesülése.

A lugosi
püspökség.

A szamos-
ujvári
püspökség.

vábbá a fogarasi püspökségtől átszatolt Hunyad-megyére terjedt ki.⁴⁰² Becsületükre válik a román gör. katolikusoknak, hogy az 1784.-i Hóra-Kloszka féle, továbbá az 1848—49.-i mészárlásokban és kegyetlenkedésekben vagy épen nem, vagy csak nagyon kis részben vettek részt s Erdélynek az anyaországgal való egyesülését 1848-ban először épen a fogarasi gör. kath. püspök hirdette ki. Egy külföldi román (oláh) író csupán túlzó, nemzeti szempontból vizsgálván a románoknak a kath. egyházzal való egyesülését, gör. keleti létére így kiáltott fel: az unió felséges dolog volt! Mi egészen más, önzetlen szempontokból kiindulva mondjuk, hogy az unió áldásos volt mind a magyar nemzetre, mind a román népre s azok a férfiak, akik önzetlenül megindították, annyi önfeláldozással, annyi szenvedés közt fenntartották, elismerést érdemelnek!

D) *Örmény szert. katolikusok.*

Örmény sz.
püspökségi
helytartó.

Az örmény szert. katolikusokat ez időszak elején Verzireshku Okszend apostoli helytartó kormányozta. Ő 1715-ben Bécsben meghalt s utódjára nézve az örmények nem tudtak megegyezni. Ugyanekkor vette át az erdélyi püspök, Mártonfy György egyházmegyéje kormányzását és a IV-ik lateráni zsinat törvénye szerint joghatósága alá vetette az örmény szert. katolikusokat is. Rendelt azonban számukra külön püspöki helytartót és egyuttal főesperest. Az első ilyen püspöki helytartó, Budákovics Lázár szamosujvári plébános, még ingadozó hitű volt és sok régi visszaélést megtűrt az örmények közt, de 1731-ben Teodorovics Mihály szintén szamosujvári plébános lett az ő utóda. Ő teljesen megerősítette a kath. egyházhoz való csat-

lakozást. 1726-ban a király is az erdélyi püspök joghatósága alá rendelte őket. Ez óta ritka szép egyetértésben éltek a lat. szert. katolikusokkal. Számukra Erdélyben 4 örmény szert. kath. plébánia alakult: Szamosujvárott, Erzsébetvároson, Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen. E négy plébánia igazgatására szükséges papokat az örményektől tett alapítványon az erdélyi szemináriumban nevelik és vagy a leMBERGI örmény érsek, vagy a bécsi mechitarista apát, ha t. i. egyuttal fölszentelt püspök is, szenteli fel őket.⁴⁰²

Különben az örmények legnagyobb része, mint kereskedő és iparos nép elszéledt Erdély és a Tiszántúl különböző városaiba. E helyeken nem volt értelme a külön, örmény szertartás használatának s így az ilyen örmények nemcsak teljesen magyarokká, hanem egyszersmind lat. szert. katolikusokká is váltak.

Magyarország déli részén, Ujvidéken 1733-ban telepedett le egypár, Konstantinápoly és Belgrád felől erre húzódó örmény család kereskedés végett. Ezeket a bécsi, u. n. mechitarista (Antonianus) szerzetesek térítették meg és számukra 1744-ben plébániát is alapítottak. E mechitaristák közül kaptak lelkészeket, de 1847-ben már csak 30-an voltak, azóta pedig még jobban megfogytak.⁴⁰³

4 plébánia.

Ujvidéki
örmények.

VIII. SZAKASZ.

A nemkatholikus felekezetek nevezetesebb belső eseményei.

Az evangélikusok szervezkedése.

Az ág. evangélikusok e korszakban szabadultak fel németországi hitfeleik túlnyomó befolyása alól és (az erdélyrészi, szász ág. evangélikusokat e helyütt nem véve számításba) önálló, egységes és mindinkább magyaros felekezetet alkottak.

1695-ben a magyarországi ág. evangélikusok egy része még a drezdai ág. evangélikus törvényszékhez fellebbezett egy peres ügyben, sőt 1721-ben is megtörtént, hogy egyik papjukat Jénában avattatták fel. De az 1734.-i királyi rendelet már megvetette alapját a külföldi befolyás alól való szabadulásnak, mert ez kimondotta, hogy szuperintendenssé csak magyarországi illetőségűt lehet megválasztani. Még inkább hozzájárult ehhez az ág. evangélikusok 1735-i határozata, hogy minden szuperintendens mellé egy világi főfelügyelőt, úgynevezet «inspector»-t rendelnek.

Felügyelők.

E felügyelők rendszeren a nevezetesebb és előkelőbb, nemesi (báró Radvánszky, gróf Szirmay, gróf Zay, báró Jeszenák, Ostfy stb.) családok tagjai közül kerültek ki. Utóbb esperesi főfelügyelőket is választottak túlnyomó részben mindig a magyar nemesség sorai-

ból. Ezek pedig befolyásukat arra használták, hogy az ág. evangélikus egyház Magyarországon önállóan fejlődjék. Az 1734—43. években végleg megalakult az 1734-i királyi rendeletben engedélyezett 4 szuperintendensi kerület; u. m.: a dunáninnyi, dunántúli, bányai és tiszai kerületek. A bányai kerület a régi túróczólyom-nógrád-honti kerületből Túróc kihagyásával alakult s hozzája csatoltattak a nagy magyar-alföldre 1711 után telepített ág. evangélikusok községei is. A tiszai kerület 1743-ban a volt szabad királyi városi és Szepes-sáros-gömör megyei kerületek egyesüléséből keletkezett.

Kerületeik.

A külföldi befolyást megszüntette az is, hogy az 1736-i királyi rendelet szerint a magyarországi városoknak nem volt szabad többé külföldi ág. evangélikusokat polgáraik közé fogadni, de még inkább az, hogy 1763-tól kezdve mintegy 20 éven keresztül papjelölteiknek nem volt szabad a külföldi egyetemekeket látogatni.

Nagyrészt egységesé lett az ág. evangélikusok kormányzása 1774-ben, midőn egyetemes főfelügyelőt választottak s ettől kezdve a négy kerület évenként egyetemes gyűléseket is tartott. Ők tulajdonkép már 1712 táján egyetemes főfelügyelővé választották báró Hellenbach János Gottfridet, de azután sokáig nem választottak újat.⁴⁰⁴

Egyetemes
felfelügyelő-
jük.

Az ág. ev. vallást követők nemzetiségi arányszáma e korszakban némileg megváltozott. A régen vezető németek száma megfogyott; a magyaroké, különösen pedig a cseh-tótoké nagyon emelkedett. Ez utóbbiak számára Krmann Dániel szuperintendens az evangélikus szertartókönyvet 1735-ben cseh-tót nyelven is kinyomatta. Mások pedig cseh-tót imádságos és zsoltáros-könyveket készítettek. Ekként hazánkban lassan

A cseh-tót
evangéliku-
sok szapo-
rodása.

hatalmas cseh-tót egyházközségek alakultak, különösen a nagy magyar-alföldön. Ezek egyrésze azonban már a XIX. század közepétől kezdve túlzó féltékenységgel ragaszkodott cseh-tót nyelvéhez s emiatt többször támadtak nemzetiségi viszályok az ág. evangélikusok közt és szakadásra is vezettek volna, ha 1791-ben kapott önkormányzatuk nem biztosította volna köztük a vezetést a műveltebb magyar osztálynak. Így aztán az 1859 szeptember 1-i pátens elleni küzdelemben 333 egyház hű maradt az önkormányzatot védő magyar osztályhoz és csak 226 egyházközség fogadta el az új, erőszakolt egyházi szervezetet. A pátens ellen először a tiszai ev. kerület tiltakozott s azért annak felügyelőjét, Zsedényi Edét és főjegyzőjét, Máдай Károly, bélai lelkészt a kormány elfogatta, Kassán törvényszék elé állíttatta és fogságra vettette. De 1860 május 15-én a pátens visszavonatván, nemsokára szabadon bocsáttattak. A pátens szerint szervezkedett ev. egyházkerület 1863-ban a szuperintendens halálával megszűnt.

Az önkormá-
nyzat
védelme.

A gyám-
intézet.

1860-ban az üldözés hatása alatt a szegény gyülekezetek (egyházközségek) segítésére megalakították a gyámintézetet. Ettől kezdve vagyoniilag mindinkább gyarapodtak. 1861 óta összeköttetésbe léptek a német Gusztáv Adolf egylettel és az is sokszor nyújtott nekik segítséget. Az 1891—94. években tartott szervező zsinat önkormányzatukat részletesen meghatározta. Ez egyszersmind egyházi közalapot és egyetemes nyugdíjintézetet is létesített. Pozsonyban diakonissza-házat, Budapesten nagy árvaházat alapítottak.

Szertartá-
saik.

A magános gyónás egészen kiment náluk a szokásból. Hittételeik, legalább külsőleg nem változtak. Erősen kifejlődött ellenben a konfirmáció, vagyis a 12 éves gyermekek ünnepies, első áldozása. Már a XVIII. században voltak azonban olyan papjaik, akik

másként vélekedtek ugyan, de mégis a hitvallási (symbolikus) könyveikben megállapított hittételeket adták elő, mert az egyházközségek ezeket kívánták tőlük. Hasonlóképp változatlan maradt a cseh-tót nyelvű evangélikusoknál az istentisztelet és a prédikációk nyelvezete, úgy, hogy kivált a nagy alföldön az egyházi nyelv és a használatban levő nyelv náluk nagyon különbözik.⁴⁰⁵

Az erdélyi szász evangélikus egyházkerület 1867 után nem csatlakozott az egyetemes felügyelő vezetése alatt álló magyar ág. evangélikus kerületekhez. Ezért 1886-ban a brassómezei és magyar nyelvű ágostai evangélikus egyházközségek elváltak tőle és a tiszai kerülethez csatlakoztak. Az erdélyi ev. kerület szuperintendensei 1859-ig Berethalmon, 1859 óta pedig Nagyszebenben laktak. A kerület közigazgatását náluk németországi módon egyháziakból és világiakból álló konzisztórium végzi.

A *reformátusok* is főleg önkormányzatuk, összetartó szervezetük fejlesztésére fordították figyelmüket.

Az 1734.-i királyi rendelet számukra is csak 4 szuperintendenst engedélyezett (Erdélyen kívül). Ennélfogva a régi mátyusföldi vagy felsődunamelléki kerület a dunántúli kerülethez csatlakozott, a baranyai kerület a dunamellékivel végleg egyesült; a Tiszán innen levő negyedik szeniorátus pedig végre megválasztotta a maga szuperintendensét s a tiszáninneri kerület nevet nyerte. Ugyancsak 1734-ben a bodrogkeresztúri gyűlésen határozták el a református főurak, hogy minden szuperintendens mellé egy-egy főgondnokot választanak s ezt a tiszántúli szuperintendens ellenkezése dacára is végrehajtották.

Egyház-
kerületeik.

A küzdelem
a papok
és világiak
közt.

Ezzel aztán megkezdődött a magyarországi református egyház belső szervezetének átalakulása. A vilá-

giak mindinkább beleszóltak az egyházi közigazgatás és iskolák vezetésébe. 1785-ben már a gondnokok és a pártfogók (patrónusok, azaz a református főurak és tisztviselők) is szavaztak az új szuperintendens választásakor. A református papok egy része a világiak kormányzását erősen ellenezte. Sinai Miklós, a debreceni ref. főiskola nagytekintélyű és tudós tanára 1790-ben a tiszántúli szuperintendens és 2 esperes nevében kérte a királytól, hogy a főgondnoki állásokat töröltesse el és a papok régi hatalmát állítsa vissza. Nemsokára a tiszántúli szuperintendens meghalván, 1791 május 2-án párthivei a világiak kihagyásával őt választották szuperintendenssé, ellenben a világiak néhány velők tartó ref. pappal egyetértve, június 28-án Hunyadi Ferencet. De az 1791. szept. 12.-én kezdődő budai zsinat felterjesztésére a király Sinai választását érvénytelennek nyilvánította, őt tanári állásától is megfosztotta és kimondotta, hogy minden egyes egyházközségben presbitériumot (tanácsot) kell alakítani. Sinai fellebbezett a királyhoz, de 10 évi pereskedés után perét elvesztette. Halála után Benedek Mihály tiszántúli szuperintendens egyideig még küzdött a papság jogaiért és a világiak túlnyomó befolyása ellen, de sikertelenül. Ellenfele Péchy Imre, tiszántúli főgondnok, egyszersmind az ország alnádora lévén, tekintélyével kivitte, hogy a négy kerületet állandóan összekapcsoló, egyetemes konventet alakítottak s azt 1841-ig ő vezette. Hogy 1850-ben a reformátusok önkormányzata is felfüggesztetett, ismeretes. Az 1859. szeptember 1.-i pápens ellen egyetelműleg és nagy határozottsággal foglaltak állást. A küzdelemben főként Révész Imre debreceni ref. pap és Tisza Kálmán voltak a vezérek. Révészt és Balogh Péter helyettes szuperintendenst a kormány

törvényszék elé is állíttatta, de időközben a rendelet visszavonatván, a pert is megszüntette.⁴⁰⁶

Az erdélyi ref. kerület szervezete a többiekétől egész 1881-ig sokban különbözött. Itt magában a kerületben öt főgondnok volt s azonkívül 1713-tól kezdve minden kisebb, egyházmegyének hívott kerületben gondnokot állítottak. A kerület igazgatását 1709-től kezdve a központi főtanács (supremum consistorium) végezte s ez 25 papi, 25 világi tagból állott; a 25 világi közt volt az 5 főgondnok. 1833 után itt is megkezdtek a presbitériumok megalakítását, 1871-ben a főtanács megszűnt s az egyházkerületi közgyűlés lépett a főtanács és a zsinat helyébe. Ennek végzéseit pedig az állandó igazgatótanács hajtja végre.

Erdélyi reformátusok.

Hogy az egyházkerületek szorosabban függjenek össze és egységesebb igazgatás alá jussanak, 1881-ben a reformátusok nevezetes, október 31.-én kezdődő zsinatot tartottak. Ezen az erdélyi kerület végleg egyesült a nagymagyarországi négy kerülettel. Megteremtette továbbá a zsinat a református közalapot, beleillesztette egyháza szervezetébe az egyetemes konventet s egyöntetű egyházi törvénykönyvvel egyesítette az öt egyházkerületet.

Egyetemes konvent.

E zsinat határozatai a kormányhoz felterjesztvén, a kormány módosításokat kívánt, főleg pedig az iskolákról szóló szakaszok kihagyását követelte. Ezért az egyház előljárói 1882. szept. 10.-ére összehívták a zsinat második ülészakát s ez elfogadta a kívánt módosításokat. Erre 1882. okt. 11.-én a király a zsinat határozatait megerősítette.

Egy évtized múlva, 1891. dec. 5.—1893. nov. 15.-i időközben a reformátusok Budapesten új zsinatot tartottak s azon iskolaügyeiket is szabályozták. 1893. dec. 29.-én e zsinat határozatai királyi megerősítést

Önkormányzatuk.

is nyertek. Ekként a ref. egyház önkormányzata részletesen meg van állapítva s annak kormányzását egyenlő számban választott papok és világiak végzik.¹⁰⁷

Hittételeik
változása.

Az egyházjogi és önkormányzati ügyekhez mérve a hitágazati viták csekély mozgalmat idéztek elő köztük. A XVIII. században még roppant nyakassággal védték azt a tételt, hogy csak református pap keresztelhet, más ember még a legnagyobb szükség idején sem. Ennélfogva üldözték az olyan bábát, aki haláluk gyermekét megkeresztelt. Az erdélyi kerület 1742.-i zsinata Huszti András kolozsvári ref. jogtanárt részben azért rekesztette ki a ref. egyházból és fosztotta meg hivatalától, mert a föltétlen kiválasztás (absoluta praedestinatio) tételét enyhítette. A XVIII. század végén Márton István, pápai főiskolai tanár († 1831) a Kant-féle bölcselet hirdetésével keltett köztük visszatetszést. Ellenben az 1881.-i debreceni zsinat az addig használt «helvét hitvallást követő egyház» név helyett az «evangélium szerint reformált egyház» nevet fogadván el, a helvét hitvallás kötelező erejét hallgatagon megszüntette.

Törekvések
az ev. és ref.
protestán-
sok egye-
sítésére.

Már az 1715.-i országgyűlésen együttesen léptek föl az ág. evangélikus és a református főurak és követek vallásuk szabad gyakorlásának megóvása ügyében. Ez bizonyos szövetségre készítetie őket egész 1734-ig. Ettől kezdve hivatalosan kevésbé érintkeztek, mert csak mint magánfelek fordulhattak kívánsaikkal teljesítése végett a kormányhoz. Ujra közeledtek egymáshoz az ág. evangélikusok és reformátusok vezérlő világi férfiai 1790-ben, majd az 1832—36., 1839—40. és 1843—44.-i országgyűléseken. Ekkor már a papi osztály tudatában is elhalványultak az őket elválasztó hitágazati különbségek. Ennélfogva midőn gróf Zay Károly ág. ev. felügyelő 1841-ben németországi pél-

dára a két (ág. ev. és ref.) protestáns felekezet egyesülését, Fáy András (ref.) pedig egy Pesten felállítandó egyesült protestáns főiskola létesítését indítványozták, nem maradtak párthivek nélkül. Először Kossuth Lajos (ág. ev.) javaslatára mindkét ügy előmozdítása végett közös lapot indítottak meg, a Prot. Egyházi és Iskolai Lapot (1842—48.), amelyet Török Pál (ref.) és Székács József (ág. ev.) pesti papok együtt szerkesztettek. 1855-ben megvalósult részben Fáy óhajta is, mert közös teológiai intézetet állítottak föl Pesten s abban 1866-ig együttesen tanítottak ág. ev. és ref. tanárok (köztük Székács József és Ballagi Mór, aki 1843-ban az izraelita vallásból az ág. ev., 1851-ben a ref. vallásra tért át). Az ág. ev. papok egy részének vonakodása és ellenmondása miatt a közös teológiai intézet megszűnt. De mindjárt az alkotmány helyreállításával (1867.) a két felekezet vezérférfiai új érintkező pontokat találtak, mert önkormányzatukat könnyebben erősíthették és fejleszthették, ha együttesen léptek föl. Az új, ilyen irányu egyességnek jelei, hogy az ág. evangélikusok 1881-ben ünnepélyes küldöttséggel üdvözölték a reformátusok debreceni zsinatját, 1888-ban közös protestáns irodalmi társaságot alakítottak, 1891. dec. 6.-án pedig Budapesten együttesen ünnepelték az 1791. XXVI. t.-c. százados évfordulóját. 1867 óta mindig együtt kívánták az 1848. XX. t.-c. 3. §-ának valamely alakban való végrehajtását. Evégből a magyar kormány már 1869 óta évi segítségben részesítette a két protestáns egyházat, 1892 óta pedig az országgyűlés e segítséget fokozatosan emelte. Az 1898. XIV. t.-c. lelkészeik legkisebb fizetését 1600 koronában állapította meg. Ahol az nem emelkedik annyira, ott a magyar állam kiegészíti.⁴⁰⁸

Unitáriusok
szervezete.

Az *unitáriusok* Erdélyben minden bántódás nélkül éltek és fejlesztették egyházi kormányzatukat. Szuperintendensük vagy püspökük mellé két világi főgondnokot állítottak, az esperesek mellé pedig két gondnokot. Az egész vallásközösséget a Kolozsvártn elhelyezett állandó képviselőtanács igazgatja. Az 1830—50 közötti években sűrűn tartottak zsinatokat. 1879 óta a többi (ág. ev. és ref.) protestáns kerületekkel együtt az ő kerületük is részesül a Baldácsi-alapítvány jövedelmében. Ellenben 1888-ban a protestáns irodalmi társaságba a debreceni ref. főiskola tanárainak ellenzése miatt nem fogadták be őket. 1885 óta vagy püspökük, vagy egyik főgondnokuk tagja a felsőháznak.⁴⁰⁹

Szerb gör.
keletiek
egyházi
szervez-
kedése.

A *görög-keletiek* közül a szerbek vallásos ügyei szorosan össze voltak forrva az ő nemzetiségi ügyeikkel. Érseküket, vagy mint ők nevezték, pátriárkájukat sokáig nem csupán egyházi, hanem egyszersmind világi fejöknek is tekintették s megválasztására a szerb katonatisztek és főurak nagy befolyást gyakoroltak a szerb nemzeti gyűléseken (kongresszusokon). 1717-ben Belgrád elfoglalásával és még inkább a passzarovici békekötés alkalmával számuk is megszorodott a mai Szerbia északi részén lakó görög-keletiekkel. Ezek számára a császári kormány 1718-ban Belgrádon (Nándorfehérvártn) érsekséget állított fel és első érsekké Petrovits Mózeset tette. Így 1725-ig a görög-keleti szerbeknek két érsekük volt, de 1725-ben Petrovits Mózes krusedoli (karlócai) érsekké is választott és így a két érsekség egyesült, székhelye pedig, mint említők, 1739-ben végleg Karlóca lett.

A görög-keleti szerbek a XVIII. században állandóan elégedetlenkedtek, mert túlzó kívánságaikat a kormány nem teljesítette. Elégedetlenségük igazolá-

sára vallási sérelmeket is vetettek fel, pedig vallásukban őket senki sem háborgatta. De ők már azt is roppant sérelemnek vették, ha valaki püspökeik jogtalan túlkapásainak ellenállott. Tényleg azonban új meg új kiváltságlevelek erősítették meg vallásuk szabad gyakorlását és hogy panaszait orvoslják, 1747-ben a bécsi udvarnál ügyeik elintézésére «*Illyrica deputatio*» (szerb-bizottság) néven külön hivatalt állítottak fel. E hivatalban ők és vallási ügyeik hatalmas pártfogót nyertek. E mellett önkormányzatuk is megmaradt. Szorosan vett egyházi ügyeiket, pl. a püspökök választását metropolitai zsinatjuk, vagyoni és jogi ügyeiket a 25 egyházi és 50 világi tagból álló kongresszusuk intézte. Az 1748., 1763., 1769., 1774. és 1776. években részben egyházi ügyekkel is foglalkozó kongresszusokat tartottak mindig egy-egy császári biztos felügyelete alatt. Ellenben a magyar kancellária biztosa elmaradt, holott az 1744-in még jelen volt. Mária Terézia királyné, hogy őket megnyugtassa «*Regulamentum Illyrici*» és «*Declaratorium regulamenti Illyrici*» néven 1777 és 1779-ben szabályozta ügyeiket. Kevéssel előbb 1773-ban felállította a királynő a csajkás-kerületet és az Al-Duna mentén a szerb határörvidéket. A csajkás-kerületbe mentek le az addig Győr, Komárom és Esztergom városokban lakó gör. keleti naszádosok is (a kereskedők kivételével) s így nyert befejezést Magyarországon a gör. keleti szerbek elhelyezkedése.

Ugyancsak Mária Terézia uralkodása alatt meg- Kolostorailk. engedték nekik, hogy a csupán gör. keleti szerbektől lakott falvakban minden bejelentés nélkül építhetnek templomot. A vegyes lakosságú falvakban is építhettek, de előbb a hatóságoknak jelentést kellett arról tenni. Új kolostort alapítaniok azonban nem volt

szabad, mert már úgy is sok volt belőlük. Így pl. csak Versec körül 6 volt, Karlócától nyugatra pedig egymás mellett 10 s bennük nagyjából nem tanult szerzetesek (hieromonachi), hanem csak kézimunkával foglalkozó, tanulatlan kálugyerek laktak.⁴¹⁰

Gyűléseik.

Hogy az 1790—91 és 1792.-i országgyűlések a gör. keletiek vallásgyakorlatát egészen szabaddá s püspökeiket a kath. püspökökkel csaknem egyenlőkké tették, említők. Arról, hogy a királyi kormány 1792—1848 közt olyan kongresszusok tartását, amelyen jo-gaik kiterjesztéséről is lehetett volna szó, nem engedélyezte, a magyar országgyűlések nem tehettek. Egy-házközsegeiket, iskoláikat azonban szabadon szervezhették. Ez időtájt alapították papnevelőintézeteiket is. Egyes gazdag kereskedők és főurak hagyományai-ból szép egyházi vagyont gyűjtöttek. 1848—49.-i har-caikért az osztrák kormány megadta a karlócai érsek-nek a pátriárka név hivatalos elismerését. Az 1868. XI. t.-c. önkormányzatukat megerősítette s a 25 papi, 50 világi választott tagból álló kongresszus össze-hívását megengedte. Ennek következtében a gör. keleti szerbek akként szervezték egyházukat, hogy a püspöki megyéket az egyházmegyei konzisztórium és az (egy-háziakból és világiakból álló) egyházmegyei gyűlés, az egész pátriárkaságot pedig a kongresszus, illetőleg az ettől választott metropolitai tanács és választmány kormányozta. Mivel a világiak minden hatalmat ma-gukhoz akartak ragadni, a pátriárka és a kongresszus többsége közt 1870 óta gyakran voltak összeütközések, úgy, hogy a későbbi évtizedekben a kongresszust össze-sem hívták, vagy ha össze is hívták, csakhamar fel-oszlatták.⁴¹¹

Román gör.
keletiek a
szerb püspö-
kök jog-
hatósága
alatt.

Görög-keleti románok e korszak kezdetén hazánk-ban alig voltak. Az Erdélyben lakó románok legalább

névleg, a Gyulafehérvártt, később 1721-től Fogarason lakó gör. kath. püspök, a Tiszántúl lakók a munkácsi gör. kath. és a váradi róm. kath. püspökök joghatóságát ismerték el. Először az aradi szerb gör. kel. püspök vont a joghatósága alá az arad-zaránd-megyei románokat s tette őket állandóan a gör. kel. vallás híveivé. 1728-ban Jovanovics Vince, 1737-ben Antunovics Izaiás, 1751-ben Zsivánovics Synesius aradi püspökök hódító körutakat végeztek Bihar megyében és a szerbeknek adott kiváltságok varázserejével a bihar-megyei románokat is nagyobb részét a gör. keleti vallásra vitték át.⁴¹² 1716-ban a Temesköz elfoglalása után a verseci és temesvári szerb püspökök hasonlóképp kiterjeszték joghatóságukat az ott lakó románokra, sőt a verseci püspök Karánsebesen székhelyet is épített magának, hogy joghatóságát annál könnyebben megtarthassa. Arad és Versec felől intézték aztán támadásaikat a gör. kel. szerb pátriárkák és püspökök az erdélyi gör. kath. püspökség ellen s mint előadtuk, a Brassóban, Nagyszebenben tartózkodó szerb és görög kereskedők segítségével, Viszárion és Popovics Szofroni kalugyerek izgatásaival az erdélyi románok egy részét is a gör. kel. vallásra térítették. Számukra 1761-ben külön gör. kel. püspökség alakult. Ennek székhelyéül II. József 1784-ben Brassó helyett Nagyszebent jelölte ki. 1791—1848 között más jogi helyzetük volt az erdélyi és más a tiszántúli román gör. keletieknek, mert Erdélyben vallásuk csak tűrt, a szoros értelemben vett Magyarországon pedig bevett volt.⁴¹³

Nagy-
szebeni
román gör.
kel. püspök-
ség.

Alig léptek be a románok a karlócai pátriárkától igazgatott gör. kel. egyházba, megkezdődtek a gör. keletiek közt a nemzetiségi torzsalkodások. A románok a maguk nemzetségéből való püspököket követeltek. De csak 1810-ben érték el, hogy Móga Bazil (Vaszili)

Elválásuk a
szerb. gör.
keletiektől.

Önkormá-
nyzatuk.

erdélyi gör. kel. román püspök lett. Az aradi egyházmegye majnem csupa románból állott, de csak 1835-ben kaptak román származásu püspököt (azt is Rácz-nak hívták), de 1853-ban újra szerbet küldöttek Aradra püspöknek. 1848 után Saguna András nagy-szebeni püspök állott a gör. kel. románok élére és a kényuralom előtt nagy érdemeiért meg is nyerte, hogy 1864-ben a gör. kel. románok kiszabadultak a szerb gör. kel. egyház joghatósága alól és külön ér-sekséget nyertek. (L. fentebb I. Szakasz. IV. fej.) Önkormányzatukat 1868-ban (IX. t.-c.) a magyar or-szággyűlés is jóváhagyta és egyházi szervezetüket 1869. máj. 29.-én a király jóváhagyta. Egyházszerve-zetük a szerbekéhez hasonlít, csak hogy nekik esperesi székük is van és kongresszusuk nem 75, hanem 90 (30 egyházi, 60 világi) tagból áll.⁴¹⁴

Izraeliták
bevándor-
lása.

A nem keresztény vallások követői közül az *izra-
eliták* (zsidó, héber vagy mózesvallásuak) e korszak
elején vajmi csekély számmal voltak, de aztán részint
bevándorlás, részint szaporodás útján megsokasodtak.
Letelepülésük 1848-ig az egyes földesurak engedélyé-
től függött s azért eleinte leginkább a kincstár (ka-
mara) városaiban laktak. Aradon és Nagyváradon a
katonai várkormányzótól, Óbudán a királyi kincstártól
nyertek engedélyt a letelepülésre. II. József megen-
gedte 1783-ban, hogy a szabad kir. városokba is be-
költözhessenek. Ahol letelepedtek, ott magános házak-
ban zsinagógákat is tarthattak. 1848 után már nyilván-
os templomokat is építhettek. Vallási önkormányza-
tukban senkisésem háborgatta őket. Egy-egy egyház-
községben rendszeren 3 zsinagógaelőljárót választottak.
Első iskolájuk 1783-ban Pozsonyban, a második 1784-
ben Óbudán nyílt meg. 1716-tól 1753-ig főrabbi hiva-
taluk is volt a köztük támadt viszályok elsimítására.

Önkor-
mányzatuk.

A XIX. század elejétől kezdve gyakran támadtak köztük heves viták a régi törvények hatályáról. Rabbiknak nevezett papjaik 1805.-i gyülekezete még hevesen ellenszegült a külső szertartások megváltoztatásának. Hogy az 1868—69.-i országos gyülekezet (kongresszus) után három részre szakadtak, említők. Egyes papjaik jelentékeny, vallásukra vonatkozó irodalmi tevékenységet fejtettek ki, de 1876-ig nagyobb részt zsidóul vagy németül. Sok helyütt nagy fénnel épített templomaik vagyonosságukról és vallási buzgóságukról tesznek bizonyosságot.⁴¹⁵

Visszapillantás.

Ime tehát (mint e sajnos nagyon gyarló vonásokból is kitünik) Magyarországon is mindig kereste, helyes vagy helytelen utakon, de kereste az emberi lélek az élet és halál urát: az Istent. Semmi nem idézett elő akkora nagy, minden osztályra kiterjedő mozgalmat, mint egy-egy vallásos felbuzdulás, egy-egy vallásos átalakulás, fejlődés vagy bomlás. Mert semmi sem nyúlt bele annyira az emberek belsejébe, az élet vagy halál kérdésébe, mint a vallás!

Eljő-e még megint Szent István vagy Nagy-Lajos kora? Lesz-e Magyarország vallásilag is újra egységes? Azt csak az tudja megmondani, aki előtt ezer esztendő annyi, mint az elmúlt tegnapi nap!

Függelék.

I.

A magyar egyháztörténet egyes szakaszaira bővebb felvilágosítást nyújtó kútforrások jegyzéke.

1) Kútforrások és művek az országos vallásügyi állapotokhoz, lehetőleg időrend szerint felsorolva.

Dr. Balics Lajos: A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. Budapest 1901.

Fejér György: Religionis et Ecclesiae Christianae apud Hungaros Initia. Budae 1846.

Volf György: Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? Budapest 1885.

Volf György: Első keresztény térítőink. Budapest 1896.

Melich János: Szlav jövevény szavaink. I. kötet első és második rész. 1903—5.

Mátyás Flórián: Historiae Hungariae fontes domestici I—IV. Quinqueecclesiis 1881—85. ✓

Fejér György: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, 1829—1844. I—XLII.

Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Budapest 1860—1874. I—XII.

Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső: Hazai okmánytár. Győr, Budapest. 1865—1876. I—VI.

Lányi Károly: Magyar egyháztörténelme. Esztergom, 1866. ✓
I., II. kötet.

Cherrier Miklós: I.: A magyar egyház története. Pest, 1856.

Dr. Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon I., II. kötet. Budapest. 1885.

Dr. Dudek János: Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története című művéről. Nyitra, 1904.

Závodszy Levente. A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904.

Karácsonyi János: Szent István király oklevelei. Budapest, 1891.

Karácsonyi János: Szent István király élete. Budapest, 1904.

Batthyányi I.: Acta et scripta s. Gerardi episcopi Chana-diensis cum serie episcoporum Chanadiensium. 1780.

Karácsonyi János: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. Budapest, 1887.

Pray G.: Specimen Hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum Hungariae I., II. Posenii, 1776—1779.

Városhy Julius: Astricus, sedi suae Colocensi servatus. (Az 1879. évi kalocsai névtárban.)

Pauler Gyula: Magyarország története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1893. I., II.

Knauz Ferdinandus: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, Strigonii. 1874., 1882. I., II.

Koller I.: Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. VI. Pestini, 1802.

Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I., II., III. kötet. 1883.

Kereszturi: Compendiaria descriptio foundationis ac vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadiensis. Magnovara-dini, 1806.

Szeredai Antonius: Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transsylvaniae ex antiquis ac recentioribus litterarum monumentis. Albae-Carolinae 1791.

Tkalecsics: Monumenta episcopatus Zagrabien-sis. — Zagrabiae 1873. I., II.

Kandra Kabos: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I—IV. k. Eger, 1885—87. 1904.

Városhy J.: Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis. (A kalocsai főegyházmegye 1885. évi névtárában.)

Hradszky Josephus: Initia, progressus ac praesens status

capituli ad sanctum Martinum C. C. de monte Scepusio olim collegiati sub jurisdictione archiepiscopi Strigoniensis, nunc vero Cathedralis sub proprio episcopo Scepusiensi constituti. Szepesváralja, 1901.

Dr. Pirhalla Márton: A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításig. Lőcse, 1899.

Bunyitay Vince: A váradi káptalan legrégibb statutumai. Nagyvárad, 1886.

Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. Budapest, 1896—1907, I.—IV. tomi.

Knauz (Zumbur): A pozsonyi prépostság. (Az Új Magyar Sion folyóirat 1880—81.-i folyamaiban).

Nagy Imre: Anjoukori okmánytár. Budapest, 1878—1891. I.—VI.

Monumenta Vaticana regni Hungariae. Vatikáni magyar okmányirattár I. sorozat. I.—VI. Budapest, 1886-tól 1896-ig.

Pór Antal: Nagy Lajos. (A Magyar Történeti Életrajzok között.) Budapest, 1892.

Karácsonyi János: Magyarország és a nyugati nagy egyházszakadás. Nagyvárad, 1885.

Érdúj helyi Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta, 1890.

Fraknoi Vilmos: Cesarini Julián. Budapest, 1890.

Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából. I., II., III., IV., V. Kiadja a Szeft István-Társulat. Budapest, 1902—12.

Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. Második sorozat I.—II. kötet. Budapest, 1886.

Körmöczy Imre: Emlékek a magyar katolika egyház múltjából. I., II. füzet. Bécs, 1859—1860.

Knauz: Magyar Sion. Folyóirat 1863—69.

Dr. Lányi Károly: Magyarföld egyháztörténetei. Nagyszombat, 1843.

Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Kolozsvár, 1860.

Veres: Az erdélyi jezsuiták levelezései és iratai. Budapest, 1911—13. I.—II. k.

Hahnekamp György: Magyar convertiták. Budapest, 1900.

Fejér: Codicillus iurium ac libertatum religionis et ecclesiae catholicae. Buda, 1847.

Hradszky József: A XXIV. királyi plébános testvérülete (XXIV. regalium plebanorum fraternitatis.) és a reformáció a Szepességben. Miskolc, 1895.

Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora. I. II., III. Pest, 1868., 1869., 1872.

Fraknói Vilmos: Pázmány Péter. Budapest, 1886. (A Magyar Történeti Életrajzok c. vállalatban.)

Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Budapest, 1875.

Komárik István T. I.: A három kassai vértanu. Budapest, 1904.

✓ Perémy Imre: Tíz év a magyar egyháztörténetből. Budapest, 1904.

Nachrichten und Betrachtungen über die ungarische Nationalsynode vom Jahre 1822. Schulzbach, 1824.

✓ Linder György: Magyar egyházpolitika 1847. évtől 1894. évig. I., II. kötet. Budapest, 1894.

✓ Keményfy Kálmán Dániel: Ötven év alkotmányos egyházpolitikája. Esztergom, 1898.

Keményfy K. D.: Vaszary Kolos. 1855—1905. Esztergom, 1908.

2) *Kútforrások és művek Magyarország és az apostoli szék összeköttetéséhez.*

Theiner A.: Vetera monumenta historica, Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis. Romae, 1860. I., II.

Fraknói Vilmos: Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál. Budapest, 1898.

Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. I., II., III. Budapest, 1901., 1902., 1903.

Fraknói Vilmos: Egy jezsuita diplomata hazánkban. Budapest, 1902.

Fraknói Vilmos: XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Budapest, 1886.

Szent István-Társulat: Ezeréves Magyarország. XIII. Leo pápa és a magyar katolikus főpásztorok ünneplő szava papjaik és híveikhez a magyar honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából. Budapest, 1896.

3) *Kútforrások és művek a szerzetesrendek történetéhez.*

Czinár Mór (Maurus Czinár): *Damiani Fuxhoffer Benedictini Pannonii Monasteriologia regni Hungariae.* Pest, 1858.

Knauz: *A Garam melletti szentbenedeki apátság.* Budapest, 1890.

Erdélyi László dr., Sörös Pongrácz, Füßy Tamás: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I—XII. kötet.* 1902—1913.

Békefi Remig dr.: *A cikádori apátság története.* Pécs, 1894.

Békefi Remig dr.: *A pilisi apátság története. I., II. kötet.* Pécs, 1892.

Békefi Remig dr.: *A pásztói apátság története. I—II. III.* Budapest, 1898—1902.

Dedek Crescens Lajos: *A karthausiak Magyarországon.* Budapest, 1889.

Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története. I., II., III.* Pest, 1870., 1872., 1876.

A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve, fennállásának századik esztendejében. (Schematismus centenarius.) 1804—1904. Szatmár, 1904.

Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Magnovaradiniensis latinorum pro anno Domini et millenari MDCCCXCVI.

Fermendzin E. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab anno 925 usque 1752.* Zagrabie, 1892.

Ferrarius Sigismundus: *De rebus Hungariae provinciae ordinis praedicatorum.* Viennae, 1736.

Pray: *Dissertatio historico-critica de prioratu Auranae.* Viennae, 1773.

Pfeifer Miklós: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung.* Zürich, 1913.

4) *Kútforrások és művek az «Iskolák és hittudományok» c. szakaszhoz.*

A katolikus iskolaügy Magyarországon. (Litterae authenticae.) I—III. Kalocsa, 1881—83.

Békefi Remig: *Közütatás.* Budapest, 1898.

Dr. Mihályfi Ákos: A papnevelés története és elmélete. Budapest, 1896.

Csaplár Benedek: A kegyes iskolák (Scholae piae) negyedik százéve küszöbén. Budapest, 1897.

Kudora János: A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története 896—1896. Budapest, 1902.

Szabó K.: Régi magyar könyvtár. Budapest, 1879.

5) *Kútforrások és művek «A ker. kath. papság jogai, kötelességei, előléptetése, jövedelme és fegyelme» c. szakaszhoz.*

Fraknoi Vilmos: A magyar királyi kegyuri jog. Budapest, 1895.

Fraknoi Vilmos: Oklevéltár a magyar királyi kegyuri jog történetéhez. Budapest, 1899.

Török János: Magyarország Primása. Közjogi és történeti vázolat. Pest, 1859.

Dr. Tóth-Szabó Pál: Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatiók világánál. Budapest, 1903.

Fibiger Sándor: Jus nominationis apostolicorum Hungariae regum, eiusque fata diversa. Szatmár, 1883.

Dr. Schlauch Lőrinc: A magyar királyi főkegyuri jog. Nagyvárad, 1892.

Ozorai József: Az egyházi vagy praedialis nemesek és birtokuk. Esztergom, 1887.

Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899.

Kollányi Ferenc: Visitatio capituli Strigoniensis a. 1397. Budapest, 1901.

Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok 1110—1900. Esztergom, 1900.

Kollányi Ferenc: A magyar katolikus főpapság végrendelkezési jogának története. Budapest, 1896.

Kollányi Ferenc: A magyar katolikus alsópapság végrendelkezési joga, ennek története, jelenlegi állapota és a hatátekörök körül követendő eljárás. Esztergom, 1890.

Wagner József: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra, 1896.

Kollányi Ferenc: A magán kegyuri jog hazánkban. Budapest, 1906.

6) *Kútforrások és művek az «Istentisztelet és egyházi fegyelem» c. szakaszokhoz.*

Knauz N.: A magyar egyház régi szokásai. A ritus különfelesége. Régi misekönyvek. Breviáriumok. (A magyar Sion 1867., 1868. évfolyamaiban).

Dankó József: Magyar egyházi bibliographiai érdekeségek. Az ordináriusok. Budapest, 1889.

Ipolyi Arnold: Csallóköz műemlékei. Pest, 1859.

Ipolyi Arnold: A deákmonostori XIII. századi román bazilika. Pest, 1860.

Ipolyi Arnold: A kúnok bélháromkuti, másképp apátfalvi apátsága. Pest, 1866.

Ipolyi Arnold: Kisebb munkái. Pest, 1873–1878-ig.

Mohl Antal dr.: A Mária-kongregációk története, különös tekintettel hazánkra. Győr, 1898.

Czobor Béla dr.: A keresztény műarcheologia encyclopaediája. Budapest, 1883.

Henszlman Imre: Magyarország ó-keresztény, román- és átmenet-stylü műemlékeinek rövid ismertetése. Budapest, 1876.

Henszlman Imre: Magyarország csúcsíves stylü műemlékei. II. Budapest, 1880.

7) *Kútforrások és művek: «A görög és örményszertartásu katolikusok történeté»-hez.*

Nilles: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis. Innsbruck, 1885.

Hodinka: A munkácsi gör. kath. püspökség története. Budapest, 1909.

Hodinka: A munkácsi g. sz. püspökség okmánytára. Ungvár, 1911.

Basilovits János: Brevis notitia foundationis Koriatovich. Kassa, 1799.

Bunea Ágoston dr.: Episcopii Petru Paul Áron si Dionisiu Novacovici sau istoria romanilor Transilvani de la 1751. pana la 1764. Balázsfalva-Blas, 1902.

Bunea Ágoston dr.: Vechile Episcopii Romanesci a Vadului Georgului Silvasului si Belgradului. Blas, 1902.

Bunea Ágoston dr.: Din Istoria Romanilor. Episcopul Ioan Inocentiu Klein (1728–1751.) Blas, 1900.

Bunea Ágoston dr.: Ierarchia Romanilor din Ardeal si Ungaria. Blas, 1904.

Bunyitay Vince: Biharvármegye oláhjai s a vallás-unió. Budapest, 1892.

Hunfalvy Pál: Az oláhok története. I., II. kötet. Budapest, 1894.

Lukácsi Christophorus: Historia Armenorum Transsylvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam. Vienne, 1859.

Zsatkovics Kálmán: Mihály főangyalról nevezett körtvélyesi apátság. (Magyar Sion Folyóirat.) Esztergom, 1888.

8) *Kútforrások és művek: «A nemkatholikus felekezetek nevezetesebb belső eseményei» c. szakaszhoz.*

Ribini: Memorabilia August. confessionis. I., II. 1787.

Fabó András: Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria Historica. A magyarországi ágostai vallásu evangelikusok történelmi emlékei. Pest, 1861.

✓ Berczky Sándor: A magyar protestáns egyház története. Budapest, 1908.

Lampe (Ember Pál): Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania. 1728.

Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880.

Lukics Demeter: A magyarországi szerbek viszonya az egyházi unióhoz. Budapest, 1889.

Breznyik János: A selmecbányai ágostai hitvallásu evangelikus egyház és lyceum története, I., II., III. Selmecbánya, 1883.

✓ Balogh Ferenc: A magyarországi protestáns egyházak története. Debrecen, 1905.

Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. Budapest, 1884.

Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. I.—V. Budapest, 1904—5.

A magyarhoni protestáns egyház története. Szerkesztette dr. Zsilinszky Mihály. Budapest, 1907.

Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület története. Debrecen, I—III.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911.

II.

JEGYZETEK.

¹ Balics Lajos: A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. Budapest, 1901.

² V. ö. A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900. 338.

³ Fejér Georgius: Religionis et ecclesiae apud Hungaros initia, Budae, 1846, 72—82. Századok. 1896, 199—206. Katholikus Szemle, 1900, 306—310. V. ö. Volf György: Kiktől tanult a magyar írni és olvasni. Budapest, 1885. Volf György: Első keresztény térítőink. Budapest, 1896.

⁴ V. ö. Balics i. m. 133—140. lap.

⁵ Karácsonyi János: Szent Adalbert védelme. Budapest, 1904. (Katholikus Szemle, 1904, 451, 523.)

⁶ A Szent Istvánról mondottak részletes igazolását l. Karácsonyi János: Szent István király élete. Budapest, 1904. (Kiadta a Szent István-Társulat.) Továbbá Karácsonyi János: Szent István anyja, I. András atyja. Új eredmények. Budapest, 1906. (Turul. XXIV., 1906, 97—112.) A Szent István anyjáról szóló adatok megrostálása. Budapest, 1904. (Turul. XXVII., 1909. 1—14. lap.)

⁷ V. ö. Volf: Az egyházi szláv nyelv hazája és a honfoglalás. Melich János: Szláv jövevény szavaink. I. k. 1—2. rész. Budapest, 1903—1905.

⁸ Batthyány Ignác: Acta et scripta s. Gerardi 1790. Karácsonyi János: Szent Gellért élete és művei. Budapest, 1887.

⁹ Historiae Hungaricae Fontes Domestici (editi a Floriano Mátyás.) II. 178—88.

¹⁰ U. o. II. 184, 187. Knauz: A garam-melletti szent-benedeki apátság.

¹¹ Hist. Hung. Fontes Domestici. II. 193—97. I. 60—68.

¹² Városy Gyula: Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis. 1885. A kalocsa-bácsi érsekség 1885-iki schematismusában.

¹³ Karácsonyi: Szent László Nagyvárad alapítója. Katholikus Szemle 1910. 50. I.

¹⁴ Laskai Osvát: Biga salutis. 1498. Sermo XLVIII., L.

¹⁵ Turul. 1910. 100.

¹⁶ Magyar Nyelv. 1906. 274.

¹⁷ Jerney: Keleti utazás. 1847. Hunfalvy: Magyarország ethnographiája.

¹⁸ Karácsonyi: Kik voltak s mikor jöttek be hazánkba a böszörmények. Budapest, 1914.

¹⁹ Závodszy Levente: Szent István, Szent László és Kálmán király törvényei. 195.

²⁰ Századok. 1914., 421—22.

²¹ Závodszy i. m. 199. Karácson Imre: Magyarországi zsinatok. Győr, 1888.

²² Századok. 1906., 389—411. Kath. Szelme. 1902., 50—59.

²³ Závodszy i. m. 182. stb.

²⁴ Jaffé: Regesta Pontificum. Fejér: Codex Diplomaticus II. 1—3.

²⁵ Fejér: Cod. Dip. II. 37., 40.

²⁶ Smiciklas: Codex Diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et Hanoniae. II. 19., 24.

²⁷ Fejér: Cod. Dip. II. 45.

²⁸ Závodszy i. m. 207—8.

²⁹ V. ö. Tkalcics: Monumenta episcopatus Zagrabienensis I. 1—2. és A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. I. 594. Itt már 1116 körül nyitrai püspök fordul elő.

³⁰ Magyar Történelmi Tár. II. 3—100.

³¹ Fejér: Cod. Dip. II. 180—82.

³² Pirhalla M.: A szepesi prépostság története 4—5. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. 1—3.

³³ Theiner: Monumenta Hungariam s. illustrantia I. 104—120.

³⁴ Smiciklas III. 416—50.

³⁵ Fejér: Cod. Dip. III. 2. 155, 157, VII. 5. 242. Monum. Vaticana. II. 321. stb.

³⁶ Smiciklas i. m. II. 192, 181, 196, 197. III. 182. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. 232.

³⁷ Pfeifer: Die ungarische Dominikanerordensprovinz.

³⁸ Urkundenbuch zur Gesch. der Deutschen in Siebenb. I. 11—46.

³⁹ Demkó György: Árpádházi Boldog Margit élete. (Eger, 1896.) Tarnóczy: Ungaricae sanctitatis indicia. (Nagyszombat, 1737.)

⁴⁰ Gyárfás: A jász-kunok története. II. k. (Kecskemét, 1873.) 260—377.

⁴¹ Küküllei János főesperes tudósítása H. Hung. Fontes Dom. III. 190.

⁴² Karácsonyi: Az oláhok bevándorlása a Duna balpart-jára. Erdélyi Történelmi Értesítő. (Kolozsvár, 1912.) 30—44. Hunfalvy: Az oláhok története. (Budapest, 1894.)

⁴³ Lehoczky: Beregvármegye monographiája. (Ungvár, 1881—82.) Történelmi Tár. 1890. 155—200.

^{44—45} Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. (Budapest, 1884.) H. Hung. Fontes Dom. III. 188—89. Csánki: Magyarország történelmi földrajza. II. 725. III. 592.

⁴⁶ Hodinka: Tanulmányok a bosnyák-diákóvári püspökség történetéből (Budapest, 1899.) 10—11.

⁴⁷ Wenzel: Árpádkori Uj Okmánytár. X. 144. Eubel: Hierarchia catholica mediæ ætatis, I. 321.

⁴⁸ Eubel i. m. Bidiniensis, Bodoniensis szó alatt.

⁴⁹ Karácsonyi: Az argyasi püspökség. Kath. Szemle 1905.

⁵⁰ V. ö. pl. Fejér: Cod. Dip. IX/3. 348. stb.

⁵¹ Török: Magyarország primásai. II. 54. Monumenta Vaticana. S. I. S. III. 291.

⁵² A magyar királyoktól adományozott többi püspökségek (mint pl. a dulcigno-i, drivesti) nem tartoztak a magyar királysághoz és csak tévedésből a XVII. században kerültek bele a királyi könyvekbe.

⁵³ Uj Magyar Sion. 1881. 663—81.

⁵⁴ Karácsonyi: Magyar Nemzetségek. III. 122—23—145. II. 200.

⁵⁵ Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. 476, 485.

⁵⁶ Tkalsics: Monum. epp. Zagrab. I. 206—7.

- ⁵⁷ Urkundenbuch z. Gesch. d. Deutschen i. Sieb. I. 131.
- ⁵⁸ Knauz: Monum. e. Strig. II. 107—III. Karácsonyi: A mérges vipera és az antimonialis. (Századok. 1910. 1—24.)
- ⁵⁹ Knauz: Monum. e. Strig. II. (435—5.)
- ⁶⁰ Monum. Vaticana. S. I. E. II.
- ⁶¹ Pór A.: Kálmán győri püspök. (Századok. 1889.) Uj Magyar Sion. 1881. 663—81.
- ⁶² Pór A.: Nagy Lajos. (Budapest, 1892. A Magyar Történelmi Életrajzok sorozatában.)
- ⁶³ H. Hung. Fontes Dom. III. 159—60.
- ⁶⁴ Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból. III. 621. V. ö. Történelmi Tár 1878. 173.
- ⁶⁵ Magyar Történelmi Tár. III. 226—27.
- ⁶⁶ Karácsonyi: Magyarország és a nyugati egyházszakadás. (Nagyvárad, 1885.) Monumenta Vaticana S. I. c. IV. 614—15.
- ⁶⁷ Fraknoi: Magyarország összeköttetései a római szentsékekkel. (Budapest, 1901.) 308—9.
- ⁶⁸ Karácsonyi: Magyarország és a nyugati egyházszakadás.
- ⁶⁹ Fraknoi: A magyar királyi kegyuri jog. 509.
- ⁷⁰ Karácsonyi: A moldvai csángók eredete. (Századok. 1914.)
- ⁷¹ Pesty: A szőrényi bánság története. I. 276—9.
- ⁷² Fraknoi Vilmosnak Caesarini Julian, Carvajal János és Pechindli Angelo pápai követekről, továbbá Vitéz János esztergomi érsekről és Mátyás királyról szóló művei.
- ⁷³ Tóth Szabó Pál: Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatiok világánál. (Századok. 1903.) Ugyanő: Szathmáry György. (Budapest, 1906. A Magyar Történelmi Életrajzok közt.)
- ⁷⁴ Fraknoi: Erdődi Bakócz Tamás. (Budapest, 1889. a Magyar Történelmi Életrajzok során.)
- ⁷⁵ A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. III. 80—135.
- ⁷⁶ Századok 1905. 234. Knauz: A fogarasföldi kerzi apát-ság (1869). Reissenberger: Die Kerzer Abtei (Nagyszében. 1894.)
- ⁷⁷ Egyháztörténelmi Emlékek a hitújítás korából. I. 154.

⁷⁸ Márki: Dózsa György. (Budapest, 1913.) 198–99., 221–62., 295., 350.

⁷⁹ Thim József: A szerbek története. II. 34–83. Bunea Ágoston: Ierarchia Romanilov (Blas-Balázsfalva. 1904.) 122–35., 161.

⁸⁰ Archeologiai Értesítő 1894. 36–68.

⁸¹ V. ö. Sopronmegyei oklevéltár I. 491. Csánki i. m. II. 725.

⁸² Fraknoi: Magyarország a mohácsi vész előtt. (Budapest, 1884.)

⁸³ Fejér: Cod. Dip. I. 420–27., 442–46.

⁸⁴ Meyer von Knonau: Jahrbücher des deutsch. Reiches u. Heinrich IV. IV. 162.

⁸⁵ A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. I. 611.

⁸⁶ Monumenta Vaticana. Ser. I. t. III. IV.

⁸⁷ U. o. t. V.

⁸⁸ E szakaszra vonatkozó többi adatok mind feltalálhatók Fraknoi: Magyarország összeköttetései a római szentszékekkel c. műve I–II. k.-ben.

⁸⁹ Monumenta Vaticana. Ser. II. t. I.

⁹⁰ Katholikus Szemle. 1887. 353–73.

⁹¹ Fraknoi: A magyar királyi kegyuri jog 166. Bunyitay Vince: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei. (Budapest, 1893.)

⁹² Részletesen lásd a pannonthalmi Szent Benedek-rend története. (Budapest, 1902–1912.) I–XII. k.

⁹³ Békefi: A ciszterci-rend története Magyarországon. (Budapest, 1896.) Ugyanő. A pilisi apátság története (Pécs, 1891.) A pásztói apátság története. (Budapest, 1894.) A cikádori apátság története. (Pécs, 1894.) Bósz Egyed: Az egresi apátság története. (Budapest, 1911.)

⁹⁴ Pauler: A magyar nemzet története. II. kiadás. I. k. 518. A fejevári prépost neve Mendinus hibás Nicodinus helyett.

⁹⁵ Nátafalussy Kornél: Jászó und die mit ihr vereinigten Probststein. (Bécs, 1882.) Fuxhoffer-Czinár: Monasteriologia Hungariae. II. 1–68.

⁹⁶ Századok, 1900, 434–50. (Némethy Lajos: A márcfalvi prépostság.) Fuxhoffer-Czinár i. m. 186–201.

⁹⁷ Magyar Sion. I. 58, 209. 294. III. 640–65. 720.

- ⁹⁸ Pesty Fr. A templáriusok Magyarországon. (Pest, 1861.)
- ⁹⁹ L. a. 38. és 71. sz. jegyzeteket.
- ¹⁰⁰ Pfeiffer: 'Die ungarische Dominikanerordensprovinz. Magyar Sion. III. 69—72. Rupp: Budapest helyrajzi története.
- ¹⁰¹ Balázsovits Odoricus: Brevis Historia o. s. Fr. provinciae s. Mariae (Pozsony, 1869.) Fridrich Urbanus: Historia o. s. Franc. provinciae s. Salvatoris (Kassa, 1759.)
- ¹⁰² Fejér: Cod. Dip. IX. 4. 428, 433, X. 7. 899.
- ¹⁰³ Schier: Memoria provinciae Hungariae eremitarum s. Augustini (1768.) és Fuxhoffer-Czinár i. m. II. 203—34.
- ¹⁰⁴ Eggerer-Benger: Annales ord. Eremitarum s. Pauli. (I. k. 1663. II. k. 1743.) Magyar Sion. III 583, 920. Rupp: Magyarország helyrajzi története. I—III. Századok. 1911. 513, 586, 686, 764.
- ¹⁰⁵ Dedek Crescens: A karthausiak Magyarországon. (Budapest, 1889.)
- ¹⁰⁶ Az apácákra vonatkozólag lásd Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis I. k. (Budapest, 1896.) Rupp: Budapest helyrajzi története és Rupp: Magyarország helyrajzi története I—III. kk.
- ¹⁰⁷ Fejér: Cod. Dip. VIII/1. 42, 115, Wenzel: Árp. Okm. XI. 114. Rupp: Magyarország helyrajzi tört. II. 193—94, 178—79.
- ¹⁰⁸ Batthyány: Leges eccl. III. 281. 383—86. Fejér: Cod. Dip. X/1. 311. X/4. 157—8. Rupp: Budapest helyr. tört. 94, 107, 162, 182—83.
- ¹⁰⁹ A népoktatásra és iskolákra nézve I. Békefi Remig műveit: A népoktatás történet 1540-ig (Budapest, 1906.) és A káptalani iskolák története. (Budapest, 1910.)
- ¹¹⁰ Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. (Budapest, 1882.) Békefi: A pécsi egyetem. (Budapest, 1909.)
- ¹¹¹ Schrauf Károly: Magyarországi tanulók a külföldön. I—IV. k. (Kiadta a M. T. Akadémia). Pór Antal: A bolognai és pádovai egyetemen tanuló magyarok. (Századok. 1897. 769.)
- ¹¹² Századok. 1901. 991—1008. Békési: Magyar írók az Árpád-korban. (Kath. Szemle, 1896. 364.)
- ¹¹³ Karácsonyi J.: Szent Gellért élete és művei. (Budapest, 1887.) Századok. 1913. 502.

- ¹¹⁴ A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. 438. Magyar Könyvszemle 1900. 13.
- ¹¹⁵ Századok. 1894. 387. 1905. 40—41.
- ¹¹⁶ Békési: Magyar írók az Anjou-korban (Kath. Szemle. 1899. 575—78.)
- ¹¹⁷ Századok. 1911. 767. Kath. Szemle, 1899. 802—804.
- ¹¹⁸ Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái. (Budapest, 1880.) Kath. Szemle. 1902. 381, 858. Katona Lajos: Al. Szent Katalin legendája. (Budapest, 1903.)
- ¹¹⁹ Magyar Könyvszemle. 1879. 138.
- ¹²⁰ Závodszy i. m. 142—43.
- ¹²¹ U. o.
- ¹²² Knauz: II. Endre szabadságlevelei. (Pest. 1869.)
- ¹²³ Anjou-kori okm. III. 62. stb.
- ¹²⁴ Art. 36. a. 1486.
- ¹²⁵ Erdújhelyi Menyhért: A közjegyzőség és a hiteleshelyek története. (Budapest, 1899.)
- ¹²⁶ Art. 35. a. 1500.
- ¹²⁷ Jerney: A hiteleshelyek története. Magyar Történelmi Tár II. k. és Erdújhelyi i. m.
- ¹²⁸ Závodszy i. m. 153.
- ¹²⁹ Kollányi Ferenc: A magán kegyúri jog hazánkban. (Budapest, 1906.)
- ¹³⁰ Szalay József: Városaink a XIII. században. 65. stb. lapok.
- ¹³¹ Uj Magyar Sion 1881. 663—89. Monumenta Romana ep. Vespri. III. 54—55.
- ¹³² Fraknoi: A m. kir. kegyuri jog. 122—40.
- ¹³³ Békefi: A káptalani iskolák története 55—66.
- ¹³⁴ Fejér: Cod. Dip. IV/2. 16.
- ¹³⁵ Bunyitay: A váradi püspökség története. II. 247.
- ¹³⁶ Závodszy i. m. 205. Endlicher: Monumenta Arpadiana. 467. stb. u. Erdélyi Múzeum 1910. 187.
- ¹³⁷ Ozorai József: Egyházi vagy praedialis nemesek és birtokaik. Esztergom, 1887.
- ¹³⁸ Kovachich: Supplementum ad vestigia comitiorum. Hadtörténelmi Közlemények. 1892. 603—6. Art. 20. a 1498.
- ¹³⁹ Péterfy: Sacra Concilia. Karácson Imre: A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok. (Győr, 1888.) Szvo-rényi: Synopsis decretorum synodali. (Veszprém, 1807.)

- ¹⁴⁰ U. o. és Monum. Vaticana S. I. tom. II. 238.
- ¹⁴¹ Závodszy i. m. 163—64.
- ¹⁴² Magyar Sion VI. 177. 184—7.
- ¹⁴³ Theiner i. m. I. 600. II. 478.
- ¹⁴⁴ Fermendzin: Acta Bosnae (Zágráb, 1892.) 129.
- ¹⁴⁵ Magyar Sion IV. 161. VI. 801. VII. 730. Kandra Kabos: Ordinarius ecclesiae Agriensis. (Eger, 1905.)
- ¹⁴⁶ Wenzel: Árp. Okm. VII. 267.
- ¹⁴⁷ V. ö. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. 453.
- ¹⁴⁸ Závodszy i. m. 198.
- ¹⁴⁹ U. o. 198—99. 208.
- ¹⁵⁰ Urkundenbuch z. Gesch. d. Deutschen in Sieb. I. 131—2.
- ¹⁵¹ Knauz: Monum-Strig. II. 571—3.
- ¹⁵² Závodszy i. m. 161—62. 198. 201.
- ¹⁵³ Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílus emlékei (Budapest, 1876.) Czobor: A keresztény műarcheologia encyclopaediája (Budapest, 1880—83.) Barna: Árpádházi templomaink (Makó, 1902.)
- ¹⁵⁴ Henszlmann: Magyarország csúcsíves stílus emlékei (Budapest, 1880.)
- ¹⁵⁵ Fraknoi: Magyarország története a Hunyadyak és Jagellók alatt. 578.
- ¹⁵⁶ Várady Árpád: Az egyházi szegényápolás története Magyarországon. (Budapest, 1888.) V. ö. még Wenzel: Diósgyőr, 68. Stibor vajda 195. Fejér: Cod. Dip. X—7. 221. Kath. Szemle 1907. 324.
- ¹⁵⁷ Fejér: Cod. Dip. II. 429—30. Theiner i. m. I. 9.
- ¹⁵⁸ Karácsonyi J.: Az oláhok bevándorlása a Duna balpartjára. Erdélyi történelmi Értesítő, I. 38—39. A hunyadmegyei történelmi társulat évkönyve. I. 61. II. 25. Mihályi: Máramarosi diplomák. 27. 51.
- ¹⁵⁹ Bunyitay: A váradi püspökség története. I. 192. Bihar megye oláhjai s a vallási unió. 7.
- ¹⁶⁰ Theiner i. m. II. 25. 87. 157. Chronicon observantis familiae. (Starine XII. 12.) H. Hung. Fontes Dom. III. 190. Történelmi Tár 1898. 362. 366. Acta Bosnae 28., 38., 39., 43., 128—29.
- ¹⁶¹ Pesty Fr.: Krassó megye története III. 16. Temes-

megyei oklevelek. I. 150. A szörényi bánság története, I. 265. Hazai Okm. VII. 434.

¹⁶² Bunea Ágoston: Ierarchia Romanilor 66., 67., 75.

¹⁶³ Fermedzsín: Acta Bosnae. 127—30.

¹⁶⁴ Áldássy: A görög búcsú ügye a baseli zsinaton (Budapest, 1909.) 82—84. Bunea i. m. 114. Kath. Szemle 1897. 52.

¹⁶⁵ Bunea i. m. 115.

¹⁶⁶ Pesty Fr.: Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon (Budapest, 1887.) Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. 250—292.

¹⁶⁷ Hodinka: A munkácsi püspökség okmánytára 3.

¹⁶⁸ Margalits: Horvát történelmi repertorium 522., 541—2. Thim: A szerbek története, 82.

¹⁶⁹ Bunea: Vechile episcopii Romanesci 15—20., 23., 24.

¹⁷⁰ Hodinka: A munkácsi püspökség története 150—51., 174., 201., 203. Mihályi: Máramarosi diplomák 607. Bunea: Ierarchia 168—69.

¹⁷¹ Bunyitay: A váradi püspökség története. I. 349. II. 300.

¹⁷² Pesty: A szörényi bánság története III. 92.

¹⁷³ Fraknoi: Magyarország a mohácsi vész előtt (Budapest, 1884.).

¹⁷⁴ (Kimaradt. A 106. l. 2. bekezdése után áll.) Az e fejezetekben mondottakra nézve az adatok az «Egyháztörténelmi Emlékek a hitújítás korából» I., III. részben találhatók. Ferdinánd király tanácsosaira l. Ortway: Habsburgi Mária és férje II. Lajos magyar király igazhivősége (Budapest, 1913.) 13. stb. II.

¹⁷⁵ Az e fejezetben előadottakra nézve l. az «Egyháztörténelmi Emlékek» III—V. köteteit, továbbá: Kollányi: Oláh Miklós jellemrajza. (Kath. Szemle. 1888. 16.) Sörös: Verancsics és a reformáció. (U. o. 1897. 554.) Sörös: A reformáció szemfényvesztése Kassán. (Kath. Szemle. 1898. 98.) Sörös: Oláh Miklós élete. (Kath. Szemle. 1903. 327. 1905. 115.) Kollányi: Illicini Péter (Századok. 1896. 239.). Zoványi: Sárospatak reformációja. (Századok. 1908. 806.) Rosty: A Jézus Társasága jogi története. (Uj Magyar Sion. 1883. 260—75.) Velics L.: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. I. 1. (Budapest, 1912.)

- ¹⁷⁶ Ribini: Memorabilia. I. 197.
- ¹⁷⁷ (Rueberre vonatkozólag.) Ráth György: Két kassai plébános a XVI. században. (Századok. 1895. 26.)
- ¹⁷⁸ Tudjuk ezt a nekik ajánlott protestáns művekből és a későbbi visszatérésekből.
- ¹⁷⁹ Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. (Sárospatak, 1910. 99. l. Turul. 1905. 25—26.)
- ¹⁸⁰ A szlavoniai hitújításra nézve l. Margalits: Horvát történelmi repertorium. II. 386—90. Vjesnik zemaljskoga arhiva. 1900. 65. A többiekre l. Török: Magyarország primásai és Péterffy: Sacra Concilia II. 150—83.
- ¹⁸¹ Zoványi: Superintendentiák a XVI. században. (Budapest, 1898.) és Ribini: Memorabilia. I. 278—81. Ráth György: A felsőmagyarországi kryptokálvinisták irodalmáról. (Irodalomtörténeti Közlemények. 1892. 310—24.)
- ¹⁸² Brösztel Lajos: Telegdy Miklós (Kath. Szemle 1895. 609.) Rosty: A magyar Jézus-társaságiak jogi története. (Uj Magyar Sion 1883. 342—57.) Velics Vázlatok a magyar jezsuiták történetéből I. f. Sörös: Forgách Ferenc biboros. (Századok. 1901. 577., 592.)
- ¹⁸³ Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési Emlékek. II. k. Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. I. Budapest, 1904. I. k. Veszely K.: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. 170—81.
- ¹⁸⁴ Dr. Veress E.: Az erdélyi jezsuiták levelezései. I—II. (Budapest, 1911., 1913.)
- ¹⁸⁵ Kanyaró: Az unitáriusok Magyarországon. (Kolozsvár, 1894.) 128. stb. II.
- ^{186—187} Karácsonyi: Békés vármegye története. I. 278—79. Fermendzsin: Acta Bosnae. 336. stb.
- ¹⁸⁸ Thury József: Bocskay Istán felkelése. (Századok, 1899., 21.)
- ¹⁸⁹ Lukacsics József: Series episcoporum Vesprimiensium 15. Történelmi Tár. 1890. 377.
- ¹⁹⁰ Fejér: Iurium ac libertatum religionis cath. codicillus. 114—120.
- ¹⁹¹ Ribini: Memorabilia. I. 371. stb. II.
- ¹⁹² Sörös: Forgách Ferenc biboros. (Századok, 1901. 577.,

592., 690.) Sörös: Forgách Ferenc nagyszombati zsinata. (Kath. Szemle, 1900. 211.)

¹⁹³ Az itt előadottakra nézve főforrás Fraknoi Vilmos: Pázmány Péter és kora c. műve.

¹⁹⁴ Adatok az egri egyházmegye történetéhez. IV. k. (Eger, 1907.) 194. l. Hennig: A három kassai vértanú. (Budapest, 1898.) Komárik: A három kassai vértanú. (Kath. Szemle, 1904. 813.) Történelmi Tár, 1896. 113.

¹⁹⁵ V. ö. Gindely: Bethlen Gábor. (Budapest, 1890.) Kubinyi Miklós: Thurzó Imre. (Budapest, 1888.)

¹⁹⁶ Történelmi Tár, 1900. 438. Katholikus iskolaügy. III. appendix XXXI. V. ö. Veszely: Erdélyi egyháztörténelmi adatok.

¹⁹⁷ Kukuljevics: Iura Croatiae. II. 67., 86.

¹⁹⁸ A megtéréseket egyenkint ismerteti: Hahnekamp György: Magyar konvertiták. (Budapest, 1900.)

¹⁹⁹ Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György. (Budapest, 1893.) Zsilinszky: A linci békekötés. (Budapest, 1890.)

²⁰⁰ Révész: Száz éves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. (Budapest, 1894.)

²⁰¹ Szilágyi Sándor: Rákóczy Zsigmond. (Budapest, 1886.) Ugyanő: I. Rákóczy György. (Budapest, 1893.) 311—18. II.

²⁰² Veszely: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. 251.

²⁰³ U. o. 253. és Kohn S. A szombatosok (Budapest, 1890.)

²⁰⁴ Kukuljevics: Iura Croatiae. II. 72., 86. Margalits: Horvát történelmi repertorium. II. 389.

²⁰⁵ Fermentzsin: Acta Bosnae. 400—500. II. Koller: Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. VI—VII. kk.

²⁰⁶ Pauler Gy.: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. (Budapest, 1876.) 134—38, 378—87. Szabó K.: Régi Magyar Könyvtár. II. 389.

²⁰⁷ Fejér: Iurium ac libertatum codicillus. 245. Magyar Történelmi Tár. VI. 96.

²⁰⁸ Labsanszky: Acatholicorum praedicatorum proscriptio facta respectu rebellionis non autem religionis (Nagyszombat, 1675.) Fejér: Iurium ac libertatum codicillus 246. Rác. Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai. (Sárospatak, 1874. Lugos, 1889.) Századok 1897. 73, 956, 1898. 124.

²⁰⁹ Magyar Sion VI. (1868.) 602—04. 680—84. Révay: Csepellényi György. (Kath. Szemle 1904, 734.)

^{210—212} Fejér: Iurium ac libertatum codicillus 247—65. Magyar Sion, VII. (1869.) 889, 99. Zsilinszky: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. III. k. (Budapest, 1893.)

²¹³ Magyar Sion, VI. 601. VII. 178. Füssy: A zalavári apátság története. 214.

²¹⁴ Jordánszky Elek: De haeresi abiuranda. (Esztergom, 1822.) Századok 1897, 73—8.

²¹⁵ Koller i. m. VII. 185. Füssy i. m. 212. Hodinka: Tanulmányok a bosnyák-diákóvári püspökség történetéből.

²¹⁶ Fejér: Iurium ac libertatum codicillus 300.

²¹⁷ Márki S.: II. Rákóczy Ferenc I—III. k. (Budapest, 1908—10.) Magyar Sion, IV. 588. Leskó: Telekesy István püspök korához. (Adatok az egri egyházmegye történetéhez. IV. k.) Csanády László: Telekessy István. (Eger, 1912.)

²¹⁸ Fejér: Iurium ac libertatum codicillus 273—74. Magyar Sion, I. 881. Szeredai: Series episcoporum Transsilvaniae. 212. Veszely: Az erdélyi püspöki megye autonómiaja. Gyulafehérvár, 1903.

²¹⁹ Hodinka: Tanulmányok a bosnyák-diákóvári püspökség történetéből. Pray. Gy.: Specimen Hierachiae Hungaricae. II. 384.

²²⁰ Sladovics: Povjest biskupija Senski i Modruske. (Triest, 1885.)

²²¹ Fraknoi: János király és a római szentszék. (Századok 1902, 697.)

²²² Kath. Szemle. 1887, 385. 1912, 444.

²²³ Karácsonyi János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. (Budapest, 1891.) Ugyanő: Ki koholta a Szilveszter-bullát. (Századok 1909, 362.) Világboldondító Tomkó János. (Századok 1913, 1.)

²²⁴ E fejezetben foglalt többi eseményekre nézve I. Fraknoi: Magyarország összeköttetései a római szentszékekkel. III. k. (Budapest, 1903.) Ugyanő: A magyar királyi kegyuri jog. Ugyanő: XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. (Budapest, 1886.) Ugyanő: Várad felszabadítása és XII. Ince pápa. (Róma, 1892.) Monum. Vaticana Hungariae. S. II. t. II.

²²⁵ Fridrich Orbán: *Historia o. s. Fr. provinciae s. Salvatoris és Fermendzsin: Acta Bosnae.*

²²⁶ Velics: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából I—III. füzet. (Budapest, 1912—14.) Rosty: Jézus Társasága jogi története. (Uj Magyar Sion. 1883, 260—75, 312—57.)

²²⁷ Katholikus Iskolaügy Magyarországon. (Egybegyűjték Városey Gyula és Weiser Frigyes.) II. 54—70. III. 115. stb.

²²⁸ Knaisz: *Chronologia provinciae O. I. Minorum conventualium.* (Pozsony, 1803.)

²²⁹ Az egyes kolostorokat felsorolja Rupp: Magyarország helyrajzi története. I—III.

²³⁰ U. o. és Mohl Adolf: *Die Gnadenort von Loreto in Ungarn.* (Kismarton, 1894.) 28.

²³¹ Rupp: Magyarország helyr. tört. I—III.

^{232—233} Lányi: A magyarföld egyháztörténetei. 347—48.

²³⁴ Balázsovíts O.: *Brevis historia o. s. Fr. provinciae ret. s. Mariae.*

²³⁵ *Schematismus o. s. Fr. provinciae s. Ladislai pro anno 1887.*

²³⁶ Fridrich Orbán: *Historia o. s. Fr. provinciae s. Salvatoris.*

²³⁷ Györffy: *Ortus progressus provinciae Transsilvaniae O. M. s. Fr. tituli s. regis Stephani.* (Csiksomlyó, 1737.) *Bathyanéum.* (Brassó, 1911.) 82—85.

²³⁸ Pavich: *Ramus viridantis olivae: descriptio prov. s. Joannis a Capistrano.* (Buda, 1776.)

²³⁹ Margalits: *Horvát történelmi repertorium.* (Budapest, 1900.) 95.

²⁴⁰ Eggerer és Benger i. m. lásd 104. jegyzet.

^{241—242} Rupp: Magyarország helyrajzi története. I—III.

²⁴³ A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. IV. és XI. k.

²⁴⁴ Békefi: *A ciszterci-rend története Magyarországon.* (Budapest, 1896.)

²⁴⁵ Fuxhoffer—Czinár és Nátafalussy i. m.

²⁴⁶ Rupp: Magyarország helyrajzi története. I—II. kk.

²⁴⁷ Békefi: *A közoktatás története Magyarországon 1000—1067.* (Budapest, 1898.)

²⁴⁸ Fejér: *Historia academiae scientiarum Pazmanianae.*

(Buda, 1835.) Zágrábra l. Vjesnik zemaljskoga arkiva. (1913.) 161—79.

²⁴⁹ Mihályfy Ákos: A papnevelés története. (Budapest, 1896.) A Szondyól alapított bolognai kollegiumra lásd Vjesnik zemaljskoga arkiva 1912, 186.

²⁵⁰ Városey és Weiser: A katolikus iskolaügy Magyarországon II—III. kk.

²⁵¹ Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. (Budapest, 1873.) Békefi: A középoktatás története.

²⁵² Frankl: Hazai és külföldi iskolázás. Magyar Történelmi Társ. IX. k. 196, 239. Zoványi: Coccejanismus története. 114—29.

²⁵³ Pintér Jenő: A magyar irodalom története. II. k. (Budapest, 1909.) 10—22, 208.

²⁵⁴ Szabó K. Régi Magyar Könyvtár. I—II. k. Sztripszky: Ismeretlen kolozsvári ruthén könyv. (Erdélyi Múzeum 1911. 170—81.) Erdélyi oláh könyvek. (Erdélyi Múzeum 1910. 142—76.)

²⁵⁵ Pintér i. m. 196—202.

²⁵⁶ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I—II. k. Batthyáneum. II. k. (Brassó, 1913.) 79—120.

²⁵⁷ Pintér i. m. II. 28—32. Mihalovics Ede: A katolikus prédikáció története Magyarországon. I—II. kk. (Nyitra, 1900—01.) Kudora János: A m. kath. egyházi beszéd irodalmának története. (Budapest, 1902.) Szabó Károly: Régi Magyar könyvtár. I—II. kk.

²⁵⁸ E szám kétszer fordul elő. A 196. l-on jelzett 258. sz.-hoz lásd Fraknói: A magyar királyi kegyuri jog. 361.

²⁵⁹ Fraknói: Pázmány Péter és kora. II. 321—22.

²⁶⁰ Margalits: i. m. II. 472. I. 661.

²⁶¹ Apáthy-Apponyi: A vallás és tanulmányi alapok jogi természetének megvizsgálásáról jelentés. (Budapest, 1884.)

²⁶² Sörös: Forgách Ferenc nagyszombati zsinata. (Kath. Szemle. 1900, 211.) Péterffy: Sacra Concilia. II. k.

²⁶³ Magyar Sion. III. 404.

²⁶⁴ Ráthy Gy.: Egy magyar róm. kath. rituale a XVI. századból. (Irodalomtörténeti Közlemények. 1895.) Bartha J. A magyar kath. énekköltészet a XVII. századig. (Kath. Szemle. 1901, 617.) Jénáki: Kájoni János élete. (Kolozsvár, 1914.)

²⁶⁵ Szabó Károly: Régi magyar Könyvtár. I—II. k.

²⁶⁶ Mohl Antal: A Mária-kongregációk története. (Győr, 1898.) Magyar Történelmi Tár. VI. 94—100.

²⁶⁷ Palugyay Imre: Magyarország legujabb leírása. III. k. Jász-Kun-kerületek. 116—17. Hornyik: Kecskemét város története. (Kecskemét, 1861.) II. 225. Ugyanő: Pusztaszer. (Kecskemét, 1865.)

²⁶⁸ Irodalomtörténeti Közlemények. 1892. 98. Szabó K.: Régi magyar könyvtár.

²⁶⁹ Szilády Á.: Szegedi Gergely énekeskönyve. (Budapest, 1893.) Erdélyi Pál: A XVI—XVII. századbeli énekeskönyvek. (U. o. 1899.) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert (U. o. 1897.).

²⁷⁰ Veress: Erdélyi régi oláh könyvek. (Erdélyi Múzeum 1910. 142.) Siegescu: A román helyesírás története. (Budapest, 1905.) Melles: Az oláh liturgia alakulásáról. (Kath. Szemle. 1902. 934.)

²⁷¹ Nilles: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae s. Stephani. (Innsbruck, 1885.) II. k. Az oroszokra nézve v. ö. még Hodinka: A munkácsi püspökség története.

²⁷² Nilles: i. m. I—II. k. Zlatényi: Az erdélyi románok uniója. (Uj Magyar Sion. 1880. 531., 45.)

²⁷³ Lukácsy: Historia Armenorum Transsylvaniae. (Bécs, 1859.) Nilles i. m. II. 915.

²⁷⁴ Zoványi: Superintendentiák a XVI. században.

²⁷⁵ Ribini: Memorabilia. I. 290—91., 241. stb.

²⁷⁶ Zoványi: Superintendentiák.

^{277—278} (A 277. sz. kimaradt.) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. (Budapest, 1911.) Ugyanő: A coccejanismus története. (Budapest, 1890.)

^{279—280} Az unitáriusokra nézve I. Székely Sándor: Unitaria vallás történetei. (Kolozsvár, 1839.) A görög-keletiekre nézve I. Bunea: Vechile episcopii Romanesci. (Balázsfalva-Blas, 1902.) Ugyanő: Metropolitul Sava Brancovici. (U. o. 1906.) Cziple Sándor: A máramarosi püspökség kérdése. (Budapest, 1910.) Magyar Sion VI. (1868. 834—35.) Fermedzsin: Acta Bosnae. 504.

²⁸¹ Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. (Pest, 1861.) Nilles i. m. II. 754. Fejér-

megyei történelmi egyesület évkönyve. I. 11. Pesty Fr.: A szörényi bánság története. I. 353.

²⁸² Evlia Cselebi magyarországi utazásai. Fordította: dr. Karácson Imre. I—II. k. (Budapest, 1904, 1908.)

²⁸³ Büchler Sándor: Zsidó telepedések Európában a XVI. és XVII. században, főtekintettel Magyarországra. (Budapest, 1893.) Egyháztörténelmi Emlékek. I. 465.

²⁸⁴ Evlia Cselebi i. m.

²⁸⁵ Szentkláray: Száz év Délmagyarország újabb történetéből. (Temesvár, 1882.) Bács-Bodrog vármegye monographiája. (Zombor, 1896.) 471—77. Vönház István: A szatmármegyei német telepítésről. (Századok, 1914.) és számos megyei monographia.

²⁸⁶ Czoernig: Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. III. k. (Bécs, 1851.) 143—45., 167. Hunfalvy: Magyarország ethnographiája.

²⁸⁷ Karácsonyi: Békés vármegye története. I. k. (Gyula, 1896.) Bács-Bodrog vármegye monographiája stb.

²⁸⁸ Borovszky: Borsod vármegye története. (Budapest, 1909.) 358. Bunyitay: Bihar vármegye oláhjai és a vallási unió.

²⁸⁹ Szalay: A szerb telepek. Márki: Arad vármegye története.

²⁹⁰ Bács-Bodrog és Torontál megyék monographiái.

²⁹¹ Fejér: Iurium ac libertatum... codicillus. 402—3., 406—14.

²⁹² Lányi: Magyarföld egyháztörténetei. III. 111—145. Fejér: Codicillus 418.

²⁹³ Forster Gyula: A katolikus clérus sérelmei 1848 előtt és után. (Budapest, 1889., 1892.)

²⁹⁴ Apáthy-Apponyi i. m.

²⁹⁵ Fejér: Codicillus... 339—43., 356—57.

²⁹⁶ Ribini: Memorabilia 342., 477. Magyar Sion I. 505. Fejér: Codicillus... 382.

²⁹⁷ Az anabaptisták és Delpini. Kath. Szemle. 1909. 1039—45.

²⁹⁸ Pesty: A szörényi bánság története. I. 354—55.

²⁹⁹ Nilles: Symbolae... I. 385—496.

³⁰⁰ Nilles: i. m. II. k. Bunea: Episcopul Ivan Inocentiu

Klein (Balázsfalva-Blas, 1900.) Ugyanő: Episcopii Petru Aron si Dionisiu Novakovics. (Balázsfalva-Blas, 1902.)

³⁰¹ Tóth Mike: Az anabaptisták Erdélyben és Delpini. (Kath. Szemle, 1892, 764.)

³⁰² Kukuljevics: Iura Croatiae. I. 402—25. Margalits i. m. 469. Katona: Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae.

³⁰³ Perémy Imre: Tíz év a magyar egyház történetéből. 1780—90. (Budapest, 1904.)

³⁰⁴ V. ö. Morvay: Gróf Fekete János. (Budapest, 1903.) Illésy János: Szalkay Antal. (Irodalomtörténeti közlemények, 1898, 1., 1900, 93.) Fraknoi: Martinovics és társainak összeesküvése. I—II. k.

³⁰⁵ Szladovics i. m.

³⁰⁶ Lányi: A magyar föld egyháztörténetei. III. 45—157. Corpus iuris Hungarici. Art. a. 1790—91.

³⁰⁷ Hanuy F.: A vegyes házasságok jogtörténete. (Pécs, 1904.) 84—87.

³⁰⁸ Fejér: Codicillus 464—87. Szokolszky Bertalan: A százéves kassai püspökség. (Kassa, 1904.)

³⁰⁹ Lányi i. m. 112—40. Dr. Fabius: Nachrichten und Bemerkungen über die ungarische National-Synod. Sulzbach, 1824.

³¹⁰ Fejér: Codicillus 451—64. Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora. (Budapest, 1897. 308—10.) Hanuy: A vallás-változtatás. (Pécs, 1905, 30—32.)

³¹¹ Hanuy Ferenc: A vegyes házasságok jogtörténete. (Pécs, 1904.) Sörös: A kath. klérus törekvései az 1843—44-iki országgyűlésen. (Kath. Szemle. 1901, 865.)

³¹² Szalay L.: A szerb telepek stb. 71—96.

³¹³ Statuta almae dioecesis Transsilvaniae a. 1822. die 17. Aprilis in Synodo dioecesana publicata. (Kolozsvár, 1822.)

³¹⁴ Fraknoi: Martinovics és társainak összeesküvése. (Budapest, 1880.)

³¹⁵ Keményfy K. Dániel: Ötven év egyházipolitikája. (Esztergom, 1898.) 14—56.

³¹⁶ Márki Sándor: Az 1848—49-ik évi szabadságharc története. (A magyar nemzet története. X. k.)

³¹⁷ Keményfy i. m. 95. és az egyházmegyék schematismusai.

- ³¹⁸ Török: Magyarország primásai. 252—84.
- ³¹⁹ Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. (Budapest, 1907.) 680—706.
- ³²⁰ Pesty: A szőrényi bánság története. I. 376—77.
- ³²¹ Rapaics Rajmond: Egyetemes egyháztörténelem. III. k. (Eger, 1889.) 822—23. Fraknói: Emlékbeszéd Haynald Lajos felett. (Budapest, 1894.)
- ³²² Linder György: A magyar egyházpolitika. I. k. és Keményfy i. m. Tájékoztó. Havi folyóirat. 1878—86.
- ³²³ Hanuy: A vegyes házasságok jogtörténete. Ugyanő: Vallásváltoztatás. Szemecz Emil: A katolikus autonomia. (Budapest, 1897.)
- ³²⁴ Zsilinszky: A prot. egyház története. Az említett nagymértékű hitehagyás Kunágotán Csanádmegyében 1875—76. körül történt.
- ³²⁵ Pesty: A szőrényi bánság. I. 377—80. Tokody: Egyházi ügyekre vonatkozó országos törvények. (Temesvár, 1885.) 14—15.
- ³²⁶ Kohn Sámuel: A zsidók története.
- ³²⁷ Tokody: i. m. 503—5. Protestáns egyházi és isk. figyelmező. II. (1871.) 472—75.
- ³²⁸ Thirring G. cikkelye a Pallas-Lexikonban és a Magyar Korona országainak 1900 évi népszámlálása. (Budapest, 1902.)
- ³²⁹ Fraknói: A magyar királyi kegyuri jog, 424—29.
- ³³⁰ U. o. 431—41.
- ³³¹ Fejér: Codicillus 393—95. Fraknói: i. m. 471—76.
- ³³² Fraknói: i. m. 480—90.
- ³³³ Forster: A kath. clérus sérelmei.
- ³³⁴ Perémy: i. m.
- ³³⁵ Török: Magyarország primásai. Füssy Tamás: IX. Pius pápasága. I—III. k. (Budapest, 1878—80.) Ugyanő: XIII. Leo pápa élete. (Budapest, 1887.)
- ³³⁶ Perémy i. m. Nagy Béni: A marianus ferencesek II. József korában. (Kath. Szemle. 1905, 456.) Császár Elemér: A pálos-rend feloszlatása. (Századok, 1901, 310.) V. ö. Békefi: A ciszterci-rend története Magyarországon és Füssy Tamás: A zalavári apátság.
- ³³⁷ Tokody: Országos törvények. 268—69.
- ³³⁸ Katolikus Magyarország: Szerkesztették dr. Kiss János és Sziklai János. II. 1094.

- 339 U. o. 1102—6.
- 340 A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I—XI.
- 341 Békefi: A ciszterci-rend története Magyarországon.
- 342 Katholikus Magyarország. II. 1073—79.
- 343 Császár: A pálos-rend felosztatása. (Századok. 199,
- 310.) Lányi: Magyarföld egyháztörténete. III. 182—83.
- 344 Rupp: Magyarország helyrajzi története. I—II.
- 345 U. o. I. 189.
- 346 U. o. I—II. és Kath. Magyarország. II. 1100—01.
- 347 U. o. I—II. és Kath. Magyarország. II. 1090—92.
- 348 Balázsovits Odorikus i. m. és Nagy Béni: A marianus ferencesek 1790-től 1822-ig. (Budapest, 1914.)
- 349 Fridrich Orbán i. m. és Rupp i. m. I—III. kk.
- 350 Schematismus o. s. Fr. provincia s. Ladislai. Pécs, 1864.
- 351 Schematismus almae provinciae O. M. s. Fr. a s. Stephano rege. Fogaras, 1887.
- 352 Pavich i. m. és Schematismus almae provinciae s. Ioan. a Capistrano. Budapest, 1893.
- 353 U. o. és Fermedzsin: Acta Bulgariae ecclesiastica. Zágráb, 1887.
- 354 A Katholikus Magyarország. II. 1083, 1086. 7.
- 355 U. o. 1088—89.
- 356 U. o. 1095—97. és Fuxhoffer-Czinár: Monasteriologia. II. 208, 214, 218.
- 357 Az irgalmas-rend névtára. 1900.
- 358 Rupp: Budapest helyrajzi története. 125. Lányi i. m. 173.
- 359 Kisfaludy Zsigmond: Adatok a paulánusok m. történetéhez. (Magyar Sion. II. 265.) A kamillanusokra nézve I. Rupp: Magyarország helyr.-tört. I. 440.
- 360 Hodinka: A munkácsi püspökség története. 773—79. Bunea: Episcopii Aron si Novakovics. 277—352.
- 361 Takács: A klarisszák pesti kolostora. (Kath. Szemle 1894, 169.) Rupp: Magyarország helyrajzi tört. I—III. k. Schematismus historicus dioecesis M. Varad. lat. 1896. Cherrier: A magyar egyház története. (Pest, 1856.) 552.
- 362 Cherrier i. m. 552. Rupp: Magyarország helyrajzi története. I. 91.
- 363 Tóth Mike: Szerzetesrendek Magyarországon. (Ka-

locsa, 1904.) A kalocsai iskola-nővérek története. (Kalocsa, 1900.)

³⁶⁴ Katholikus Magyarország. II. 1112—14. A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve. (Szatmár, 1904.) 393—408. és több egyházmegyei schematismus.

³⁶⁵ Fejér: Historia academiae scientiarum és Mihályfy Á.: A papnevelés története. Bozsik Pál: Az egri papnevelés története a XVIII. században 1786-ig. (Eger, 1910.)

³⁶⁶ Békefi: A közoktatás. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I., II. kk. (Budapest, 1899, 1902.)

³⁶⁷ Békefi i. m.

³⁶⁸ Mihályfy i. m. Kovács Sándor: A csanádi papnevelde története. (Temesvár, 1908.)

³⁶⁹ Zsilinszky: A m. protestáns egyház története. 465—512.

³⁷⁰ Pintér: A magyar irodalom története. II. 424—39.

³⁷¹ Rapaics Rajmund: Egyetemes Egyháztörténelem. III. 777—88. (Egyházi irodalom Magyarországon.)

³⁷² Balogh Ferenc: A m. protestáns egyházak története. (Debrecen, 1905, 150—55.) Szinnyei: Magyar írók.

³⁷³ Margalits i. m. Popeára nézve I. Szinnyei: Magyar írók.

³⁷⁴ Lányi: A magyar föld egyháztörténetei. III. 105.

³⁷⁵ U. o. 108—10.

³⁷⁶ Tokody: Országos törvények 28, 57, 94.

³⁷⁷ Veszely: Az erdélyi püspöki megye autonómiája. (Gyulafehérvár, 1893.) 107—155.

³⁷⁸ Tokody i. m. 225.

³⁷⁹ Oltványi Gáspár: A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak története. (Szeged, 1867.)

³⁸⁰ Margalits i. m. I. 662. Schematismus dioec. Csanad. 1880. Lányi: i. m. 164.

³⁸¹ Palugyay: Magyarország leírása. II. 329—37. Fejér: Codicillus. 417, 430—31.

³⁸² Forster: A kath. clérus sérelmei.

³⁸³ Apáthy-Apponyi i. m.

³⁸⁴ U. o.

³⁸⁵ Veszely: Az erdélyi püspöki megye autonómiája.

³⁸⁶ Lányi i. m. 124—25. Fejér: Codicillus 388—89.

³⁸⁷ Lányi i. m. 222.

³⁸⁸ Püspöki körlevelek 1870-ből.

³⁸⁹ Bogisich Mihály: A magyar egyházi énekek a XVIII. századból. (Budapest, 1882.)

³⁹⁰ Az épületes irodalomra nézve I. Rapaics: Egyetemes egyháztörténelem. III. 786. Babik: Kath. vallásos költészetünk a jelen században. (A budapesti növendékpapság munkálatai, 1883.)

³⁹¹ Rupp: Magyarország helyr. tört. I—III. k. II. József rendeleteire nézve I. Lányi i. m. 225.

³⁹² Cherrier Miklós: A magyar egyház története. 534—36.

³⁹³ Ipolyi Arnold kisebb művei és Archeologiai értesítő, Uj folyam. 1891—1911. Egyházművészeti Lapok. Szerkeszti: Czobor Béla, 1880—86.

³⁹⁴ Bunea: Ierarchia. 262. Melles: Az oláh liturgia megalkulása. (Kath. Szemle, 1902, 938—44. II.) A protestánsra nézve I. Balogh Ferenc: A protestáns egyházak története. (Debrecen, 1905.) 146—47.

³⁹⁵ Nilles: Symbolae. II. k.

³⁹⁶ Hodinka: A munkácsi püspökség története. Fejér: Codicillus 500. Cherrier i. m. 400.

³⁹⁷ Nilles i. m. II. k. Bunea: Episcopul Ivan. I. Klein.

³⁹⁸ Bunea: Petru Aron si Dionisiu Novakovics.

³⁹⁹ Történelmi Tár. 1895, 706, 714.

⁴⁰⁰ Bunyitay: Bihar megye oláhjai és a vallási unio. (Budapest, 1892.)

⁴⁰¹ Márki: Arad megye története. II. 796. Nilles i. m. I. 445.

⁴⁰² Nilles. II. 693. Sematismul archidiecesei de Albajulia si Fogaras. 1900. 15—93.

⁴⁰³ Lukácsy: Historia Armenorum Transsilvaniae. Schematismus Colocensis. 1891. 63. l.

⁴⁰⁴ Zoványi: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a m. református egyházban. (Budapest, 1903.) 3, 7.

⁴⁰⁵ Zsilinszky: A m. protestáns egyház története. 304, 687, 770. Zoványi: Kisebb dolgozatok. 160—65.

⁴⁰⁶ Zsilinszky i. m. és Balogh F. i. m. 109—13.

⁴⁰⁷ Zsilinszky i. m. 762—67.

⁴⁰⁸ U. o. 739, 744, 762, 766.

⁴⁰⁹ U. o. 756, 759.

⁴¹⁰ Szalay L.: A szerb telepek. (Lukics Demeter: A magyarországi szerbek viszonya az egyházi unióhoz c. Budapesten 1889-ben megjelent kis műve nagyon irányzatos.) Pesty: A szörényi bánság története. I. 371—80. Milleker: Geschichte der Freistadt Versec. I. 156. Vanicsek: Specialgeschichte der Militärgrenze II. 535—36. Szentkláray: A szerb monostori egyházak történeti emlékei. (Budapest, 1908.) Érdujhelyi Ményhért: A karlócai patriarkátus és a boszniai gör. kel. egyház. (Századok. 1894.) 225—36.

⁴¹¹ Evetovics János: A keleti és a nyugati egyházak egyesülése. (Kath. Szemle, 1895. 84—100.)

⁴¹² Bunyitay: Bihar megye oláhjai. 62—63.

⁴¹³ Bunea: Petru Aron si Dionisiu Novakovics.

⁴¹⁴ Tokody i. m. 13—14.

⁴¹⁵ Kohn S.: A zsidók története.

